

ISSN 2227-6505 (Print)

ISSN 2524-2288 (Online)

Міністерство освіти і науки України

ВІСНИК
Харківського національного університету
імені В. Н. Каразіна

Серія «Історія України. Українознавство: історичні та
філософські науки»

Випуск 25

Серія започаткована 1996 року

Харків 2017

Вісник включає статті, присвячені актуальним проблемам історіографії, історичної урбаністики та біографістики. Головну увагу приділено висвітленню історії повсякденного та політичного життя міського населення різних регіонів України, життю та діяльності видатних діячів культури XIX – XX ст.

Для викладачів, наукових працівників, студентів.

Видання є фаховим у галузі історичних наук. Наказ МОН України №1328 від 21.12.2015.

Затверджено до друку рішенням Вченої ради Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (протокол № 18 від 22 грудня 2017 р.)

Склад редакційної колегії:

- д. іст. н., проф. Чорний Д. М. (відп. ред.), Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна
д. іст. н., проф. Танцюра В. І. (заст. відп. ред.), Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна
к. іст. н., доц. Потоцький В. П. (відп. секр.), Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна
д. філос. н., проф. Білик Я. М., Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна
д. іст. н., проф. Грінченко Г. Г., Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна
д. іст. н., проф. Калініченко В. В., Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна
д. філос. н., проф. Карпенко І. В., Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна
д. іст. н., проф. Наумов С. О., Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна
д. іст. н., проф. Посохова Л. Ю., Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна
д. іст. н., проф. Петровський В. В., Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна
к. іст. н., проф. Семененко В. І., Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна
к. іст. н., доц. Домановський А. М., Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна
к. філос. н., доц. Чугуєнко М. В., Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна
д. іст. н., проф. Греченко В. А., Харківський національний університет внутрішніх справ
д. іст. н., проф. Верстюк В. Ф., Інститут історії України НАН України (Київ)
д. іст. н., проф. Турченко Ф. Г., Запорізький національний університет (Запоріжжя)
д. філос. н., проф. Аляев Г. Є., Полтавський національний технічний університет
д. філос., ад'юнкт-професор, Нарвселіус Е., Лундський університет (Швеція)
д. габілітований Петкевич К., Університет Адама Міцкевича (Польща)
д. іст. н., проф. Кравченко В. В., Канадський інститут українських студій (Канада)

Адреса редакційної колегії: 61022, м. Харків, майдан Свободи, 6,

ХНУ імені В. Н. Каразіна,

кафедра українознавства, кім. 485

Тел. (057) 707-51-92

Електронна адреса: ukrstudies@karazin.ua; <http://periodicals.karazin.ua/uahistory>

Свідоцтво про державну реєстрацію КВ №21576-114760 від 18.08.2015

Статті пройшли внутрішнє та зовнішнє рецензування

ЗМІСТ

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ ТА УРБАНІСТИЧНІ СТУДІЇ

Чугуй Т. О.	
Коронація Данила Романовича: дискусійні питання історіографії.....	6
Петровський В. В., Семененко В. І.	
Повсякденна поведінка студентства університетів України першої половини XIX століття.....	18
Удовенко Л. О.	
Діяльність харківських клубів: спогади сучасників (1890–1914)	27
Куліков В. О.	
Корпоративні крамниці в заводських та копальневих поселеннях Донбасу в останній третині XIX – поч. XX ст.	34
Лисенко М. С.	
Аграрна модернізація Харківської губернії: погляд іноземця (1860-ті рр.).....	41
Токаленко П. О.	
«Чорна сотня». Діяльність монархічних організацій на півдні України в роки першої російської революції	46
Нестеренко В. О.	
Театральний провулок: до історії забудови, архітектури та соціального обличчя власників будинків центральної частини Харкова на початку XX століття.....	54
Пикало А. О.	
Подолання тоталітарного минулого в Україні та Німеччині: досвід Німеччини та виклики для України	62

ТЕОРЕТИЧНІ ТА ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ БІОГРАФІСТИКИ

Домановська М. Є.	
Петро Гулак-Артемівський і Харківський університет.....	71
Ворожбит І. В.	
М. Костомаров і Харків крізь призму листів О. Русова до А. Костомарової.....	81
Чорний Д. М.	
Лідер-символ-заручник: В. Винниченко і українське суспільство початку XX ст.....	90
Богдашина О. М.	
Д. І. Багалій у сучасній українській історіографії.....	98
Потоцький В. П.	
Діяльність Д. І. Багалія в Харкові в умовах денікінського режиму.....	108
Жидков С. О.	
До питання про соціально-економічні погляди В'ячеслава Липинського.....	113
Сачко Д. В.	
Ідея об'єднаної Європи у поглядах Докії Гуменної.....	120
Дубиківська-Кальненко Л. П.	
Краєвиди в експедиціях Івана Гончара: Чернігів і Чернігівщина (1957–1959 рр.).....	125

ХРОНІКА НАУКОВОГО ЖИТТЯ

Чугуй Т. О., Вовк О. І.	
II Всеукраїнська наукова конференція «ТЕОРЕТИЧНІ ТА ПРИКЛАДНІ АСПЕКТИ БІОГРАФІСТИКИ (до 160-річчя від дня народження Д. І. Багалія)» (Харків, 7 листопада 2017 року).....	136

СОДЕРЖАНИЕ

ИСТОРИЯ УКРАИНЫ И УРБАНИСТИЧЕСКИЕ СТУДИИ

Чугуй Т. А.	
Коронация Даниила Романовича: дискуссионные вопросы историографии.....	6
Петровский В. В., Семененко В. И.	
Повседневное поведение студенчества университетов Украины первой половины XIX века	18
Удовенко Л. А.	
Деятельность харьковских клубов: воспоминания современников (1890–1914).....	27
Куликов В. А.	
Корпоративные магазины в заводских и рудничных посёлках Донбасса в последней трети XIX – нач. XX в.....	34
Лысенко М. С.	
Аграрная модернизация Харьковской губернии: взгляд иностранца (1860-е гг.)	41
Токаленко П. О.	
«Черная сотня». Деятельность монархических организаций на юге Украины в годы первой русской революции	46
Нестеренко В. А.	
Театральный переулочек: к истории застройки, архитектуры и социального облика владельцев домов центральной части Харькова в начале XX столетия.....	54
Пыкало А. О.	
Преодоление тоталитарного прошлого в Украине и Германии: опыт Германии и вызовы для Украины.....	62

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ И ПРАКТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ БИОГРАФИСТИКИ

Домановская М. Е.	
Петр Гулак-Артемовский и Харьковский университет	71
Ворожбит И. В.	
Н. Костомаров и Харьков через призму писем А. Русова к А. Костомаровой.....	81
Черный Д. Н.	
Лидер-символ-заложник: В. Винниченко и украинское общество начала XX в.	90
Богдашина Е. Н.	
Д. И. Багалея в современной украинской историографии.	98
Потоцкий В. П.	
Деятельность Д. И. Багалия в Харькове в условиях деникинского режима.....	108
Жидков С. О.	
К вопросу о социально-экономических взглядах Вячеслава Липинского.....	113
Сачко Д. В.	
Идея объединённой Европы во взглядах Докии Гуменной.	120
Дубиковская-Кальненко Л. П.	
Пейзажи в экспедициях Ивана Гончара: Чернигов и Черниговщина (1957–1959 гг.).....	125

ХРОНИКА НАУЧНОЙ ЖИЗНИ

Чугуй Т. А., Вовк О. И.	
II Всеукраинская научная конференция «ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ И ПРИКЛАДНЫЕ АСПЕКТЫ БИОГРАФИСТИКИ (к 160-летию со дня рождения Д. И. Багалея)» (Харьков, 7 ноября 2017 года).....	136

CONTENTS

HISTORY OF UKRAINE AND URBAN STUDIES

Chuguy T. O. Coronation of Danylo Romanovich: Debatable Questions of Historiography.....	6
Petrovsky V. V., Semenenko V. I. Everyday Students' Behaviour of Ukrainian Universities of the First Half of 19th Century	18
Udovenko L. O. Activity of Kharkiv Clubs: Memoirs of Contemporaries (1890–1914).....	27
Kulikov V. O. Company Stores in the Donbas in the Late Nineteenth and Early Twentieth Century..	34
Lysenko M. S. Agrarian Modernization of the Kharkiv Province: the View of a Foreigner (in the 1860s).....	41
Tokalenko P. O. «The Black Hundreds». Activity of Monarchical Organizations in the Southern of Ukraine in the Years of the First Russian Revolution	46
Nesterenko V. O. Teatralny Lane: the History of the Buildings, Architecture and Owners of the Houses of the Central Part of Kharkiv at the Beginning of 20th Century	54
Pykalo A. O. Overcoming the Totaliter Past in Ukraine and Germany: the Experience of Germany and the Challenges to Ukraine.....	62

THEORETICAL AND PRACTICAL ASPECTS OF BIOGRAPHY STUDIES

Domanovska M. E. Petro Gulak-Artemovsky and Kharkiv University.....	71
Vorozhbyt I. V. M. Kostomarov and Kharkiv in the O. Rusov's Letters to A. Kostomarova	81
Chorniy D. M. Leader-Symbol-Hostage: V. Vynnychenko and the Ukrainian Society of the Early 20th Century	90
Bohdashyna O. M. D. Bahaliy in the Contemporary Ukrainian Historiography.....	98
Potockiy V. P. D. I. Baghaliy's Activity in Kharkiv During the Denikin Regime	108
Zhydkov S. O. To the Problem of Socio-Economic Views of Viacheslav Lypyns'kyj	113
Sachko D. V. The Idea of a United Europe in the Views of Dokia Humenna	120
Dubikivska-Kalnenko L. P. The Landscapes Drawn During the Expeditions of Ivan Honchar: Chernihiv and Chernihiv region (1957–1959).....	125

CHRONICLES OF LIFE

Chuguy T. O., Vovk O. I. II All-Ukrainian Scientific Conference " Theoretical and applied aspects of Biography (to the 160th anniversary of the birth of D. I. Baghaliy)" (Kharkiv, November 7, 2017).....	136
--	-----

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ ТА УРБАНІСТИЧНІ СТУДІЇ

УДК 94: 321.17 (477) «10/11»

DOI: 10.26565/2225-6505-2017-2-1

Т. О. Чугуй

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

**КОРОНАЦІЯ ДАНИЛА РОМАНОВИЧА:
ДИСКУСІЙНІ ПИТАННЯ ІСТОРІОГРАФІЇ**

Стаття аналізує актуальні питання історіографії коронації Данила Романовича середини XIII ст. Розглядаються дискусійні питання, пов'язані з визначенням причин і передісторії коронації, часу і місця проведення коронації, характеру взаємин католицької церкви й Данила Романовича перед і після проведення коронації. У статті розкривається роль монголо-татарського чинника в міждержавних відносинах Русі й європейських правителів. З'ясовуються обставини виникнення легенди про «подвійну коронацію». Аналізується гіпотеза про коронацію Данила Романовича імператором Священної Римської імперії. Розглянуто висновки істориків про значення коронації в історії боротьби Романовичів за незалежний статус своїх володінь. Усе це є важливим для правильного розуміння історії Галицько-Волинської Русі.

Ключові слова: історіографія, коронація, Данило Романович, папа Римський Інокентій IV, міждержавні відносини.

Статья анализирует актуальные вопросы историографии коронации Даниила Романовича середины XIII в. Рассматриваются дискуссионные вопросы связанные с определением причин и предистории коронации, времени и места проведения коронации, характера отношений католической церкви и Даниила Романовича до и после проведения коронации. В статье раскрывается роль монголо-татарского фактора в межгосударственных отношениях Руси и европейских правителей. Выясняются обстоятельства возникновения легенды о «двойной коронации». Анализируется гипотеза о коронации Даниила Романовича императором Священной Римской империи. Рассмотрены выводы историков о значении коронации в истории борьбы Романовичей за независимый статус своих владений. Все это важно для правильного понимания истории Галицко-Волынской Руси.

Ключевые слова: историография, коронация, Даниил Романович, папа Римский Иннокентий IV, межгосударственные отношения.

The paper analyses pressing questions of the historiography of Danylo Romanovich's coronation in the middle of the XIII century. Debatable questions connected with defining the causes and prehistory of the coronation, with clearing the time and place of the coronation process, the character of relations between the Catholic church and Danylo Romanovich before and after the coronation are considered. The paper reveals the role of mongol-tatar factor in the interstate relations between Rus' and European leaders. The circumstances of appearing the legend about the "double coronation" are clarified. The hypothesis about the coronation of Danylo Romanovich by emperor of Saint Rome empire is analysed. The paper has presented the conclusions of historians about the coronation role in the history of the Romanoviches' struggle for the independent status of their possessions. All this is important for proper understanding the history of Galich-Volyn Rus'.

Key words: historiography, coronation, Danylo Romanovich, Roman pope Innocent IV, interstate relations.

Актуальність теми пов'язана з недостатньо чітким дослідженням в історіографії коронації Данила Романовича, наявністю дискусійних питань щодо ролі та значення цієї події в історії України.

Тема коронації Данила Романовича привернула увагу багатьох істориків, зокрема Я. Длугоша [104], М. Карамзіна [43], Д. Зубрицького [37], І. Шараневича [96], М. Дашкевича [30–32], О. Андріяшева [2], К. Мурковського [66], М. Грушевського [28–29], В. Абрахама [99], М. Чубатого [94–95], В. Пашути [72–74], М. Андрусяка [3], А. Великого [9], М. Войнара [10], І. Камінського [42], М. Стасіва [82], П. Грицака [27], Б. Влодарського [109], Б. Рамма [79], Ю. Свідерського [81], І. Крип'якевича [50], Я. Ісаєвича [39–41], М. Брайчевського [8].

З-поміж новіших наукових досліджень необхідно відзначити роботи М. Котляра [18; 48], О. Головка [21–24], В. Александровича і Л. Войтовича [1; 11–14], І. Паславського [68–70], В. Грабовецького [26], М. Кучинка [52–54], О. Мазура [57], П. Кралюка [49], О. Майорова [58–64], Б. Флорі [90–91], В. Бадяка [4–7], М. Волощука [15–16], М. Бендзи [101], К. Квятковського [105], М. Бартницького [100], Д. Домбровського [102–103], В. Нагірного [106], Д. Гарді [19, 2008]. Існують також студії популярного характеру, наприклад, авторства В. Полека [75, 1998] і Р. Пастуха [71, 2005].

Особливого виділення заслуговує наукова праця «Коронація Данила Галицького в контексті політичних і церковних відносин XIII століття» [68] І. Паславського. Автор зробив широкий аналіз коронації Данила Романовича. Однак, остаточно дослідженою цю тему вважати не можна. Мета автора статті – на основі вивчення джерельної бази і наукової літератури об'єктивно розглянути дискусійні питання історіографії коронації руського правителя.

Вивчення коронації Данила Романовича має низку дискусійних питань, що необхідно розглянути детальніше. Перше дискусійне питання, на яке звертаємо увагу – причини, що спонукали князя Данила вести переговори про коронацію з папою Римським Інокентієм IV. М. Грушевський пише про те, що до коронації призвели військові дії монголо-татарів [29, с. 72]. Таку думку поділяє і М. Стасів, зазначаючи, що справа церковного єднання була тільки похідною, а визначальною стала татарська небезпека [82, с. 137–153]. П. Кралюк причинами коронації називає боротьбу Данила за австрійську спадщину і війни за землі летто-литовських племен [49, с. 55]. Такі висновки поділяє М. Кучинко, додаючи вплив фактору коронації литовського правителя Міндовга [54, с. 44]. Польський історик К. Квятковський пише про те, що причиною коронації, поряд із монголо-татарською загрозою, була небезпека втрати північних володінь [105, с. 37–60].

І. Паславський головними причинами історичного вибору Данила Романовича називає: перша – візантійський (нікейський) чинник, друга – смерть бунтівного імператора Фрідріха II Гогенштауфена і нові ініціативи Римської курії щодо організації хрестового походу, третя – коронація Міндовга [68, с. 72–73]. Вирішальним чинником у ставленні до можливої коронації, на думку дослідника, був монголо-татарський [68, с. 52].

На думку О. Майорова, «Початок переговорів галицько-волинських князів з Апостольським престолом про коронацію Данила і церковну унію збігається з поновленням переговорів про об'єднання Західної та Східної Церков, що проходили за ініціативою папи з володарями Нікеї і Болгарії, найактивніша стадія яких припадає на кінець 1240 – початок 1250-х років» [64, с. 195].

Аналізуючи передісторію коронації Данила Романовича, необхідно зауважити, що першоієрархи католицької церкви активно залучали на свій бік іноземних володарів із допомогою надання королівських титулів. Так, 1198 р. відбулася коронація правителя Кілікії Левона II, 1204 р. – болгарського володаря Івана Калояна, 1217 р. – сербського правителя Стефана Неманича, а 6 липня 1253 р. – литовського володаря Міндовга.

Історія взаємин Данила Романовича з папським престолом має декілька важливих етапів. Так, у листі від 18 липня 1231 р. папа Римський Григорій IX звертається до короля

Русі Данила з закликом прийняти католицькі обряди і звичаї, натомість обіцяє опіку престолу Св. Петра [68, с. 84].

Наступний етап відносин припадає на середину 1240-х рр. Не випадковою є участь руського архієпископа Петра Акеревича в Іліонському соборі 1245 р. Саме там папа Римський був проголошений верховним провідником Антитатарської ліги. На думку І. Паславського, Інокентій IV намагався створити перший оборонний ешелон проти татарів із Русі, Володимиро-Суздальщини й Литви [68, с. 47]. Про бажання папи Римського організувати хрестовий похід проти монголо-татарів писав також М. Дашкевич [32, с. 177–178].

Після таких знакових подій у житті Данила Романовича, як Ярославська битва 1245 р., отримання ярлика на княжіння від хана Батия, перемовин із папським послом, францисканським монахом Джованні дель Плано Карпіні, з'явився лист папи Римського Інокентія IV від 3 травня 1246 р. найяснішому королю Русі зі згодою прийняти його королівство під свою зверхність [51, с. 763–764]. Проте згодом, як правильно зауважив О. Головка, «наприкінці 40-х років XIII ст. виникла ситуація, коли князь Данило зрозумів, що йому не вдасться домогтися якоїсь користі від курії, а остання відчула, що холмський володар не налаштований на поступки у питаннях віри» [24, с. 206].

Новий етап відносин Данила Романовича й Інокентія IV, якого А. Дж. Тойнбі назвав одним із найвидатніших пап [86, с. 229], був пов'язаний із загостренням русько-монгольських протиріч. На думку Л. Войтовича, Данило Романович відважився на активні дії щодо коронації, отримавши інформацію про тяжку хворобу Батия, початок боротьби за його спадщину. Безпосереднім поштовхом послужили події в землях Північно-Східної Русі [13, с. 326]. Йдеться про розгром військ зятя і союзника Данила – володимиро-суздальського князя Андрія Ярославовича біля Переяслава Заліського 24 липня 1252 р. військами монгольського еміра Неврюя. Похід племінника Батия – еміра Куремси наприкінці 1252 р. – на початку 1253 р. на Пониззя і Південну Волинь також змушував князя Данила тісніше співпрацювати з католицькою церквою. П. Грицак із приводу такої співпраці зауважив, що «Данило уявляв собі коронацію й унію як складові частини великого, всхристиянського походу на татарів, типу перших трьох хрестоносних походів» [27, с. 103].

Відновлення контактів із папою Римським відбулося не без участі угорського короля Бели IV. Як наслідок, 14 травня 1253 р. папа Римський Інокентій IV видав буллу з закликом до християн Польщі, Чехії, Моравії, Сербії й Помор'я (Померанії) організувати хрестовий похід проти монголо-татарів [13, с. 328]. Однак, як правильно підмітив О. Головка, цей заклик виявився лише словесною декларацією [21, с. 344].

Наступним дискусійним питанням є датування пропозицій щодо прийняття корони князем Данилом в «Галицько-Волинському літописі» [56, с. 412–413]. Маємо на увазі два повідомлення. Одне – про перебування Данила Романовича у Кракові після походу до Чехії, інше – пропозиція озвучена єпископом Веронським і Кремонським Яковом Браганцом. Деякі вчені, зокрема М. Чубатий [94, с. 50–51], В. Пашуто [73, с. 254], І. Хома [92, с. 126–136], І. Паславський [68, с. 49], А. Горський [25, с. 211], відносять ці події до 1248–1249 рр., натомість О. Головка – до 1252 р. [21, с. 344], а Б. Влодарський – до кінця липня 1253 р. [109, с. 145], Л. Махновець – до серпня – вересня 1253 р. [56, с. 412–413], М. Котляр – до кінця липня – осені 1253 р. [18, с. 278; 48, с. 301]. Зазначимо, що відмова князя коронуватися була пов'язана з монголо-татарським чинником і відсутністю реальної допомоги в боротьбі з загарбниками [56, с. 413].

Інше важливе дискусійне питання – датування коронації Данила Романовича. В історичній літературі триває дискусія з цього приводу. Так, М. Карамзін уважав, що ця подія сталася в 1253 або 1254 рр. [43, с. 33]. М. Костомаров [46, с. 154; 47, с. 68], Д. Зубрицький [37, с. 131], І. Шараневич [96, с. 97] і В. Білинський [7, с. 37] пишуть про 1255 р. Натомість М. Дашкевич вважає, що коронація відбулася восени 1253 р. [31, с. 34], М. Грушевський – пізньою осінню 1253 р. [28, с. 36–37] або в середині – другій половині

1253 р. [29, с. 72–73], В. Абрахам – у серпні – вересні або грудні 1253 р. [99, с. 134], М. Котляр – у жовтні – листопаді 1253 р. [18, с. 281; 48, с. 300]. Д. Дорошенко [34, с. 90], П. Грицак [27, с. 99], Б. Влодарський [109, с. 143–144], М. Ждан [38, с. 13], Н. Полонська-Василенко [77, с. 200], П. Толочко [87, с. 22; 88, с. 324], Я. Ісаєвич [39, с. 21; 41, с. 9], І. Овсій [67, с. 53], Б. Флоря [90, с. 165], Я. Дашкевич [33, с. 36], Ю. Терещенко [84, с. 186–187; 85, с. 76] також зупинились на 1253 р., а М. Волощук [15, с. 152] і М. Єльников [35, с. 73] – на другій половині 1253 р. Р. Коритко дійшов висновку, що коронація відбулася восени 1253 р. [45, с. 53], І. Паславський – пізньої осені 1253 р. [68, с. 5, 70], а І. Левкович [55, с. 43], Л. Махновець [56, с. 413] і О. Головка [21, с. 345] – наприкінці 1253 р., ймовірно, у грудні. Про останній місяць 1253 р. пишуть В. Грабовецький [26, с. 5, 19], П. Кралюк [49, с. 56], І. Коваль і О. Коваль [44, с. 59], Г. Савчук [80, с. 70], Ю. Гаврилюк [17, с. 16], М. Кучинко [54, с. 41, 44] і В. Бадяк [6, с. 236]. І. Шевців [97, с. 44] часом коронації називає початок грудня 1253 р., а В. Нагірний [106, с. 278] і Д. Домбровський [103, с. 354] – кінець грудня 1253 р. Про зиму 1253–1254 рр. пишуть К. Квятковський (грудень – січень) [105, с. 48–51] і Д. Хрустальов [93, с. 365]. М. Чубатий [94, с. 60], В. Пашуто [73, с. 259], І. Крип'якевич [50, с. 132] відносять подію до початку 1254 р. Л. Войтович зазначає, що датою коронації можна вважати Різдво 7 січня 1254 р. [13, с. 329]. Натомість О. Головка можливою датою коронації називає 25 грудня 1253 р. [24, с. 183]. Цікаво, що саме в другій половині 1253 р. з Нікеї до папи Римського було відправлено посольство для укладання церковної унії [64, с. 197].

Щоб краще розібратися з питанням датування коронації Данила Романовича, треба звернути увагу на джерела. Оскільки в «Галицько-Волинському літописі» відсутня чітка хронологічна сітка, нам може допомогти польське джерело – «Аннали Красінських», де коронація датована 1253 р. [108, с. 132]. В іншому тогочасному джерелі – «Житті папи Інокентія IV» Ніколо да Кальві звістку про коронацію Данила Романовича не датовано, щоправда редактори вказали на 1246 р. [13, с. 311].

Ще одне дискусійне питання, яке прямо пов'язане з попереднім – легенда про «подвійну коронацію» Данила Романовича. На думку Я. Ісаєвича, джерелом версії про дві коронації стало неправильне розуміння М. Меховським інформації з рукопису Я. Длугоша [41, с. 11]. Нагадаємо, що Я. Длугош спочатку написав про коронацію Данила під 1253 р., але потім виправив цю дату на 1246 р., говорячи про бажання Данила Романовича перейти до віри латинської [104, с. 70–71]. Із цього приводу Д. Домбровський зазначає, що Я. Длугош перекрутив факти [102, с. 109–122]. Я. Затилук і К. Кириченко вважають, що сам Я. Длугош не передбачав можливості двох коронацій [36, с. 123]. Проте наступники Я. Длугоша допустили помилки. Так, М. Меховський датував першу коронацію 1246 р., написавши про відновлення попередньої коронації під 1253 р. [13, с. 316–317]. Інший відомий польський автор – М. Стрийковський, говорить про коронацію 1246 р. у Києві, а 1253 р. – у Дорогичині, називаючи Данила Романовича «королем Київським» [83, с. 362, 368]. Ще одним автором, який датував коронацію 1246 р. був італієць О. Рейналді [13, с. 311].

Щодо плутанини, яку допустив Я. Длугош, Л. Войтович слушно зауважив наступне: «Ян Длугош першим, маючи повну і правдиву інформацію про ці події, відмовився від неї на користь свідомо сфальшованої реляції, яка принижувала короля Данила. Ця реляція виникла під впливом сучасного хроністу міжконфесійного протистояння, породженого намаганням замінити православну ієрархію католицькою на анексованих Польщею землях королівства Русі» [13, с. 320]. Важливим нюансом, який треба враховувати, є той факт, що 1246 р. абат Опізо був легатом у Польщі, не маючи на той час повноважень щодо Русі [13, с. 318]. Таким чином, Я. Длугош не тільки сформував схему про відступництво Данила Романовича і його батька Романа Мстиславовича, а й став причиною вироблення подальшими польськими істориками легенди про «подвійну коронацію». Хоча були й такі автори, які взагалі висловили сумніви щодо факту коронації, наприклад, О. Гваньїні [20, с. 494].

Наступне дискусійне питання – гіпотеза О. Майорова про коронацію Данила Романовича імператором Священної Римської імперії Фрідріхом II Гогенштауфеном у Відні

1237 р. [60, с. 32–52; 62, с. 180–186]. Дослідник на основі інформації про передачу кредитором імператора Фрідріха II Генріхом Колодою послам короля Русі 500 марок сріблом вибудував версію про те, що гроші «мали стати компенсацією витрат Романовичів у зв'язку з походом до Австрії, а також винагородою за перехід на сторону німецького імператора» [62, с. 183]. На думку О. Майорова, присвоєння руському князеві королівського титулу, очевидно, стало наслідком його союзу з імператором [62, с. 185]. Перша зустріч з імператором відбулася в часовий проміжок із січня по першу половину квітня 1237 р., друга – влітку 1248 або 1249 рр. у Пресбурзі [61, с. 150]. Отримання королівського титулу Данилом Романовичем від імператора Фрідріха II мало означати припинення васальної залежності від угорського короля Бели IV [60, с. 42]. На наш погляд, О. Майоров фактично висунув нову версію «подвійної коронації», оскільки визнає також офіційну церемонію коронації Данила в грудні 1253 р. [61, с. 147]. Однак, ця гіпотеза не є достатньо обґрунтованою.

Особистість папського легата Опізо, який згідно з даними «Галицько-Волинського літопису» коронував Данила Романовича [56, с. 413], також викликала дискусію серед істориків. У «Житті папи Інокентія IV» Ніколо да Кальві пишеться, що Данила Романовича коронував папський легат, абат з Мазаріо [107, с. 592]. На думку О. Майорова, йдеться про легата Опізо з Мезано [63, с. 191].

Думки ж науковців щодо функцій Опізо розділилися. Якщо Б. Рамм [79, с. 169] і М. Котляр [18, с. 280] вважають Опізо папським легатом у Пруссії й Лівонії, то М. Чубатий [94, с. 59], Ю. Свідерський [81, с. 119], Л. Войтович [13, с. 318] – легатом у Польщі. Головним при цьому залишається те, що інформація Ніколо да Кальві є підтвердженням факту офіційної коронації [63, с. 192].

Ще одне актуальне питання – вибір місця коронації. Так, П. Грицак виступає проти думки, що коронація відбулася в Дорогичині для того, щоб не дражнити татарів [27, с. 105]. Натомість Л. Войтович пише, що так Данило Романович намагався якомога довше зберегти факт коронації в таємниці від монголів [1, с. 151]. На думку Я. Ісаєвича, Данило Романович місцем коронації «обрав Дорогичин на Підляшші, щоб підкреслити свої права на це місто, де свого часу розгромив тевтонських лицарів» [39, с. 21]. Такі науковці, як М. Котляр [48, с. 300] і О. Головка [21, с. 346] пов'язують вибір Дорогичина для проведення коронації з військовими діями проти ятвягів і литовців. О. Майоров також висловив припущення про те, що з легатом Опізо велися переговори про допомогу в боротьбі з язичниками Прибалтики [59, с. 26–43].

Необхідно зазначити, що у коронації в Дорогичині, окрім папського легата Опізо, взяли участь краківський єпископ Ян Прандота, руські єпископи, княгиня Романова, князі Василько Романович, Лев Данилович, малопольський князь Болеслав V Сором'язливий, мазовецький князь Земовит Конрадович і бояри.

В історичній науці можна зустріти різні думки щодо значення коронації Данила Романовича. Так, М. Котляр схильний применшувати значення коронації Данила, зазначаючи, що королівський титул був примарним і не впливав на міжнародний статус і внутрішнє становище Галицько-Волинського князівства [48, с. 67]. Йому опонує О. Головка, пишучи: «коронація Данила Романовича мала велике політичне значення для Русі, оскільки сприяла зростанню авторитета холмського володаря в контактах із західними сусідами – католицькими монархами Центральної Європи. Отримання нового титулу, авторитетного в Європі, відіграло велику роль для піднесення політичної ваги руського володаря і в східнослов'янському середовищі» [21, с. 346]. Л. Войтович зауважив, що прийняття королівської корони означало повну відмову від ординської залежності, розрив васальних відносин та зрівняння колишнього васала з сюзереном [12, с. 273]. Учений дійшов висновку, що приймаючи титул короля Русі, «Данило Романович, однозначно, підкреслював власні претензії на об'єднання під своєю зверхністю усіх земель, які колись визнавали старшинство Києва» [13, с. 323]. Підтвердженням цьому є те, що Інокентій IV титулував

Данила «Ясновельможним королем Русі» [89, с. 62–65, 74, 76–77]. Назва королівство Русі в XIII ст. означала федерацію або конфедерацію руських князівств. Такі висновки зробили Я. Ісаєвич [41, с. 3–29], Д. Гарді [19, с. 37–49], Л. Войтович [13, с. 323].

На думку М. Войнара, коронація мала на увазі повну відмову від ординської залежності, а унія передбачала розрив церковних зв'язків із Візантією [10, с. 105–118]. У цьому ж руслі пише Л. Войтович: «Коронація та нова титулатура Данила Романовича свідчили про безсумнівну декларацію повної незалежності її володаря з погляду і європейського, і монгольського права» [13, с. 324]. Мілітарно-політичним союзом або протитатарським пактом назвав свого часу коронацію Е. Камінський [42, с. 119–125].

М. Стасів [82, с. 151–152] і М. Кучинко [53, с. 348] сходяться на тому, що королівська корона була політико-правовим актом визнання за Данилом спадкових прав щодо давньої Київської держави. Про визнання папою Римським Інокентієм IV де-факто королем Русі й перехід традицій Києва на Захід писали також А. Великий [9, с. 103–104], Н. Полонська-Василенко [76, с. 82; 77, с. 201]. О. Головка підсумував, що факт коронації свідчив про незалежний статус держави Романовичів [21, с. 347].

Велике значення коронації Данила Романовича для зовнішньої політики Галицько-Волинської Русі відзначили у своїх працях М. Дашкевич [30, с. 99–100], Н. Полонська-Василенко [76, с. 81], А. Великий [9, с. 103–104], П. Грицак [27, с. 107] й І. Паславський [68, с. 89].

Розглядаючи питання коронації Данила Романовича, не можна обійти релігійні аспекти. М. Котляр вважає, що Данило вагався з прийняттям рішення щодо коронації, не бажаючи проникнення папських місіонерів до його країни. Але постійна загроза з боку Орди спонукала князя вести переговори з папою – в єдиному розрахунку на його допомогу проти татарів [48, с. 300]. На думку Л. Войтовича, «приймаючи корону, Данило Романович погоджувався і на унію з Римом» [13, с. 329]. Інший дослідник – Б. Флоря зробив висновок, що унія була укладена на умовах римсько-болгарської унії 1204 р. зі збереженням східного обряду [91, с. 198–208].

Незаперечним є той факт, що Данило Романович був зацікавлений у проведенні загального церковного собору для об'єднання церков. Необхідно зазначити, що свого часу 1215 р. IV Латеранський собор ухвалив IX соборний декрет «Про різні обряди в єдності віри», у якому проголошувалися рівносвятість і рівноправність католицького і православного обрядів. Крім того, булла папи Римського 1247 р. гарантувала Руській церкві східний обряд. Таким чином, прийнявши королівський вінець, Данило Романович зберіг для православних віруючих недоторканність грецького обряду.

Подальша історія відносин короля Данила з католицькою церквою виявилася непростою. Якщо Інокентій IV 19 травня 1254 р. запропонував пруському архієпископу розпочати підготовку до хрестового походу проти монголів [21, с. 346; 22, с. 82], то новий папа Римський – Олександр IV (від грудня 1254 р.) через непоступливість короля Русі в релігійних питаннях змінив політику щодо Данила Романовича, підтримавши його опонента – литовського правителя Міндовга. Так, 6 березня 1255 р. папа Римський дозволив литовському королю захоплювати деякі руські землі [78, с. 23]. Далі була поновлена юрисдикція католицького Любуського єпископа над католиками Русі. 1257 р. справа навіть трохи не дійшла до хрестового походу проти Данила. Причиною було те, що останній не впустив до своїх володінь католицьких місіонерів і монахів. Остаточо відносини перервалися в березні 1257 р., коли Олександр IV видав буллу з закликом до короля Русі одуматися. Натомість у відносинах католицької церкви і монголо-татарів у цей час сталися зміни. Так, 1258 р. папа Римський заборонив монахам-місіонерам закликати до хрестового походу проти монголів через військові дії останніх на Близькому Сході, спрямовані на боротьбу з мусульманами. Тут маються на увазі такі історичні події, як захоплення Багдада ханом Хулагом 1258 р., вихід монголо-татарів до берегів Середземного моря 1259 р. Однак східна політика Олександра IV не була сталою. Вже 25 січня, 21 березня і 8 квітня 1260 р.

папа Римський закликав лицарів Тевтонського ордену до походу проти монголів із передачею тих руських земель, які вони зможуть завоювати [65, с. 369–370].

Отже, коронація Данила Романовича викликала значний інтерес у дослідників. Здійснивши аналіз причин коронації, можна зробити висновок, що головними чинниками стали наступальні дії монголо-татарів і литовська загроза. Стосовно часу коронації, то найвірогідніше це була друга половина 1253 р. Легенда про «подвійну коронацію», запропонована польськими авторами є наслідком помилкового розуміння інформації поданої Я. Длугошем, а гіпотеза О. Майорова про коронацію Данила Романовича імператором Священної Римської імперії не підкріплена належними доказами.

Значення коронації полягає у тому, що Данило, отримавши авторитетний у Європі монарший титул, розпочав боротьбу за відновлення незалежного статусу своїх володінь й утвердження старшинства серед руських правителів. Справа ж церковної унії не витримала випробування часом. На цьому фоні, логічним є висновок М. Грушевського про те, що королівський титул Данила Романовича залишився самотньою пам'яткою першої ефемерної руської унії [29, с. 73].

Література

1. Александрович В. С. Король Данило Романович / В. С. Александрович, Л. В. Войтович. – Біла Церква: Вид. Пшонківський О. В., 2013. – 240 с.
2. Андрияшев А. М. Очерк по истории Волынской земли до конца XIV ст. / А. М. Андрияшев. – К.: Тип. Имп. ун-та Св. Владимира, 1887. – 234 с.
3. Андрусак М. Унія з Римом і коронація Данила / М. Андрусак // Збірник матеріалів V Наукової конференції НТШ. – Торонто, 1954. – С. 132–137.
4. Бадяк В., Максимович І. Вінець королівства. Корона Данила Галицького: відома, загадка, міфічна / В. Бадяк, І. Максимович. – Тернопіль: Лілея, 2003. – 64 с.
5. Бадяк В. Коронація Данила Галицького і доля його корони / В. Бадяк // Король Данило Романович і його місце в українській історії: матеріали міжнародної наук. конф. (Львів, 29–30 листопада 2001 р.) / Редкол.: Я. Дашкевич та ін. – Львів: ВМС, 2003. – С. 107–118.
6. Бадяк В. Реалії і міфи коронації Данила Галицького та доля корони / В. Бадяк // Доба короля Данила в науці, мистецтві, літературі: матеріали Міжнародної наук. конф. (Львів, 29–30 листопада 2007 р.). – Львів: Б. в., 2008. – С. 236–259.
7. Білинський В. Україна-Русь: історичне дослідження: у 3 кн. / В. Білинський. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2015. – Кн. 2: Князі Галицькі-Острозькі. – 376 с.
8. Брайчевський М. Галицько-Волинське королівство / М. Брайчевський // Хроніка-2000. – К.: Укр. письменник, 1999. – Вип. 31–32. – С. 84–101.
9. Великий А. Г. Проблема коронації Данила / А. Г. Великий // *Analecta ordinis S. Basilii Magni*. – Romae, 1954. – Vol. 2(8). – Fasc. 1–2. – P. 95–104.
10. Войнар М. М. Корона Данила в правно-політичній структурі Сходу (Візантії) / М. М. Войнар // *Analecta ordinis S. Basilii Magni*. – Romae, 1954. – Vol. 2(8). – Fasc. 1–2. – P. 105–118.
11. Войтович Л. Король Данило Романович: політик і полководець / Л. Войтович // Доба короля Данила в науці, мистецтві, літературі: матеріали Міжнародної наук. конф. (Львів, 29–30 листопада 2007 р.). – Львів: Б. в., 2008. – С. 22–97.
12. Войтович Л. В. Галицько-Волинські етюди / Л. В. Войтович. – Біла Церква: Вид. О. Пшонківський, 2011. – 480 с.
13. Войтович Л. В. Галич у політичному житті Європи XI–XIV століть / Л. В. Войтович. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2015. – 478 с.
14. Войтович Л. «Подвійна» коронація Данила Романовича: загадка легенди чи реальний факт / Л. Войтович // Княжа доба: історія і культура. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, 2015. – Вип. 9. – С. 133–143.

15. Волощук М. М. Військово-політичні стосунки Угорського королівства з Галицьким та Галицько-Волинським князівством (кінець XII–XIII ст.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 / Прикарпатський нац. ун-т ім. В. Стефаника / М. М. Волощук. – Івано-Франківськ, 2005. – 231 с.
16. Волощук М., Курін М. Коронація Данила Романовича в зовнішній політиці й дипломатії Інокентія IV: короткий нарис історіографії / М. Волощук, М. Курін // Вісник Прикарпатського університету. – Івано-Франківськ, 2010. – Сер. Історія. – Вип. 18. – С. 129–136.
17. Гаврилюк Ю. Дорогичин – місто короля Данила / Ю. Гаврилюк // Король Данило Галицький у пам'ятках історії та культури: краєзнавчий історико-культурологічний навч. посібник / Упорядн.: Б. Гаврилів, І. Миронюк. – Івано-Франківськ: Плай, 2009. – С. 14–17.
18. Галицько-Волинський літопис. Дослідження. Текст. Коментар / НАН України; Ін-т історії України; за ред. М. Ф. Котляра. – К.: Наук. думка, 2002. – 400 с.
19. Гарді Д. “Rex Ruscie” olim “rex Gallicie” / Д. Гарді // Дорогичинь 1253: матеріали Міжнародної наук. конф. з нагоди 755-ї річниці коронації Данила Романовича. – Івано-Франківськ: ЛІК, 2008. – С. 37–49.
20. Гваньїні О. Хроніка Європейської Сарматії / Упорядкування і пер. Ю. Мицика / О. Гваньїні. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – 1006 с.
21. Головка О. Б. Корона Данила Галицького: Волинь і Галичина в державно-політичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього та класичного середньовіччя / О. Б. Головка. – К.: Стило, 2006. – 575 с.
22. Головка О. Держава Романовичів у східноєвропейській політиці Римської курії 40–50-х років XIII ст. / О. Головка // Княжа доба: історія і культура. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2008. – Вип. 2. – С. 67–84.
23. Головка О. Б. Коронація князя Данила Романовича в контексті ідеологічного життя і міжнародних зв'язків слов'янства Східної Європи / О. Б. Головка // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету. – Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори – 2006», 2013. – Вип. 23. – С. 213–230.
24. Головка О. Некороновані і короновані королі Південно-Західної Русі / О. Головка // Княжа доба: історія і культура. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, 2015. – Вип. 9. – С. 183–216.
25. Горский А. А. Русь: От славянского расселения до Московского царства / А. А. Горский. – М.: Языки славянской культуры, 2004. – 368 с.
26. Грабовецький В. Коронація Данила Галицького 1253 року. – Івано-Франківськ: Б. в., 2003. – 24 с.
27. Грицак П. Галицько-Волинська держава / П. Грицак. – Нью-Йорк: НТШ, 1958. – 176 с.
28. Грушевський М. С. Хронологія подій Галицько-Волинської літописи / М. С. Грушевський // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Львів: НТШ, 1901. – Т. 41. – С. 1–72.
29. Грушевський М. С. Історія України-Руси: у 11 т., 12 кн. / М. С. Грушевський. – К.: Наук. думка, 1993. – Т. 3. – 588 с.
30. Дашкевич Н. П. Княжение Даниила Галицкого, по русским и иностранным известиям / Н. П. Дашкевич. – К.: Унив. тип., 1873. – 158 с.
31. Дашкевич Н. П. Первая уния юго-западной Руси с католичеством / Н. П. Дашкевич. – К.: Тип. Императорского ун-та Св. Владимира, 1884. – 46 с.
32. Дашкевич Н. П. Переговоры пап с Даниилом Галицким об унии юго-западной Руси с католичеством / Н. П. Дашкевич // Киевские университетские известия. – 1884. – № 8. – С. 136–181.
33. Дашкевич Я. Галицько-волинські землі на перехресті орієнтацій: Захід, Русь, Схід (кінець X – середина XIV ст.) / Я. Дашкевич // Українські землі часів короля Данила

- Галицького: церква і держава: статті й матеріали / Редкол.: В. Гаюк, О. Гринів, Я. Дашкевич та ін. – Львів: Логос, 2005. – С. 27–38.
34. Дорошенко Д. І. Нарис історії України: у 2 т. / Д. І. Дорошенко. – К.: Либідь, 1992. – Т. 1. – 228 с.
35. Єльніков М. В. Золотоординські часи на українських землях / М. В. Єльніков. – К.: Наш час, 2008. – 192 с.
36. Затилюк Я., Кириченко К. Повідомлення «Анналів» Яна Длугоша про коронацію Данила Романовича та їх походження / Я. Затилюк, К. Кириченко // *Ruthenica*. – 2016. – № 13. – С. 108–136.
37. Зубрицкий Д. И. История древнего Галичско-Русского княжества: в 3 ч. / Д. И. Зубрицкий. – Львов: Тип. Ставропиг. ин-та, 1852–1855. – Ч. 3. – 314 с.
38. Ждан М.-Б. До питання про залежність Галицько-Волинської Русі від Золотої Орди / М.-Б. Ждан. – Мюнхен; Нью-Йорк: Укр. істор. т-во, 1968. – Сер. Історичні студії. – Ч. 8. – 37 с.
39. Ісаєвич Я. Д. Галицько-Волинська держава: короткий нарис історії галицько-волинських земель в кінці XI–XIV ст. / Я. Д. Ісаєвич. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1999. – 39 с.
40. Ісаєвич Я. Галицько-Волинське князівство доби Данила Галицького та його нащадків / Я. Ісаєвич // *Галичина та Волинь у добу середньовіччя. До 800-річчя з дня народження Данила Галицького: історичні та культурологічні студії*. – Львів: Б. в., 2001. – Т. 3. – С. 3–12.
41. Ісаєвич Я. До історії титулатури володарів у Східній Європі / Я. Ісаєвич // *Княжа доба: історія і культура*. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2008. – Вип. 2. – С. 3–29.
42. Камінський І. Корона Данила в правно-політичній структурі Заходу / І. Камінський // *Analecta ordinis S. Basilii Magni*. – Romae, 1954. – Vol. 2(8). – Fasc. 1–2. – P. 119–125.
43. Карамзин Н. М. История государства Российского: в 12 т. / Н. М. Карамзин. – М.: Наука, 1992. – Т. 4. – 478 с.
44. Коваль І., Коваль О. Корона Данила Галицького / І. Коваль, О. Коваль // *Українські землі часів короля Данила Галицького: церква і держава: статті й матеріали / Редкол.: В. Гаюк, О. Гринів, Я. Дашкевич та ін.* – Львів: Логос, 2005. – С. 57–60.
45. Коритко Р. Таємниця корони Данила Галицького / Р. Коритко // *Король Данило Галицький у пам'ятках історії та культури: краєзнавчий історико-культурологічний навч. посібник / Упорядн.: Б. Гаврилів, І. Миронюк*. – Івано-Франківськ: Плай, 2009. – С. 53–60.
46. Костомаров М. Історія України в життєписах визначних її діячів / Пер. О. Барвінського / М. Костомаров. – Львів: НТШ, 1918. – 493 с.
47. Костомаров М. Князь Данило Романович Галицький / М. Костомаров // *Галерея портретів*. – К.: Веселка, 1993. – 326 с.
48. Котляр М. Ф. Данило Галицький: біографічний нарис / М. Ф. Котляр. – К.: Альтернативи, 2002. – 328 с.
49. Кралюк П. Чому князь Данило прийняв королівську корону? / П. Кралюк // *Українські землі часів короля Данила Галицького: церква і держава: статті й матеріали / Редкол.: В. Гаюк, О. Гринів, Я. Дашкевич та ін.* – Львів: Логос, 2005. – С. 53–57.
50. Крип'якевич І. П. Галицько-Волинське князівство: 2-ге вид. зі змінами і доповненнями / І. П. Крип'якевич. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1999. – 220 с.
51. Купчинський О. Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV століть. Дослідження. Тексти / О. Купчинський. – Л.: НТШ, 2004. – 1283 с.
52. Кучинко М. М. Нариси стародавньої і середньовічної історії Волині (від палеоліту до середини XIV ст.) / М. М. Кучинко. – Луцьк: Надстир'я, 1994. – 208 с.
53. Кучинко М. М. Волинська земля в X – першій половині XIV ст.: дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.04 / Волинський держ. ун-т ім. Лесі Українки / М. М. Кучинко. – Луцьк, 1998. – 493 с.

54. Кучинко М. Значення коронації Данила Романовича для Волинської землі / М. Кучинко // Княжа доба: історія і культура. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2008. – Вип. 2. – С. 40–49.
55. Левкович І. Нарис історії Волинської землі (до 1914 року) / І. Левкович. – Вінніпег: Волинський видавн. фонд, 1953. – 110 с.
56. Літопис руський: За Іпатським списком / Пер. з давньоруської Л. Є. Махновець; відп. ред. О. В. Мишанич. – К.: Дніпро, 1989. – 591 с.
57. Мазур О. Вінець та вінування Данила Романовича / О. Мазур // Галич в доісторії і середньовіччі: матеріали Міжнародної археологічної конференції (до 750-ліття коронування короля Данила Галицького). – Галич, 2003. – С. 52–53.
58. Майоров А. В. Был ли Даниил Галицкий коронован папой Иннокентием IV ? / А. В. Майоров // Русин. – Кишинев, 2011. – № 3. – С. 42–49.
59. Майоров А. В. Даниил Галицкий и крестовый поход в Пруссию / А. В. Майоров // Русин. – Кишинев, 2011. – № 4. – С. 26–43.
60. Майоров А. В. Даниил Галицкий и Фридрих Воинственный: русско-австрийские отношения середины XIII века / А. В. Майоров // Вопросы истории. – 2011. – № 7. – С. 32–52.
61. Майоров А. Когда Даниил Романович стал «королем Руси»? / А. Майоров // Княжа доба: історія і культура. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, 2015. – Вип. 9. – С. 145–154.
62. Майоров О. Невідомий епізод 1237 року у взаєминах князя Данила Романовича з імператором Фрідріхом II / О. Майоров // Княжа доба: історія і культура. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2011. – Вип. 4. – С. 180–186.
63. Майоров О. Звістка Ніколо да Кальві, капелана папи Інокентія IV, про коронацію Данила Романовича / О. Майоров // Княжа доба: історія і культура. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, 2011. – Вип. 4. – С. 187–192.
64. Майоров О. Між Нікесєю та Римом: коронація Данила Романовича у світлі зовнішньої політики і династичних зв'язків галицько-волинських князів / О. Майоров // Княжа доба: історія і культура. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, 2011. – Вип. 5. – С. 189–198.
65. Матузова В. И., Назарова Е. Л. Крестоносцы и Русь. Конец XII в. – 1270 г. Тексты, перевод, комментарий / В. И. Матузова, Е. Л. Назарова. – М.: Индрик, 2002. – 488 с.
66. Мурковский К. Даниил Романович Галицкий в сношениях с Римом / К. Мурковский. – К., 1898. – 25 с.
67. Овсій І. О. Зовнішня політика України від давніх часів до 1944 р. / І. О. Овсій. – К.: Либідь, 1999. – 240 с.
68. Паславський І. Коронація Данила Галицького в контексті політичних і церковних відносин XIII століття / І. Паславський // Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича. – Львів: Місіонер, 2003. – 112 с.
69. Паславський І. Політика римської курії щодо Галицько-Волинської держави за понтифікатів Інокентія IV та Олександра IV. Порівняльний аналіз / І. Паславський // Апологет: богословський збірник Львівської духовної академії УПЦ КП. – Львів, 2010. – № 1–4(20–23): матеріали II Міжнародної наук. конф. «Християнська сакральна традиція: віра, духовність, мистецтво» (Львів, 23–24 листопада 2010 р.). – С. 18–24.
70. Паславський І. Хто був ініціатором русько-римського зближення у 40-х роках XIII століття: Данило Романович чи Інокентій IV ? / І. Паславський // Княжа доба: історія і культура. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2012. – Вип. 6. – С. 153–172.
71. Пастух Р. Корона Данила Галицького: вибрані статті, нариси, інтерв'ю, рецензії, есеї / Р. Пастух. – Дрогобич: Коло, 2005. – 640 с.
72. Пашуто В. Т. О политике папской курии на Руси (XIII век) / В. Т. Пашуто // Вопросы истории. – 1949. – № 5. – С. 52–77.

73. Пашуто В. Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси / В. Т. Пашуто. – М.: Изд-во АН СССР, 1950. – 330 с.
74. Пашуто В. Т. Внешняя политика Древней Руси / В. Т. Пашуто. – М.: Наука, 1968. – 474 с.
75. Полєк В. Коронація і корона Данила Галицького: думки і спостереження не-історика / В. Полєк. – Івано-Франківськ: Нова Зоря, 1998. – 48 с.
76. Полонська-Василенко Н. Король Данило на тлі історичної доби / Н. Полонська-Василенко // *Визвольний шлях*. – 1954. – Кн. 9. – С. 77–83.
77. Полонська-Василенко Н. Д. Історія України: у 2 т. – 3-тє вид. / Н. Д. Полонська-Василенко. – К.: Либідь, 1995. – Т. 1. – 588 с.
78. Правда про унію: документи і матеріали / Редкол.: Д. А. Яремчук (гол.) та ін. – 3-тє вид., доповнене. – Львів: Каменяр, 1981. – 448 с.
79. Рамм Б. Я. Папство и Русь в X–XV вв. / Б. Я. Рамм. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1959. – 283 с.
80. Савчук Г. Дві коронації середини XIII ст. – Данило Галицький і Міндовг Литовський / Г. Савчук // *Українські землі часів короля Данила Галицького: церква і держава: статті й матеріали* / Редкол.: В. Гаюк, О. Гринів, Я. Дашкевич та ін. – Львів: Логос, 2005. – С. 65–74.
81. Свідерський Ю. Ю. Боротьба Південно-Західної Русі проти католицької експансії в X–XIII ст. / Ю. Ю. Свідерський. – К.: Наук. думка, 1983. – 128 с.
82. Стасів М. Корона Данила і татари / М. Стасів // *Analecta ordinis S. Basilii Magni. – Romae*, 1954. – Vol. 2(8). – Fasc. 1–2. – P. 137–153.
83. Стрийковський М. Літопис польський, литовський, жмудський і всієї Русі / М. Стрийковський / Пер. Р. Івасів, віршованого тексту В. Пепа. Відп. ред. О. Купчинський. – Л.: НТШ, 2011. – 1075 с.
84. Терещенко Ю. І. Україна і європейський світ. Нарис історії від утворення Старокиївської держави до кінця XVI ст.: навч. посібник для студентів / Ю. І. Терещенко. – К.: Перун, 1996. – 496 с.
85. Терещенко Ю. Скарби історичних традицій: нариси з історії української державності / Ю. Терещенко. – К.: Темпора, 2011. – 560 с.
86. Тойнбі А. Дж. Дослідження історії: в 2 т. / А. Дж. Тойнбі / Пер. з англ. – К.: Основи, 1995. – Т. 2. – 406 с.
87. Толочко П. П. Від Русі до України: вибрані науково-популярні, критичні та публіцистичні праці / П. П. Толочко. – К.: Абрис, 1997. – 400 с.
88. Толочко П. П. Давньоруські літописи і літописці XI–XIII ст. / П. П. Толочко / НАН України; Ін-т археології. – К.: Наук. думка, 2005. – 364 с.
89. Тургенев А. И. Акты исторические, относящиеся к России / А. И. Тургенев. – СПб.: Тип. Праца, 1841. – Т. 1. – 399 с.
90. Флоря Б. Н. У истоков религиозного раскола славянского мира (XIII в.) / Б. Н. Флоря. – СПб.: Алетейя, 2004. – 222 с.
91. Флоря Б. Н. Исследования по истории церкви. Древнерусское и славянское средневековье: сборник. – М.: ЦНЦ «ПЭ», 2007. – 528 с.
92. Хома І. Східноєвропейська політика папи Інокентія IV / І. Хома // *Analecta ordinis S. Basilii Magni. – Romae*, 1954. – Vol. 2(8). – Fasc. 1–2. – P. 126–136.
93. Хрусталёв Д. Г. Северные крестоносцы. Русь в борьбе за сферы влияния в Восточной Прибалтике XII–XIII вв. / Д. Г. Хрусталёв. – Санкт-Петербург: Евразия, 2012. – 624 с.
94. Чубатий М. Західна Україна і Рим у XIII віці у своїх змаганнях до церковної унії / М. Чубатий // *Записки НТШ*. – Львів: НТШ, 1917. – Т. 123/124. – С. 1–108.
95. Чубатий М. Історія християнства на Русі-Україні / М. Чубатий. – Рим; Нью-Йорк: Укр. Католицький ун-т, 1965. – Т. 1: Від початку до року 1353. – 816 с.
96. Шараневич И. И. История Галицко-Володимирской Руси. От найдажнейших времен до року 1453 / И. И. Шараневич. – Львов: Тип. Ставропиг. ин-та, 1863. – 462 с.

97. Шевців І. Король Данило Галицький і його доба / І. Шевців // Українські землі часів короля Данила Галицького: церква і держава: статті й матеріали / Редкол.: В. Гаюк, О. Гринів, Я. Дашкевич та ін. – Львів: Логос, 2005. – С. 38–42.
98. Шевців І. Шануймо великі роковини 700-ліття коронації короля Данила Романовича / І. Шевців // Українські землі часів короля Данила Галицького: церква і держава: статті й матеріали / Редкол.: В. Гаюк, О. Гринів, Я. Дашкевич та ін. – Львів: Логос, 2005. – С. 43–45.
99. Abraham W. Powstanie organizacji kościoła łacińskiego na Rusi / W. Abraham. – Lwów: Nakładem. Towarzystwa dla popierania nauki polskiej, 1904. – Т. 1. – 417 s.
100. Bartnicki M. Polityka zagraniczna księcia Daniela Halickiego w latach 1217–1264 / M. Bartnicki. – Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2005. – 251 s.
101. Bendza M. Koronacja Daniela Halickiego w świetle planów unijnych Kościoła łacińskiego / M. Bendza // Над Бугом і Нарвою. – 2003. – № 3. – С. 25–29.
102. Dąbrowski D. Koronacja Daniela Romanowicza w relacjach Jana Długosza i jego szesnastowiecznych polskich kontynuatorów / D. Dąbrowski // Княжа доба: історія і культура. – Львів, 2008. – Вип. 2. – С. 109–122.
103. Dąbrowski D. Daniel Romanowicz. Król Rusi (ok. 1201–1264). Biografia polityczna / D. Dąbrowski. – Kraków: Avalon, 2012. – 538 s.
104. Długosz J. Jana Długosza Roczniki, czyli Kroniki sławnego Królestwa Polskiego / J. Długosz. – Warszawa: PWN, 1974. – Ks. 7–8. – 396 s.
105. Kwiatkowski K. Przeciw Batu-chanowi czy Mendogowi – okoliczności, wymowa i znaczenie polityczne koronacji Daniela Romanowicza Halickiego na króla Rusi w 1253/1254 roku / K. Kwiatkowski // Klio. Czasopismo poświęcone dziejom Polski i powszechnym. – 2004. – № 5. – S. 37–60.
106. Nagirnyj W. Polityka zagraniczna księstw ziem Halickiej i Wołyńskiej w latach 1198(1199)–1264 / W. Nagirnyj // Prace Komisji wschodnioeuropejskiej PAU / Pod red. A. A. Zięby. – Kraków: PAU, 2011. – Т. 12. – 362 s.
107. Nicolaus de Curbio. Vita Innocentii Papae IV / Nicolaus de Curbio // Scriptores Rerum Italicarum / Ed. L. A. Muratori. – Mediolani, 1723. – Т. 3. – P. 584–610.
108. Rocznik Krasieńskich / Ed. A. Bielowski // Monumenta Poloniae Historica. – Lwów, 1878. – Т. 3. – P. 128–133.
109. Włodarski B. Polska i Ruś: 1194–1340 / B. Włodarski. – Warszawa: PWN, 1966. – 326 s.

УДК 378.4.091.8(477)"18/184"

DOI: 10.26565/2225-6505-2017-2-2

В. В. Петровський, В. І. Семененко
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

ПОВСЯКДЕННА ПОВЕДІНКА СТУДЕНТСТВА УНІВЕРСИТЕТІВ УКРАЇНИ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТОЛІТТЯ

У статті подано аналіз особливостей щоденної поведінки студентів університетів підросійської України протягом першої половини ХІХ ст. З'ясовано передумови, які призводили до переважання заборонних заходів у системі освіти Російської імперії. Вивчення джерел та друкованих праць свідчить про несприйняття студентами шпигунських дій педелів, грубоців інспектури. Доведено, що більшість вчинків студентів мала в основі, як правило, підвищене почуття свідомості.

Ключові слова: правила поведінки, студентська форма, інспекція, педелі, карцер.

В статье подан анализ особенностей ежесдневного поведения студентов университетов подросийской Украины на протяжении первой половины ХІХ ст. Выявлены предпосылки, которые приводили к преобладанию запретительных мероприятий в системе образования Российской империи. Изучение источников и печатных работ свидетельствует о невосприимчивости студентами шпионских действий педелей, грубости инспектуры. Доказано, что большинство поступков студентов имело в основе, как правило, повышенное чувство справедливости.

Ключевые слова: правила поведения, студенческая форма, инспекция, педели, карцер.

The analysis of features of daily behavior of students of Russian Ukrainian universities during the first half of ХІХ century is given in this article. The prerequisites that caused prevalence of prohibited events in educational system of Russian Empire are ascertained. Investigation of sources and printed works shows that the students didn't perceive agents' espionage actions, inspection's rudeness. It's proved that majority of students' deeds was generally based on an increased sense of justice.

Key words: rules of behavior, student uniform, inspectorate, agents, carcer.

Проблеми дореволюційного студентства Російської імперії, на думку І.С. Посохова, почали все більше досліджуватися не лише в соціально-політичному плані, але й з точки зору повсякденності та культурної історії. Водночас переважна більшість наукових, публіцистичних праць висвітлює питання студентського життя кінця ХІХ – початку ХХ ст. На маргінесі все ще залишається той пласт студентського існування, що припадав на першу половину ХІХ ст. Без глибокого аналізу університетського життя, стосунків студентства з владою, професурою, міською громадою неможливо зробити вмотивований висновок щодо досить різкої зміни в поведінці студентів з початку 60-70-х рр. З іншого боку, автори, особливо радянського і першого десятиріччя пострадянського періоду, усе ще перебільшують радикально-ультрареволюційний потенціал студентства, не надаючи належної уваги тій його частині, яка дотримувалася поміркованих поглядів.

У суто авторитарному, тривалий час закостенілому, суспільстві Російської імперії становлення особистості відбувалося, як правило, у жорстких рамках умовностей. Певна свобода думки чи дій не вважалася ознакою добропорядності, якщо виходила за межі давно

усталених правил. Лише з кінця 18 ст. виникла протидія патріархальному способу виховання дітей. Він полягав у такій рекомендації: «...не ослабляй, бія младенца, аще бо жезлом биешь его, не умрёт, но здоровее будет; ты бо бия его по телу, а душу его избавишь от смерти». У 1783 р. указом Катерини II у закладах освіти були заборонені фізичні покарання учнів: «Последуем природе, давшей человеку стыд, вместо бича, и пускай самая большая часть наказания будет бесчестье». Потім у «Попередніх правилах народної освіти» 1802 р. це (таке) рішення було повторене. Учителі втратили право застосовувати «ремни, палки, плети, линейки и розги, пощёчины, толчки и кулаки, драньё за волосы, ставления на колени и драньё за уши, усрамления и постыжения, уши ослиные и названия скотины «осла». Однак ці рішення самодержців якщо й виконувалися, то лише незначною частиною вихователів молоді. Тому 13 березня 1811 р. і 14 лютого 1814 р. з'явилися аналогічні укази, теж підписані Олександром I. Через 44 роки М.І. Пирогов засвідчив, що в Другій гімназії Києва різками покарали 43 учнів, у Житомирській так постраждали 290 учнів з 600, у Полтавській гімназії висікли 39 учнів з 399-ти і т.ін. [6, с. 1-3, 13, 63-65].

У 16-17 ст. в країнах Західної Європи порушення дисципліни школярами й студентами каралися теж досить жорстко, нерідко – жорстоко, навіть в пансіонах для дітей вищої аристократії. Наприклад, учитель Хьюберле зі Швабії за 5 років 7 місяців «педагогічної діяльності» дав учням 911527 ударів палицею, 124010 – різками, 20289 – лінійкою, 7903 – ляпасів та 1115800 потиличників. Що стосувалося поведінки студентів, то протягом 15 – середини 19 ст. вона була далека від зразкової. Так, в університетах німецьких земель бурші (der Bursche – студент (істор.) споживали спиртне, билися, у тому числі – на дуелях, мордували, принижували першокурсників (пенналізм). Студенти Дерптського (Юр'ївського) університету нерідко били вікна професорам, яких вони не поважали. Тому будинки викладачів зазвичай не мали вікон на вулицю. Майбутній поет Джордж Гордон Ноел Байрон, який з 1805 р. навчався в Трініті – коледжі Кембриджського університету, тримав у себе ведмеда, що лякав викладачів. Крім того, він мав у себе ледь не зоосад: 10 коней, 8 величезних собак, 3 мавпи, 5 котів, орла, ворона й сокола. Студенти 16-17 ст. галасували на лекціях, билися під час диспутів, грабували жителів. Деякі з них заради франтівства витрачали на свій одяг більше 70 м матерії. Таких студентів влада відправляла до психіатричної лікарні або наказувала роздягати на вулиці. У ці періоди побутовала думка: якщо з Віттенберга студент прибув додому здоровим, з Лейпцига чи Тюбінгена – неодруженим, з Йєни та Гельмштедту – не покаліченим, не беззубим, без шрамів – це щасливий випадок [17, с. 13, 72]. Звичайно, карцери в середньовічних університетах Західної Європи тоді не пустували.

В університетах Російської імперії у 20-х рр. 19 ст. частину професорських лекцій студенти вважали нікчемними. Вони, за відомою оцінкою М.І. Пирогова, нагадували сімейні хроніки. Нерідко викладачі вели лекції, переказуючи, до того ж з помилками, відкритий підручник, а студенти грали в карти (часто не на гроші, а на складання віршів) чи пропускали заняття. Тому в більшості університетів перед початком, у середині та в кінці лекційного часу професор проводив перекличку студентів. На початку XIX ст. система навчання та контролю значною мірою копіювала шкільну чи гімназичну. Скажімо, до 20 серпня 1810 р. оцінювання знань студентів Харківського університету відбувалося не шляхом застосування цифр, а словами. При цьому деякі висловлювання мали образливий характер: «понятлив, но слаб рассудком», «туповат». За певною шкалою, не відмінною від шкільної, визначалась старанність студентів: «прилежен», «сродственен», «старателен», «нерадив», «ревностен». За аналогічним принципом окреслювалась поведінка. Студентів абсолютно не задовольняли ці умови, тому що вони небезпідставно вважали себе дорослими, особами з корпоративними правами, які дивилися на університет як на «храм науки».

Навіть зовнішній вигляд студента університету, якщо він одягав форму, надавав йому певної статечності та престижу. Так, з 11 червня 1804 року мундир студента Імператорського Харківського університету був затверджений у такому вигляді:

однобортний кафтан темно-синього сукна, зі стоячим коміром червоно-помаранчевого кольору; обшлага – чорні оксамитові, камзол білий, гудзики білі, металеві. Якщо студент у святкові дні ішов зі шпагою, солдати віддавали йому честь [19, с. 80-81]. Згідно зі Статутом університетів від 23 серпня 1803 р., поведінка студентів регламентувалася досить докладно, зі значною кількістю заборон. Наприклад, вечорами не можна було займатися музичними вправами без дозволу ректора (!?), їздити в екіпажі, гасити свічки, запалювати феєрверки і т.п. Якщо студент зваблював незайману дівчину, його відраховували з університету [26, с. 238, 243, 247].

За пияцтво, бійку з 1811 р. студентів могли навіть віддати в солдати, хоча цих випадків в університетах імперії було мало. Що стосувалося заборони відвідувати театр (у зв'язку безчинствами під час вистави), то таке покарання стосувалося лише студентів Дерптського й Харківського університетів.

До 20-х рр. XIX ст. студенти не дуже часто порушували статутні правила, захоплювалися поезією та політекономією, на балах намагалися не фліртувати з дамами. У подальшому вони ігнорували заборони, багато з них розчарувалися в лекціях деяких професорів, тому порушень стало більше. Результати такої поведінки далися взнаки швидко: за пропуск лекцій студентів саджали в карцер, а в університеті св. Володимира це покарання призначали за три пропущені богослужіння в університетській церкві. У 20-30-х рр. для багатьох жителів студент – це «людина розгулу, гультьяйства, ворог поліції та вуличних ліхтарів, але з корпоративною честю» [13, с. 202].

З 1826 р. за таємним розпорядженням Миколи I поліція повинна була стежити за поведінкою студентів, особливо столичних університетів. Цар побоювався, що студентство, більшу частину котрого тоді складали дворяни (опора трону!), могло захопитися ідеями свободи й рівності. Тим більше, що з 1836 р. хоча й було унормовано вік, який давав право вступу до університету (17 років), але саме в такі юні роки особа нерідко чинить і мислить радикально, безкомпромісно. Не дивно, що у 60-х рр. XIX ст. серед консервативно налаштованих верств населення існувала упереджена думка щодо студентства. Вона являла собою «суміш побоювання, недовіри та ворожості. У студентах бачили то якихось розбійників, то революціонерів, ... то гультьяїв-спокусників». У будь-якому разі та епоха ще не породила в студентському середовищі, навіть Московського університету, атмосферу для політичного протистояння з режимом [5, с. 179].

У 30-х рр. найбільше турбот владі завдавали студенти польського походження університету св. Володимира в Києві. Протягом 1834-1839 рр. серед студентів 568 були поляками і 426 – представників інших народностей слов'янського походження. Крім того, після закриття у 1832 р. Кременецького ліцею 16 професорів-поляків стали викладачами Київського університету (наступного року, тобто 1835-го, з 29 викладачів 20 складали поляки). На початку XIX ст. Київ мав характер польського міста, тут працював польський театр, польській жіночий пансіон, на вулицях місті лунала в основному польська мова. Не випадково у 1805 р. міністр народної освіти Російської імперії П. Завадовський не побажав відкривати університет у Києві, тому що граф А. Чацький запевнив його: у такому разі в ньому доведеться викладати всі дисципліни польською мовою.

Польська громада не вважала справедливим факт передачі Києва зі складу Речі Посполитої у XVII ст. за 146 тис. руб. до Росії. Тому між студентами православного та католицького віросповідання з перших днів функціонування університету спалахували бійки – навіть у бібліотеці. Польські студенти постійно дратували православних гаслом «Polska od mosza do mosza». Після того, як 29 січня 1836 р. в університеті було скасовано викладання польської мови, Ш. Конарський створив таємне товариство «Співдружність польського народу». Наміри міністра народної освіти С. С. Уварова, спрямовані на асиміляцію студентів-поляків з допомогою посиленого вивчення російської мови та літератури, викликали активний спротив.

Після добре відомої історії зі знайденими в кінці травня 1837 р. революційними рукописами в будинку, де проживали четверо поляків-студентів, влада 20-х студентів віддала до війська, ще 15 депортувала з Києва. Після цього з університету виключили майже всіх студентів-поляків, і в 1840 р. в ньому налічувалося всього 173 студенти. Микола I наказав «посилити нагляд за суспільним вихованням у регіоні» [8, с. 12-16].

Побувавши у січні 1837 р. у Київському університеті, цар заявив, що йому потрібна беззаперечна відданість і покірність. Чотири роки генерал-губернатор Київщини і водночас попечитель університету Д.Р. Бібіков переслідував найменші прояви вільнодумства й незалежної думки, які іменував безумством. Почувши, що студенти-поляки співали «Мазурку Домбровського» (майбутній гімн Польщі), він примусив їх вчити текст російського гімну «Боже, царя храни». Потім особисто перевіряв у них знання тексту [18, с. 20-21].

Надмірний, дріб'язковий контроль у 20-30 рр. не міг не дратувати студентів, викликаючи спонтанні акції протесту й непокори. Адже згідно з інструкцією від 12 червня 1835 р. казеннокоштному студентові інспектор міг не дозволити зустрітися з батьками, навіть до лазні треба було ходити лише в ті дні, які призначав помічник інспектора. Заборонялося носити цивільний одяг або прикрашати петлиці, поліпшувати крій мундиру [10, с. 7]. У 1841 р. з'явилися чергові правила для студентів Харківського університету, у яких кількість заборон було збільшено [20].

Звичайно, склад студентів у першій половині XIX ст. був досить розмаїтий. За оцінками М. І. Костомарова, були студенти з багатих родин – франти, пустуни, пансіонери (жили на квартирах у професорів). Вони часто отримували дипломи дійсних студентів і навіть кандидатів. Як стверджував М.І. Костомаров, «при пануючій віддавна продажності у Харківському університеті це було неважко». До другої категорії він відносив студентів, які мріяли бути державними службовцями, тому наукові знання їм були непотрібні. Ті, що активно займалися науковими дослідженнями, часто поповнювали лави викладачів гімназій. Нарешті, існувала та група студентів, які поводитися байдуже («болото») [11, с. 181-182].

Щоб відвернути студентів від «неблагонадійних» думок та дій, влада займала їх то навчанням «художнього свистіння», то створювала гуртки «голосного сміху», як це було у Московському університеті. У всіх університетах з початку XIX ст. (у Московському – з 1757 р.) схвалювалися гуртки, де студенти складали поетичні та прозові твори, перекладали праці зарубіжних авторів. У Харківському університеті з 1817 по 1821 рр. друком виходили саме такі студентські твори [21, с. 1144-1151]. При цьому керівництво турбувалося, щоб студенти захоплювалися виключно темами лірики, переживань, проблемами кохання, подорожей тощо.

Брак особистої свободи, гнітюча атмосфера тотального контролю, обмежень, постійного стеження існувала і в гімназіях. Певно, не випадково в кінці квітня 1842 р. троє учнів Житомирської гімназії планували втекти за кордон [27, ф. 707, оп. 261, спр. 7.-5а]. Своєю чергою, попечитель Київського навчального округу князь С. І. Давидов вказував інспектору студентів університету св. Володимира, що його підопічні «з деяких пір ведуть себе вільотно, ходять натовпом вулицями та на гулянках, аніскільки не притримуючись форми; не віддають честі генералам та при зустрічах з ними і з дамами не поступаються дорогою. Гра в карти на їхніх квартирах посилилась». Можливо, С. І. Давидову було тоді невідомо, що студенти намагалися якнайбільше наслідувати поведінку гусарських офіцерів, дерптських буршів, оспівували дуелі та гультьяство. Левову частину студентства двох підросійських університетів на той час цікавила не політика, а таємниці людської психології та більярдна гра. Перебування в карцері за певні порушення студентів не лякало (хоча там тільки в 1854 р. з'явилися вікна). Так, вони іменували його «тюремною», але ж лекції треба було відвідувати, їжа була, звичайно, невишукана, однак свіжа й досить калорійна. Більше того, з дозволу вартового друзі нерідко приносили до карцеру спиртні напої та продовольство, організовуючи для потерпілого справжнє свято [1, с. 9; 23, с. 82-84].

Аналогічне явище мало місце і в Санкт-Петербурзькому університеті. Там було досить франтів, що звали себе буршами або фуксами, копіюючи німецьких студентів. Вони билися на рапірах, оголошували обструкцію («послати на фершиц») чи викликали на дуель («послати дурня») [22, с. 7].

Необхідно зауважити, що з початку XIX ст. система покарань для студентів не збігалася з тією, що стосувалася інших громадян. Не випадково у Статуті Дерптського університету від 23 серпня 1803 р. йшлося про те, що на вчинки студентів «не можуть накладуватися наказання наравне с преступленіями иных членов общества». Саме тому для студентів вводилися особливі правила, що підкреслювало корпоративність колективів університетів. У зв'язку з революційними подіями 1848 р. у країнах Західної Європи нагляд за студентами було посилено. З початку березня 1848 р. цензура («чорні кабінети» на пошті) перевіряла всі листи, що надходили студентам, а також жителям Правобережної України від західноєвропейських авторів. В університетах забороняли викладання державного права європейських країн. А в університеті св. Володимира зарубіжного права не було ще з 1833 р., залишилося лише римське право. Аналогічне рішення було прийнято в Харківському університеті уже в 1824 р.

11 жовтня 1849 р. було обмежено рівень автономії університетів, скасовано принцип виборності деканів та ректорів. Стало менше «своєкоштных» студентів, були суттєво перероблені навчальні плани; генерал-губернатори до квітня 1856 р. контролювали всі навчальні заклади, викорінюючи «крамолу» [12, с. 419; 3, с. 130-131].

Д. Г. Бібіков не залишав без уваги прояви вільнодумства, непослуху студентів Київського університету. Студентів медичного факультету надсилав фельдшерами до військового госпіталю, забороняючи носити формений одяг. Зате схвалював гультяйство, гру в карти, залицання до заміжніх жінок та інші розваги. Водночас він суттєво змінив матеріальну базу університету, а його особиста бібліотека з 14 тис. книг стала після смерті власністю університету. З іншого боку, більш поміркованому генерал-губернатору І. І. Васильчикову довелося докласти немало зусиль для викорінення серед студентства явищ неробства, розгулу, хуліганства. М. І. Костомаров, що працював у Київському університеті протягом серпня 1846 – березня 1847 рр., потім згадував: «Малорусское юношество, ... за исключением немногих..., отличалось какою-то туповатостью, ленью и апатиею к умственному труду». Що стосувалося студентів-поляків, вони були значно краще підготовлені до навчання завдяки домашньому вихованню батьками чи гувернерами [24, с. 129].

Систематичні порушення дисципліни, студентські виступи мали місце і в університетах німецьких земель, Іспанії, Італії. Але як тільки в 40-х рр. XIX ст. університетам надали там досить широку автономію, вони майже повністю припинилися. В університетах Російської імперії з кінця 40-х рр., навпаки, посилювали контроль. Скажімо, з 15 грудня 1849 р. було заборонено переходити з медичного факультету на інші спеціальності. Значить, доводилося або покидати університет, або країна отримувала посередніх лікарів, які ненавиділи свою професію. Пізніше це неприпустиме рішення скасували, але ж долі багатьох осіб було зруйновано.

Занадто багато уваги приділялося зовнішньому виглядові студентів, сортували їх відповідно до зросту, хвацького способу носіння мундиру. Заборонялося носити окуляри, довге волосся, національний одяг. Попечитель Харківського навчального округу, генерал-губернатор Слобожанщини С.О. Кокошкін якось поцікавився: «Хто з професорів читав лекції з дисципліни?» Він наказав субінспектору Д. І. Засядку (студенти охрестили його «гісною») слідкувати за тим, щоб у студентів не залишалася ніяких вражень від змісту лекцій проф. О. Міцкевича (брата Адама Міцкевича). Студенти-жартуни запитували у Д. І. Засядка: «Дементію Івановичу, Ви бажаєте зазирнути в мій мозок для огляду вражень від лекцій Міцкевича?» При цьому вони наближали свій лоб до його очей, що дратувало помічника інспектора.

Під час перебування у Харківському університеті 19 вересня 1850 р. Миколі I не сподобалися вуса й бакенбарди студента Сибільова: «Що це за фігура?» Після його від'їзду студентів стригли й голили, 70 з них виключили за несплату грошей за навчання, а 15 – за неохайність. Втім, через деякий час майже всіх зарахували знову, тому що професура розуміла: в іншому випадку вони стануть ворогами чинної влади. Наголосимо: у 1851 р. Микола I знову відвідав Харків, але до університету не завітав [4, с. 247-252].

Напружені, а часто ворожі стосунки характеризували ставлення студентів до членів інспекції, особливо педелів – таємних співробітників охранки. Вони були введені до складу інспекції 14 серпня 1824 р. Педелі фактично шпигували за студентами, фіксуючи прізвища найбільш активних студентів. Через зростання апатії студентства влада була вимушена дозволити їм у 50-х рр. публічні промови, зібрання наукового характеру – сходки. Існували також студентські бібліотеки, допоміжні каси, допускалася організація концертів. Але лише за 1848-1856 рр. у Харківському університеті чини інспекції покарали арештом у карцері 1491 студента. За невідвідування лекцій отримали покарання 370 студентів, за невідвідування церкви – 259, за недотримання форми – 176, за непослух – 168, за самовільний вихід з інтернату – 136 казеннокоштных студентів, за куріння – 55, за відвідування публічних зборів – 109, за пияцтво – 25, за нечемність та неповагу – 119, за безлад і безпардонні вчинки – 51 студент. За бійку студентів могли направити вчителями до повітових училищ на периферію, але з правом поновлення в університеті. Для цього потрібно було надати позитивний відгук від керівництва училища та поліції [14, с. 8-10; 2, с. 659-662].

Почуття справедливості, притаманне молоді, небажання миритися з брутальною сваволею попечителів чи університетського керівництва були причинами появи у кінці 50-х рр. різного штибу критичних матеріалів, підготовлених студентами. Так, 15 квітня 1856 р. у Харкові студенти таємного гуртка (більшість з них – юристи) розклеїли листівки з пародією на Маніфест царя щодо підписання миру після поразки у Кримській війні. Студент фізико-математичного факультету М. Раєвський склав сатиричний памфлет, присвячений попечителю С. О. Кокошкіну «Дело о падении азростата на Харьковский университет в ночь под праздник святого Благовещения 25 марта 1856 года». У травні-червні 1858 р. відбулися арешти членів Харківсько-Київського таємного товариства, але потім його 11 членів з Харківського університету стали студентами університету св. Володимира. У подальші роки тривали обшуки, арешти. Суд визнав винними у дискредитації влади 15 осіб і виніс їм смертний вирок. Але він був змінений Олександром II: 5 студентів відправили на заслання, 7 – відпущено на свободу, а за трьома встановлено таємний нагляд з боку поліції [7, с. 130-131].

Як правило, чини інспекції поводитися у стосунках зі студентами неналежним чином, а будь-які протести останніх не лише ігнорували, але за них могли й покарати. Так, у 1855 р. студент-юрист університету св. Володимира О. Ф. Кістяківський у досить тактовній формі зробив зауваження інспектору за його грубість. У результаті юнака направили вчителем історії та географії парафіяльного, потім повітового училища м. Козелець Чернігівської губернії. Через півроку перевели до дворянського училища Києва. Закінчив О. Ф. Кістяківський університет у 1857 р., пізніше, як відомо, став професором [25].

До 22 травня 1859 р. студенти поліції не підпорядковувалися, тому новий порядок вимагав, безумовно, певних зусиль як з боку поліції, так і студентів. Адже поведінка поліції не вирізнялася джентльменськими зразками, а студентів неможливо називати особами, що її поважали. Тому Олександр II велів, щоб поліція «поводилась зі студентами університетів благодушно, ввічливо, поблажливо і аж ніяк не ображаючи їх різними та непристойними вихватками». П. В. Зінов'єв (попечитель Харківського навчального округу в 1856-1860 рр.) підкреслював: у сутичках з поліцією чи військами провина – не тільки за студентами. Досить часто їхні ремствування справедливі, тому що вони мають обґрунтовані протести, пов'язані з порушенням їхніх корпоративних інтересів і з нав'язливою опікою [9, с. 7-9].

Навіть представники консервативної професури нерідко висловлювали невдоволення тими ініціативами студентів, що не виходили від викладацького корпусу чи влади. Один з професорів Казанського університету висловив неприховане роздратування лише тому, що студенти Санкт-Петербурзького університету вирішили підготувати збірник своїх праць. Їхній приклад наслідували колеги з Харківського та Московського університетів, а це ще більше обурило професора. Він намагався апелювати до ситуації 30-х рр. у Московському університеті, коли подібні наміри начебто не виникали. На його думку, тоді студенти були набагато скромніші. Навіть схильність студентства кінця 50-х рр. він пояснював чомусь виключно меркантильними причинами [15, с. 25-29].

П. В. Зінов'єв стверджував, що всі суворі обмеження не давали потрібного ефекту. На його погляд, необхідно було насамперед «облагороджувати» студентську молодь, відволікаючи від неробства та пустощів. Останні, звичайно, траплялися. За спогадами М. Мазуренка, у Харківському університеті частина студентів могла ледь не всю добу грати в карти, захоплювалася більярдом, пропускаючи лекції. А Кутирєв та Петровський намагалися пробратися до будинку князя Салтикова на побачення до покоївок. Але їх затримала дворова охорона, з якою вони билися і навіть князю погрожували розправою. Коли інші студенти дізналися, що за цей вчинок їх відрахують з університету, 196 з них на знак солідарності написали заяви про звільнення, але керівництво в цьому відмовило. Усе ж четверо студентів виключили без права подальшого вступу до університетів, 9 осіб виключили на один рік [16, с. 476-478]. Більшість студентів у період 40-50-х рр. виключали з формулюваннями: «за неодобрительное поведение», «за неприличные званию студента поступки» тощо. Подібні вчинки розглядалися лише в університеті, але на досить високому рівні: як правило, були присутніми, крім інспектора, попечитель навчального округу, його заступник (товариш), ректор, синдик. Якщо ж студента затримувала поліція і починала вести слідство, від університету спрямовували представника для участі в ньому. Лише на Дерптський університет за проханням попечителя Є.Ф. фон Брадке рішення щодо підпорядкування студентів місцевій поліції не було поширене. Попечитель довів, що з провинами студентів може безболісно справитися університетська влада, бо вони не носили надто злочинного характеру.

Але й в інших університетах виступи чи протести студентів не виходили за межі, коли вимагалися б судові та слідчі дії. Прикладом може служити випадок у Ботанічному саду Київського університету 1 жовтня 1858 р., обставинами якого займалися керівні особи начального округу та навчального закладу. Хоча сам по собі вчинок свідчив тільки про експансивний, запальний характер, притаманний молоді. У цей день 25-річний студент III курсу медичного факультету Юхим Тітенко без дозволу рвав квіти в Ботанічному саду. Але троє помічників садівника його оточили і зі штовханами примусили покинути сад. Наступного дня в університеті на вікні актового залу з'явилася об'ява, написана польською мовою. У ній повідомлялося, що працівники Ботанічного саду скривдили студента, образили його честь і гідність. У результаті 3 жовтня близько 150 студентів прибули до Ботанічного саду і примусили учня садівника В. Фінка тричі вдарити пучком троянд помічника садівника К. Людвіга. Потім – навпаки: щоб К. Людвіг бив В. Фінка. Останній почав плакати, і частина студентів почала вимагати, щоб знущання було припинене, а дехто пропонував підключити поліцію, тому що К. Людвіг був підданим Саксонії, він надіслав відповідну скаргу консулові своєї країни. Таким чином, незначний інцидент набув міжнародного характеру. До того ж на очній ставці, яку проводив попечитель округу М.І. Пирогов, виявилось, що колишній студент медико-хірургічної академії у Петербурзі, а на той час – студент Київського університету О. Бартошевич, радив Ю. Тітенку 1 жовтня вчинити бійку з помічниками садівника. 7 жовтня 1858 р. М.І. Пирогов надіслав секретній частині Київського, Подільського, Волинського генерал-губернаторства докладний рапорт про події в Ботанічному саду 2 жовтня 1858 р. Він був примушений це зробити, тому що старший поліцеймейстер ще 4 жовтня відправив до генерал-губернаторства доповідну записку. Згідно з

наказом генерал-губернатора, Ю. Тітенка, Т. Далькевича й О. Бартошевича виключили з університету і планували вислати з Києва. Однак за клопотанням М.І. Пирогова та керівництва університету 24 жовтня 1859 р. їх поновили. Адже інспектор університету ще 16 липня 1859 р. письмово свідчив, що до 1 жовтня 1858 р. поведінка Ю. Тітенка ніколи не викликала з його боку жодних зауважень [27, ф. 707, оп. 24, спр. 5, а. 9-24, 35 зв., 64-64 зв.].

Таким чином, протягом першої половини XIX ст. поведінка студентства в основному ґрунтувалася на тих чинниках, які були їм прищеплені в сімейному та гімназичному середовищі. Елементи юнацького максималізму, якщо й проявлялися, ще не несли антидержавницької спрямованості, політичного забарвлення, радикалізму лівого спрямування.

Література

1. Аронов Г.Ю. Легенди, бувальщини київської медицини (люди, факти, події, документи) / Г.Ю. Аронов, А.П. Пелешук. – К.: Століття, 2001. – 304 с.
2. Беловинский Л.В. Иллюстрированная энциклопедия историко-бытового словаря русского народа. XVIII – начало XX в. / Л.В. Беловинский. – М., 2007. – 698 с.
3. Бойчак М.П. История Киевского военного госпиталя. Киевский госпиталь – учебная и научная база медицинского факультета Университета Св. Владимира и Киевского медицинского института / М.П. Бойчак. – К.: «Пресса Украины», 2005. – 752 с.
4. Вейнберг П.И. Харьковский университет в 50-х годах (Из моих воспоминаний) / П.И. Вейнберг // Русское богатство (СПб.). – 1905. – № 2. – С. 245-258.
5. Голицын В.М. Московский университет в 60-х годах / В.М. Голицын // Голос минувшего (М.). – 1917. – № 11-12. – С. 173-240.
6. Деларю Ф.М. Краткий очерк состояния воспитания в России в конце прошлого и начале нынешнего столетия / Ф.М. Деларю. – Тифлис: Тип. Церетели (бывш. Дубелира), 1872. – 70 с.
7. Довжук І.В. Проблеми українського національного відродження в середині XIX ст. / І.В. Довжук // Вісник Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля. Науковий журнал (Луганськ). – 2010. – Част. 2. – С. 129-134.
8. Драч О. Студентство університету Св. Володимира доби Шевченка: соціокультурний портрет / О. Драч // Київ і кияни у соціокультурному просторі XIX-XX століття: шевченкознавчий дискурс (до 200-річчя від дня народження Тараса Шевченка). Матеріали Всеукраїн. наук.-практ. конфер. 29 травня 2014 р., м. Київ. – К., 2014. – С. 10-21.
9. Заключение о правилах для студентов и об инструкции для инспекции. – Х.: В унив. тип., 1880. – 68 с.
10. Инструкция господину инспектору студентов Императорского Харьковского университета. – Х.: В тип. Импер. Харьк. ун-та, 1835. – 12 с.
11. Костомаров Н.И. Студенчество и юность. Первая литературная деятельность / Н.И. Костомаров // Харківський університет XIX – початку XX століття у спогадах його професорів та вихованців: у 2 тт. – Х.: Сага, 2010. – т. 1. – 540 с.
12. Кресін О.В. Становлення теоретичних засад порівняльно-правових досліджень у другій половині XVIII – першій третині XIX століття: компаративна концептуалізація: Монографія / О.В. Кресін. – К.: Вид-во «Логос», 2017. – 680 с.
13. Кругляк М.Е. Гумор як форма вираження ставлення студентства підросійської України до навколишньої дійсності (друга половина XIX – початок XX ст.) / М.Е. Кругляк // Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв (К.). – 2012. – № 4. – С. 202-206.
14. Кругляк М.Е. Взаємовідносини студентства та інспекції в контексті навчально-виховного процесу вищої школи підросійської України (друга половина XIX – початок XX ст.) / М.Е. Кругляк // Грані (Дніпропетровськ). – 2012. – № 9. – С. 7-13.

15. М. Несколько заметок на статью Н., помещенную во 2-м номере «Журнала для воспитания» / М. // Русский педагогический журнал (СПб.). – 1858. – т. IV. – № 5-8. – С. 23-44.
16. Мазуренко Н. Первая харьковская университетская история (Из воспоминаний старого студента) / Н. Мазуренко // Харківський університет ХІХ – початку ХХ століття у спогадах його професорів та вихованців: у 2 тт. – Х.: Сага, 2010. – т. 1. – 540 с.
17. Модзалевский Л. Быт студентов в Германии. Из заграничных писем / Л. Модзалевский. – СПб.: В тип. В. Безобразова и Комп., 1865. – 165 с.
18. Н.Б. К 50-летнему юбилею университета св. Владимира. Очерки и заметки по истории университета / Б.Н. – К.: Тип. С.В. Кульженко, 1884. – 65 с.
19. Посохов І.С. Студентство університетів Російської імперії ХІХ – початку ХХ ст.: становлення та еволюція субкультури / І.С. Посохов. – Х.: Раритети України, 2013. – 276 с.
20. Правила для студентов Императорского Харьковского университета. – Х.: В Унив. Тип., 1841. – 15 с.
21. Рудаков В. Студенческие научные общества / В. Рудаков // Исторический вестник (СПб.). – 1899. – Т.LXXVIII. – С. 1143-1156.
22. Семевский В.И. Петрашевцы: студенты Толстов и Р.П. Дашчевский, мещанин П.Г. Шапошников, литератор Катенев и Б.И. Утин / В.И. Семевский // Голос минувшего (М.). – 1916 – № 11. – С. 5-28.
23. Спекторский Е.В. Столетие Киевского университета св. Владимира / Е.В. Спекторский. – К.: Изд.-полиграфцентр «Київ. ун-т», 2007. – 104 с. (перше видання у Белгороді 1935 р.).
24. Тарасенко О. Школа істориків університету св. Володимира: Микола Іванович Костомаров / О. Тарасенко // Київські історичні студії. – 2016. – №. 1. – С. 127-134.
25. «Українофілом має бути кожен...» // Україна молода (К.). – 2015 – 11 лютого.
26. Устав Императорских российских университетов // Периодическое сочинение о успехах народного просвещения (СПб.). – 1803. – № III. – С. 228-259.
27. Центральний державний історичний архів України в м. Київ.

УДК 793.35:930(477.54)«18/19»

DOI: 10.26565/2225-6505-2017-2-3

Л. О. Удовенко

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

**ДІЯЛЬНІСТЬ ХАРКІВСЬКИХ КЛУБІВ:
СПОГАДИ СУЧАСНИКІВ
(1890–1914)**

У статті на прикладі Харкова розглянуто вплив діяльності клубів, орієнтованих на дозвілля мешканців великих міст Російської імперії. Установлено, що клубному дозвіл्लю тих часів стали надавати перевагу робітники й ремісники, дрібні торговці й чиновники, кількість яких неухильно зростала. Автор акцентує особливу увагу на ставленні представників окремих прошарків населення до змін в організації дозвілля містян.

Ключові слова: клубне дозвілля, повсякдення, містяни, Харків.

В статье на примере Харькова автор рассматривает влияние деятельности клубов, ориентированных на досуг жителей больших городов Российской империи. Автор установил, что клубный досуг того времени стали предпочитать рабочие и ремесленники, мелкие торговцы и чиновники, количество которых неуклонно возрастало. Автор акцентирует особое внимание на отношении представителей отдельных слоев населения к изменениям в организации досуга горожан.

Ключевые слова: клубный досуг, повседневность, горожане, Харьков.

In the article on the example of Kharkiv, the author considers the influence of clubs' activities on leisure of residents of large cities of the Russian Empire. The author found that the club leisure of that time began to be preferred by workers and artisans, small traders and officials, the number of which increased. The author emphasizes the special attention to the attitude of representatives of certain strata of the population to changes in the organization of leisure of citizens.

Key words: club leisure, everyday life, townspeople, Kharkiv.

Діяльність клубів у 1890–1914 рр. була важливим складником в організації дозвілля мешканців великих міст Російської імперії. У дорадянській період уперше питання повсякдення харківців досліджували Д. Багалій і Д. Міллер [5] і М. Сумцов [32]. Автори «Історії міста Харкова за 250 років його існування» започаткували вивчення Харківського клубного дозвілля [5, с. 767–772]. У 1920-х рр. з'явилися праці окремих авторів, присвячені вивченню повсякдення містян [19]. Але надалі цю тематику було згорнуто. Натомість у працях мистецтвознавців різних поколінь історія повсякдення знайшла своє продовження. Наприкінці 1960-х рр. було підготовлено комплексне дослідження, що висвітлювало низку питань історії повсякдення [30]. Праці мистецтвознавців, можливо, і стали підґрунтям праць тих істориків, які розглядали клубну діяльність на тлі культурного життя Російської імперії, уже наприкінці 1970-х рр. дійти висновків, що у клубному дозвіллі на рубежі століть мали відбутися зміни, пов'язані з модернізацією форм споживання культури [11, с. 8]. У радянській період клубні заклади Харкова в науковій літературі розглядали вибірково й лише як осередки революційної боротьби трудящих [13, с. 88]. Дослідники повсякдення мешканців великих міст Російської імперії продовжували писати про клуби тільки в межах культурного життя міста [24, с. 140]. У 1990-х роках й у десятилітті по тому інтерес до історії повсякдення великих міст або регіонів Російської імперії зростає. В. Руга, А. Кокорев [29],

О. Вішленкова, С. Малишева, О. Сальникова [7] й інші присвятили праці дослідженню не тільки повсякдення столиць, а й великих провінційних міст. Безпосередньо клубне дозвілля досліджували О. Климашкіна [17], В. Альков [2, 3], красзнавці А. Лейбфрейд, Ю. Полякова [20, 21], останні троє на прикладі саме харківських клубів. Короткий огляд діяльності харківських клубів зробили автори колективної монографії «Історія міста Харкова ХХ століття», яка заслуговує на особливу увагу [12]. У цей час дозвілля містян у Росії аналізувала А. Літягіна [22]. Про утвердження історії повсякдення в сучасній українській історіографії свідчить історіографічне дослідження О. Коляструк [18]. Але соціально-психологічний аспект проблеми клубного дозвілля й досі залишається поза увагою дослідників. Частково висвітлити особливості клубного спілкування зробила спробу О. Долгих [10].

Однак, остаточно дослідженою темою клубного дозвілля у великих містах Російської імперії в період 1880–1914 рр., зокрема в Харкові, вважати не можна.

Актуальність теми пов'язана з розглядом свідчень сучасників, що не були ще в науковому обігу, про взаємини людей під час організованих і комерційних заходів дозвілля.

Мета статті – дослідити соціально-психологічний аспект міжособистісних стосунків під час клубного дозвілля в умовах модернізаційних перетворень 1890–1914 рр. на прикладі Харкова.

Джерельну базу статті становлять архівні матеріали Державного архіву Харківської області (фонди 52 – Управління Харківського поліцмейстера, 200 – Товариство поширення в народі грамотності) [41], Центрального державного історичного архіву України в м. Києві (особові фонди харківців 2019 – А. Анциферова, 2023 – Є. Гордієнка) [43], особистого архіву Л. Удовенко (спогади Івана і Лідії Пушкарьових, А. Чепіль) [42], публікації газети «Южный край» за 1890–1914 рр. [40], щоденники (Матвія Бобошка) [6] й дотичні до них матеріали [1], правила, списки, звіти і статuti [9, 14, 16, 26, 31, 36–39], путівники містом [15, 27, 28].

Швидке економічне зростання Харкова в умовах модернізаційних перетворень другої половини ХІХ– початку ХХ ст. призвело до посилення міжособистісного відчуження його мешканців. Ця риса притаманна всім великим містам світу. За Всеросійським переписом населення 1897 року Харків був восьмим містом Російської імперії, якому за кількістю мешканців передували тільки Санкт-Петербург, Москва, Варшава, Одеса, Лодзь, Рига, Київ.

Автори путівника Харковом за 1914 рік визначили таку особливість нашого міста, як велика кількість старих і нових закладів культури, влаштованих силами громадськості. Ця особливість вирізняла Харків з-поміж інших міст Російської імперії [28, с. 8].

На жаль, предмет нашого дослідження обмежено, бо ми маємо спогади сучасників тільки про діяльність Харківського зібрання прикажчиків, Народного й Робітничого будинків і про деякі заходи Харківського комерційного клубу, спрямовані на розваги містян.

Харківський комерційний клуб, який харківці називали Купецьким зібранням, проводив найрізноманітніші заходи дозвілля згідно з метою установи [32, с. 3]. Історики, досліджуючи трансформацію клубного дозвілля в Харкові в період модернізаційних змін другої половини ХІХ– початку ХХ ст., відзначають, що за рахунок такого об'єднувального чинника, як рід занять членів клубу, явище мало відбиток модернізації суспільства [3, с. 32]. У статуті 1892 року обов'язковою умовою членства в Харківському комерційному клубі була підприємницька діяльність, а після подій 1905 р. 139 із 483 членів клубу вже не займалися ні торгівлею, ні підприємництвом [31, с. 2–24; 33]. Але це був тільки початок окремих демократичних змін у суспільному житті Харкова, адже упередження й заботони відігравали неабияку роль у суспільному житті тогочасної Російської імперії. У 1890-х роках харківці вже звикли до клубного дозвілля [40, 1890, 25 лютого] саме через масовість заходів, що влаштовували клуби з комерційною метою.

Харківці згадують, що розваги, які влаштовувало Купецьке зібрання для містян, ті схвалювали, залюбки беручи участь у розважальних заходах, але з пересторогою. Адже

існували два головні чинники, що поділяли людей, – одяг і мовлення, що прямо залежали від рівня доходів і рівня освіти. У масових заходах це відчувалося не так гостро, тому представники малозабезпечених верств населення, особливо молодь, надавали перевагу недільним гулянням, хоча для незаможної молоді, переважно дівчат, заробітки яких були значно менші за заробітки чоловіків, ціна на квитки «кусалась». Для служниці, що працювала за 3 крб. (рублі) на місяць на «хазяйських харчах», сплатити 50 коп. за вхідний квиток у розважальний сад було дорого [42, спогади Л. Пушкарьової]. Натомість людей із середніми й високим статками не бракувало: у саду часто важко було рухатися через натовп [40, 1906, 8 августа]. «Ось, що я вам скажу, у саду людей, як тих опеньок – куча на кучі» [42, спогади І. Пушкарьова].

Але не тільки масовими розважальними заходами приваблював Комерційний клуб містян, а й драматичними виставами, що йшли на сцені постійного театру при клубі. Потрапити на виставу могли т. зв. гості, запросити і привести кожного з яких коштувало 50 коп. і ще слід було сплатити 50 коп. за квиток на виставу, а член клубу ніс особисту відповідальність за поведінку запрошених [26, с. 3]. Охочі могли потрапити до театру або на естрадно-циркові номери тільки за запрошенням, а це збільшувало ціну на квитки вдвічі. Із запрошенням теж виникали певні завади. За словами наших респондентів, навіть гостям клубу, яких неодноразово запрошували і поведінкою яких були задоволені, могли відмовити в запрошенні їхніх близьких родичів, скажімо, синів, якщо ті були робітниками й не належали до «чистої» публіки на відміну від їхнього батька, що торгував «монополюю» [42, спогади І. Пушкарьова]. У подальшому подібні непорозуміння зникли завдяки впровадженню ідеї загальнодоступності. Кількість театралів із кожним роком почала зростати, а на сезон 1913/14 р. місця у глядацькій залі було збільшено на третину, але без належної системи вентиляції в залі панувала страшенна задуха [40, 1914, 13 июня]. Наш респондент згадує: «На виставі було варко, та ще хтось воздух іспортив – не продихнеш» [42, спогади І. Пушкарьова].

Манера одягатися, вартість одягу вирізняла людей із різних верств і сприяла міжособистісному відчуженню не залежно від віку: «Мені було років вісім-дев'ять, коли ми з мамою жили в однієї хазяйки, у якої мама робила кухаркою. Нас хазяйка ніколи не обіжала, вона була ні риба ні м'ясо. Якось до празників мені мама справила обновку, плаття голубої шерсті, яке мені здавалось дуже красивим. Хазяйка взяла мене разом з своєю дочкою на «утренник» до Купецького зібрання недалеко від хазяйчиного будинку. У приміщенні, куди ми зайшли, коли зняли пальта, було повно дитлахів і сяяла величезна ялинка. Я кинулася до дітей, але вони робили вигляд, що не бачать мене, і я відійшла в сторонку за роялю, на якій грала якась дама. Така сама рояля була в нашої хазяйки. Так я і простояла все врем'я куточку, з усіх сил стримаючи сльози. Чому вони не хочуть іграти зі мною? Мабуть, тому що в мене грубі ботинки, товсті чулки, плаття гірше за їхні. Коли ми повернулися додому, я впала на постіль і вже збиралась заридати, але в кімнату увійшла хазяйка і сказала: «Ты, что спиш, детка, устала?». А потім сказала моїй мамі: «Голубушка, ваша дочка такая бука, всё время пряталась за роялем». І тут я вперше подумала про хазяйку, як про звичайну тітку: «Виросла до неба, а дурна, як треба» [42, спогади А. Чепіль].

Більшість спогадів, що ми маємо, присвячено діяльності Харківського зібрання прикажчиків, яке серед професійних товариств з «особливим завзяттям» улаштовувало дозвілля власних членів і їхніх родин [28, с. 11; 42, спогади І. Пушкарьова]. Зі звіту зібрання прикажчиків випливає, що розважальні заходи дедалі набували все більшої популярності у сторонніх відвідувачів [39, с. III], незважаючи на високі ціни вхідних білетів на окремі заходи: для чоловіків – 1 крб. 20 коп., жінок – 70 коп., студентів – 55 коп. [40, 1906, 10 ноября]. Є. Гордієнко пише про підтримку купців Харківського зібрання прикажчиків як товариства, що забезпечувало культурний відпочинок їхніх працівників [43, ф. 2023, оп. 1, спр. 37, арк. 1]. Логіка цієї підтримки цілком зрозуміла: працездатність людини пов'язана з

якістю її відпочинку. Багато часу на відпочинок прикажчики не мали [6, с. 32], ще менше його було в робітників і ремісників [42, спогади І. Пушкарьова].

Інформацію зі звіту Харківського зібрання прикажчиків про зростання популярності розважальних заходів у сторонніх відвідувачів ми частково піддаємо сумніву. Підставою для цього слугують спогади корінних харківців – сучасників подій культурного життя міста 1890–1914 рр. Взаємини між малозабезпеченими верствами населення і крамарями або прикажчиками склалися непросто. Слава про пихатість і язикатість харківських прикажчиків розносилась далеко за межі міста [42, спогади І. Пушкарьова]. Розгляд автобіографічних спогадів А. Упіта і споминів харківців пересвідчує, що у 1890–1914 рр. між Харковом і Ригою гостро відчувається типологічна спорідненість. Із метою позбутися суб'єктивності в оцінюванні поведінки харківських прикажчиків ми вдалися до порівняння спогадів наших респондентів з автобіографічними свідченнями А. Упіта, які він згодом, надавши їм художньої форми, утілює на сторінках роману «Земля зелена» [35, с. 360].

Чванькуватість і пихатість – ось типові риси поведінки прикажчиків по відношенню до простого люду – робітників, ремісників, селян: «*Зайдеши бувало до магазину в городі* [у центрі міста – Л.У.], *чуствуєши себе – як обісраний, бо той лапко до тебе морди не поверне*» [42, спогади І. Пушкарьова]. Тому не дивно, що в людей з околиць міста й у селян завмирало серце, як при вході до церкви, коли вони тільки відчиняли двері крамниці [35, с. 665]. Запобігали прикажчики тільки заможній «чистій» публіці, яка в Ризі розмовляла по-німецьки, а в Харкові – по-російськи. Автор путівника Харковом за 1881 рік стверджує, що «...городъ Харьковь по преимуществу рускій... остається сказать о великоруссахъ и малороссіянахъ, когда-то составлявших его коренное население. Въ этомъ отношеніи современный Харьковь почти совершенно утратилъ типъ – малороссійскаго города даже по говору его жителів и мало походитъ не только на уѣздныя города Харьковской губерніи, – но не походитъ и на близкую к нему Полтаву. Въ Харьковѣ даже и в средѣ простолюдинъ весьма рѣдко приходится слышать малороссійское нарѣчіе, когда-то господствующее во всѣхъ сословіяхъ. Теперешніе горожане и нисшаго слоя говорятъ почти всѣ русскимъ языкомъ съ нѣкотою примѣсю малороссійскихъ словъ и оборотові рѣчи; въ среднихъ сословіяхъ преобладаніе русскаго языка становится почти исключительнымъ и, наконецъ въ высшихъ образованныхъ классахъ малороссійскіе отбѣнки языка исчезли совершенно и только развѣ при выговорѣ русской буквы «г» нѣкоторыхъ харьковцевъ выдаетъ ихъ малороссійское происхожденіе» [27, с. 75]. Те, що І. Устинов називає «російською мовою з деякою домішкою малоросійських слів і зворотів», насправді є діалектом Центральної Слобожанщини (Харківщини). У поданих у статті цитатах зі спогадів харківців наявна діалектна лексика: *город* – літ. «місто», «центр міста»; *лапко* – літ. «повільна у роботі людина»; *магазин* – літ. «магазин», «крамниця»; *обісраний* – літ. перен. «зганьблений»; *портной* – літ. «кравець»; *стулка* – літ. «стілець»; говіркові й діалектні фразеологізми: *не кумпанія* – літ. «нерівня»; *куча на кучі* – літ. «багато»; *мордаси намилювать* – літ. «бити, лупцювати»; евфемізми: *воздух іспортить* – літ. «випускати газуваті продукти життєдіяльності організму» й інші. Саме діалектне мовлення робітників і селян ставало подразником у спілкуванні передусім із прикажчиками й зросійщеними представниками інших верств населення, що призводило до роздратування чоловіків, наслідком якого часто були бійки.

Натомість за звітами Харківського зібрання прикажчиків у розвагах, що влаштовувало товариство, належність до певної групи населення значення не мала [39, с. III], хоча люди з різних верств поводили себе також по-різному. На кіносеансах або гуляннях у власному саду Харківське зібрання прикажчиків із метою боротьби із «*зайцями*» замовляло в типографії, розташованій на вул. Сумській, 13, кольорове дубове чи кленове паперове листя, що відвідувач, який сплатив за квиток, мав причепити собі на груди. Типографські робітники друкували додатковий неофіційний наклад і розповсюджували його серед заводських робітників [42, спогади І. Пушкарьова]. Залишивши морально-етичний бік цих вчинків поза

розглядом, відзначимо, що масові розважальні заходи ставали доступними навіть для тих, хто не міг сплатити за вхідний квиток.

Зі спогадів харківців нам відомо про бійки робітників і ремісників із прикажчиками під час масових гулянь. Мотивування бійок полягало в тому, що робітники свідомо протиставляли вихідців із різних соціальних груп один одному. Дослівно це звучало так: *«Ми дали їм поняття, що ми їхньому братові не кумпанія»* [ми дали їм пон'ат' / що ми їйх'ому братов'і ни кумпан'їа //]; *«після гуляння їх [прикажчиків] треба перестрінуть і мордаси намилить»* [п'ісл'а гул'ан':а їйх треба перистр'інут' і мордаси намилит' //] [42, спогади І. Пушкарьова]. Окремі висловлювання свідчать, що ініціативу не завжди виявляли робітники: *«то ми тим байстрючатам [прикажчикам] пожмакаїм морди, то вони нам»* [то ми тим байстр'учатам пожмакаїм морди / то вони нам //] [42, спогади І. Пушкарьова].

Отже, сутички робітників із прикажчиками носили характер одиночної боротьби людей, що хотіли помститися за пережиті справжні чи несправжні образи.

На відміну від інших харківських клубів Народний і Робітничий будинки було збудовано на околиці міста, де переважала їхня цільова аудиторія [28, мапа]. У наукових джерелах радянського часу Будинок Робітника, який заснували 1909 р., розглядали як осередок революційної боротьби робітничого класу [13, с. 88], а сучасники – як осередок виховання трудящих [43, ф. 705, оп. 1, спр. 501, арк. 23]. Архівні матеріали свідчать, що там відбувалися заходи Товариства непитущих робітників [41, ф. 52, оп. 1, спр. 450в, арк. 374], а харківці згадують: щонайменше раз на тиждень у Будинку виступали агітатори-пропагандисти різних політичних сил, щоб, як тоді говорили *«зажечь»* залу, відбувались заводські заходи, влаштувалися лекції і збори. *«У залі господ не було видно. На рядах стулок сиділа мішана публіка: робітники, сапожники, портні, обивателі, хлопці, жінки й дівчонки. Попереду люди вели себе тихо, а позаду шуміли. Оратор почав говорити про бережливість, про товариство взаємодопомоги для тих, хто займається ремеслом. Ось він сам збереження має. Майстер хоч завтра може вигнати його з роботи, – на вулиці він не буде.*

Його висміяли, випроводили свистом і криками. На трибуну піднявся інший «оратель». За його словами, бережливістю нічого не доб'єшся, надо гнати хазяїв. Після цих слів у залі забурлило. Люди підвелись зі стулок і кричали «Долой хазяєвов!», «Долой обманщиків народу!» Потім заспівали «Дубінушку». Усі рушили до виходу. Двоє городових стояли у дверей і нібито слідкували за порядком» [42, спогади І. Пушкарьова].

Народний Будинок мав значно більшу залу, бо його основною діяльністю було влаштування вистав [5, с. 770], а вже потім лекцій, концертів, опер, читань, які до 1910 р. відвідало понад 340 тис. чол. [14, с. 224]. Почавши свою діяльність раніше Будинку Робітника, він користувався неабиякою популярністю у робітників. Харківці згадують, що більшість робітників, чоловіки й жінки, почували себе тут як удома. Охочим не завжди вистачало квитків, хоча перші ряди, на які квитки коштували від 1 крб. до 2 крб., порожніли. Дружня атмосфера вдалого відпочинку була особливо важливою для дівчат, оскільки вони *«соромились»*. Приміром, книжки замовляли для них брати чи батько, а до читацької зали дівчата ніколи не заходили. Із часом відвідувачів у Народному домі тільки більшало [42, спогади Л. Пушкарьової].

Отже, модернізаційні явища в суспільстві в період 1890–1914 рр. мали значний вплив на тогочасну діяльність клубів, зокрема харківських, але не сприяли радикальним змінам у свідомості представників певної міської страти, модель якої містила поєднання таких ознак, як чоловіча стать, низький рівень доходів, царину інтересів і місце мешкання. Дії робітників під час заходів клубного дозвілля «для всіх» у клубах, не специфічно орієнтованих на них, було продиктовано не стільки класовою нетерпимістю, скільки бажанням звести особисті рахунки. Це штовхало робітників на вчинки, сумнівні з моральної точки зору. Доступність розважальних заходів у клубах Харкова, які не належали до робітничих, для представників нижчих верств населення не завжди була умовою їхнього повноцінного відпочинку. Тільки

зростання кількості робітничих клубів у Харкові скасувало цю проблему, а клубне дозвілля стало по-справжньому частиною міського способу життя.

Проаналізований матеріал показав, що ґрунтовне дослідження соціально-психологічного аспекту міжособистісних стосунків тільки започатковано, оскільки потребує значно більшої кількості свідчень сучасників подій, аніж ті, які на сьогодні має автор.

Література

1. Алексеев-Яковлев А. Я. Русские народные гуляния по рассказам А. Я. Алексеева-Яковлева / А. Я. Алексеев-Яковлев; [запись и обработка Е. Кузнецова]. – М-Л. : Искусство, 1948. – 172 с.
2. Альков В. А. Статути клубів як джерело вивчення дозвілля мешканців Харкова на початку ХХ століття / В. А. Альков // Каразінські читання (історичні науки): Тези доп. 61-ї наук. конференції молодих вчених (ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 25 квітня 2008 р.). –Х. : Вид-во ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2008. – С. 22–23.
3. Альков В. А. Трансформація харківського клубного дозвілля в умовах модернізаційних перетворень другої половини ХІХ—початку ХХ ст. / В. А. Альков // Вісн. Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. Вип. 17. –2013. –№1088. – С. 30–38.
4. Аскерова Л. С. Театр у повсякденному житті чернігівців у ХІХ–на початку ХХ ст. / Л. С. Аскерова // Література та культура Полісся. Вип. 57. –Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2010. – С. 271–279.
5. Багaley Д. И. История города Харькова за 250 лет его существования (1655—1905) : ист. моногр. : в 2 т. / Д. И. Багaley, Д. П. Миллер. –(репринт. изд.) –Х. : [б. и.], 1993. –Т. 1. ХVІІ—ХVІІІ вв. –568 с.; Т 2. ХІХ и начало ХХ века. – 973 с.
6. Бобошко М. Т. Дневник приказчика Матвея Тихоновича Бобошко / М. Т. Бобошко. – Полтава : Барз, 2005. – 296 с.
7. Вишленкова Е. А. Культура повседневности провинциального города: Казань и казанцы в ХІХ–ХХ вв. / Е. А. Вешленкова, С. Ю. Малышева, А. А. Сальникова. – Казань : Казанский гос. ун-т, 2008. – 452 с.
8. Вільшанська О. Л. Повсякденне життя міст України кінця ХІХ – початку ХХ ст. : європейські впливи та українські національні особливості / О. Л. Вільшанська. – К. : Ін-т історії НАН України, 2009. – 172 с.
9. Десятилетие Народного Дома Харьковского общества грамотности. 1903 – 1913. – Х.: Тип.-лит. М. Сергеева и К. Гальченко, 1913. – 72 с.
10. Долгих Е. В. Городская повседневность рубежа ХІХ – ХХ вв.: структура общественного быта / Е. В. Долгих // Вестник Моск. ун-та. Сер. 8. История. – 2010. – №1. – С. 49 – 64.
11. Зоркая Н. М. На рубеже столетий. У истоков массовой культуры в России 1900 – 1910 годов / Н. М. Зоркая. – М. : Наука, 1976. – 304 с.
12. Історія міста Харкова ХХ століття / [О. Н. Ярмиш, С. І. Посохов, А. І. Епштейн та ін.]. – Х. : Фоліо, 2004. – 686 с.
13. Історія міст та сіл (Харківська область) : У 26-ти т. / [за ред. М. А. Сіроштана]. –К. : Голов. ред. Укр. рад. енциклопедії, 1967. – 1002 с.
14. Исторический обзор деятельности Харьковского общества распространения в народе грамотности. 1869–1909. –М.: Тип. Т-ва И. Д. Сытина, 1911. – 264 с.
15. Историко-справочный путеводитель. Харьков, его прошлое и настоящее в рисунках и описаниях / А. Н. Гусев. – (репринт. изд.) – Х. : САГА, 2008. –274 с.
16. Исторический обзор деятельности Харьковского общества распространения в народе грамотности. 1869—1909. –М.: Тип. Т-ва И. Д. Сытина, 1911. – 264 с.
17. Климашкина Е. Ю. Клубы как один из видов досуговых обществ и их роль в повседневной жизни Дона и Северного Кавказа в ХІХ–начале ХХ в. / Е. Ю. Климашкина // Научные проблемы гуманитарных исследований. – 2010. – №11. – С. 33—39.

18. Коляструк О. А. Історія повсякденності як об'єкт історичного дослідження: історіографічний і методологічний аспекти / О. А. Коляструк. – Х. : Курсор, 2008. – 122 с.
19. Криворотченко М. Місто і краєзнавство / М. Криворотченко // Краєзнавство. – 1928. – №4. – С. 1– 4.
20. Лейбфрейд А. Ю. Народные дома / А. Ю. Лейбфрейд // Слобода. –1992. №6.
21. Лейбфрейд А. Ю. Харьков. От крепости до столицы: Заметки о старом городе / А. Ю. Лейбфрейд, Ю. Ю. Полякова. – Х.: Фолио, 1998. – 335 с.
22. Литягина А. В. Досуг в городах России во второй половине XIX–начале XX в. / А. В. Литягина // Вопросы истории. – 2007. – №10. – С. 126 – 142.
23. Молчанов В. Б. Життєвий рівень міського населення Правобережної України (1900–1914) / В. Б. Молчанов. – К.: Ін-т історії НАН України, 2005. –318 с.
24. Петровская И. Театр и зритель провинциальной России. Вторая половина XIX века / И. Петровская. – Л.: Искусство, 1979. – 248с.
25. Пича В. М. Культура досуга / В. М. Пича, И. В. Бестужев-Лада, В. М. Димов и др. – К.: КГУ, 1990. –240 с.
26. Правила Харьковского коммерческого клуба. –Х. : Паровая типо-литография М. Я. Дрейшуля, 1904. –13 с.
27. Описание г. Харькова с приложением... / И. А. Устинов. –(репринт. изд.) –Х. : САГА, 2010. – 362 с.
28. Путеводитель по Харькову. – Х. : Тип.-лит. М. Сергеева и К. Гальченко, 1914. –145 с.
29. Руга В. Москва повседневная. Очерки городской жизни начала XX века / В. Руга, А. Кокарев. – М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2006. – 512 с.
30. Русская художественная культура конца XIX– начала XX века (1895–1907). Кн. 1. Зрелищные искусства и музыка. –М. : Наука, 1968. – 442 с.
31. Список членов Харьковского Коммерческого клуба за 1905–1906 год. –Х. : Типо-литография М. Я. Дрейшуля, 1906. – 24 с.
32. Сумцов М. Ф. Слобожани. Історико-етнографічна розвідка / М. Ф. Сумцов. –Х. : Акта, 2002. – 282 с.
33. Устав Харьковского коммерческого собрания. –Х. : Тип. Зильберга, 1892. –22 с.
34. Удовенко Л. О. Дозвілля харківців наприкінці XIX – на початку XX століття / Л. О. Удовенко // Вісн. Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. Сер. Історія України. Українознавство: іст. та філософ. науки. Вип. 15. – 2012. – №1006. – С. 69 – 74.
35. Упит А. Земля зелёная: Роман / Андрей Упит [пер. с латыш. К. Козловской, Е. Кондратьевой. Предисл. Ю. Розенблюма. Примеч. Я. Упита]. – М. : Худ. лит-ра, 1977. – 685 с.
36. Устав собрания служащих Южных железных дорог в городе Харькове. –Х. : Печатное искусство, 1912. –20 с.
37. Устав Харьковского собрания приказчиков. –Х. : Печатня С. П. Яковлева, 1903. –28 с.
38. Устав Харьковского собрания приказчиков. –Х. : Печатное дело, 1911. –27 с.
39. Харьковское собрание приказчиков. XIII отчёт за 1914– 1915 г. – Х. : Тип. И. Н. Аничкина, 1915. – Х, 48 с.
40. Южный край (м. Харків, щоденна газета, 1890 – 1895, 1905– 1906, 1914 рр.).
41. Державний архів Харківської області.
42. Особистий архів Л. О. Удовенко (Спогади І. й Л. Пушкарьових, А. Чепіль).
43. Центральний державний архів України (м. Київ).

В. О. Куліков

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

КОРПОРАТИВНІ КРАМНИЦІ В ЗАВОДСЬКИХ ТА КОПАЛЬНЕВИХ ПОСЕЛЕННЯХ ДОНБАСУ В ОСТАННІЙ ТРЕТИНІ ХІХ – ПОЧ. ХХ СТ.

Стаття про історію корпоративних крамниць – закладів роздрібної торгівлі, що їх відкривали містотвірні підприємства в робітничих поселеннях. Встановлено, що корпоративні крамниці були поширеним явищем у заводських та копальневих поселеннях Донбасу від часу появи цих поселень і до кінця імперської доби. Уявлення про такі крамниці як спосіб закабалити робітництво, домінуючі в історіографії, здебільшого ґрунтуються на свідченнях про їхню діяльність до середини 1880-х років, коли трудові відносини у промисловості були законодавчо неврегульовані. З другої половини 1880-х років трудове законодавство, робітничий рух, а головне – вільний ринок праці стримували бажання підприємців нажитися на своїх робітниках і спекулювати товарами першої необхідності.

Ключові слова: корпоративні крамниці, заводські та копальневі поселення, роздрібна торгівля, Донбас.

Статья об истории корпоративных магазинов – розничных торговых заведений, учреждаемых градообразующими предприятиями в рабочих поселках. Показано, что корпоративные магазины были распространенным явлением в заводских и рудничных поселениях Донбасса с момента появления этих поселений и до конца имперской эпохи. Представления о таких магазинах как о способе закабаления рабочих, доминирующие в историографии, в основном основаны на сведениях об их деятельности до середины 1880-х годов, когда трудовые отношения в промышленности не были законодательно урегулированы. Со второй половины 1880-х годов трудовое законодательство, рабочее движение, а главное – свободный рынок труда сдерживали желание предпринимателей нажиться на своих рабочих и спекулировать товарами первой необходимости.

Ключевые слова: корпоративные магазины, заводские и рудничные поселки, розничная торговля, Донбасс.

The paper is about the history of company stores in the Donbas during the imperial industrialization. It demonstrates that company stores existed in the area from the emergence of company towns until the fall of the Russian Empire. The image about company stores as a means to exploit and enslave workers is based on the evidence from the initial period of the company towns' history. After the mid-1880s, the labor legislation, labor movement, and free labor marked limited the endeavors of the enterprises to use this tool to make extra profit on their employees. Competition from other stores and mines in the same labor market held down the prices in the company stores. From the turn of the nineteenth century, prices at company stores were similar to those in the nearby independent stores, and the higher wages of workers might have compensated for the higher store prices around the isolated mines.

Key words: company stores, company towns, retail, Donbas .

Однією з типових рис заводських та копальневих поселень в індустріальну добу були корпоративні крамниці – заклади роздрібної торгівлі, засновані містотвірними

підприємствами. У робітничому фольклорі й публіцистиці корпоративні крамниці стали символом корпоративної гегемонії. У найвідомішій у світі пісні про шахтарів «Шістнадцять тонн», що її у 1950-ті роки спопуляризував американський співак Теннессі Форд, згадано корпоративну крамницю, якій шахтар «заборгував свою душу».

Радянські історики, ідучи за Володимиром Леніним, що назвав корпоративні крамниці «суцільним пограбуванням [робітників]», трактували їх виключно як спосіб наживи, який підприємці практикували у підконтрольних робітничих поселеннях [9, с. 162, 183; 11, с. 8]. У роботах дослідників трудового законодавства та істориків праці йдеться про корпоративну роздрібну торгівлю, але історію корпоративних крамниць у східноєвропейській історіографії спеціально не досліджено.

Ця стаття вивчає корпоративні крамниці на території Донецького басейну. Вона дає відповідь на три запитання: 1) Якою мірою були поширені корпоративні крамниці на Донбасі в період капіталізму? 2) Навіщо компанії створювали й утримували корпоративні крамниці? 3) Чи справді корпоративні крамниці були механізмом наживання підприємств на робітниках та способом прикріпити їх до робочого місця?

Джерела містять суперечливі відомості щодо поширення корпоративних крамниць на Донбасі. Фабричний інспектор Володимир Святловський свідчив, що в Харківському фабричному окрузі, до якого належала й територія Донецького басейну, корпоративні крамниці були поширені до середини 1880-х років, а потім стали «рідкісним явищем» [17, с. 720]. Однак він оглядав тільки підприємства обробної промисловості, здебільшого розташовані в густонаселених районах. У заводських та шахтарських поселеннях, часто розташованих подалі від великих населених пунктів, ситуація могла бути інша. Земські дослідження копальневих поселень Бахмутського та Слов'яносербського повітів Катеринославської губернії в середині 1880-х років засвідчили, що на багатьох копальнях Донбасу корпоративні крамниці були поширеним явищем [14, с. 319, 15, с. 375–376]. Про їхню поширеність є також поодинокі свідчення представників державної влади. У січні 1887 р. помічник начальника Катеринославського губернського жандармського управління в Бахмутському повіті Яковлев писав директору Департаменту поліції П. М. Дурново, що корпоративні крамниці «є майже при кожній вугільній копальні [на Донбасі]» [11, с. 83].

Середина 1880-х років стала зламним моментом в історії корпоративної роздрібною торгівлі. 1886 р. російський уряд почав законодавчо регулювати роботу корпоративних крамниць. Спеціальною постановою уряд заборонив підприємствам розплачуватися з робітниками купонами, умовними знаками, хлібом, товаром та іншими предметами замість грошей, а також брати з робітників відсотки за гроші, видані їм у борг (ст. 99 Промислового статуту). Порушники підлягали штрафу від 50 до 300 рублів [7, с. 18]. Корпоративні крамниці могли продавати робітникам у кредит лише предмети першої необхідності, перелік яких узгоджували з Присутствами щодо фабричних справ [1, с. 23].

Джерела переконливо свідчать, що корпоративні крамниці залишалися поширеним явищем на Донбасі й після 1880-х років. Гірничий інженер Олександр Терпигорев, який у 1890-х рр. працював на Сулінському металургійному заводі в Області Війська Донського, зазначав, що до 1895 р. усі продукти шахтарі здебільшого купували в корпоративних крамницях. Після того, як уряд заборонив підприємствам надавати робітникам продукти в кредит через рудничні крамниці, цих закладів стало менше, але «й після цієї формальної заборони такі крамниці подекуди залишилися» [19, с. 76].

Інший сучасник, економіст Євген Рагозін, який в середині 1890-х років побував у низці заводських та копальневих поселень Донбасу згадував, що «поза сумнівом, [корпоративна] крамниця тривалий час була джерелом прибутків на багатьох копальнях, і сліди такого способу експлуатації народної праці не стерлися цілком і дотепер [1894 р.]» [10, с. 103].

1906 р. російський уряд видав постанову про те, що надання торговцями кредиту робітникам з подальшим вирахуванням із зарплати – прихована розплата товаром замість грошей, і заборонив такі дії. Проте кредит у заводських та копальневих крамницях із

подальшим вирахуванням із заробітної плати не заборонили [1, с. 21]. Отже, заводські та копальневі крамниці функціонували до кінця імперської доби.

Компанії утворювали корпоративні крамниці з різних причин. Більшість заводів та копалень на Донбасі виникли далеко від великих міст і розвиненої торгівельної інфраструктури. У цих умовах підприємства мали потурбуватися про постачання своїх робітників продуктами харчування, одягом, побутовими товарами. Якщо на початковому етапі історії заводських та копальневих поселень поява корпоративних крамниць була для компаній радше вимушеним кроком, то надалі містотвірні підприємства могли віддати роздрібну торгівлю незалежним підприємцям. Середні та великі підприємства зазвичай далі утримували корпоративні крамниці, але також дозволяли іншим підприємцям відкривати магазини та організовували роботу базарів.

У невеликих поселеннях було надто мало споживачів для кількох магазинів. Монополія загрожувала тим, що робітники потраплять у боргову кабалу до третіх осіб, а витрати компенсуватиме містотвірна компанія, яка мала платити більше, щоб компенсувати підвищені ціни. Монополія ставала неминучою, тому містотвірні підприємства прагнули принаймні її контролювати. На думку компаній, це було справедливо, адже пріоритет отримати прибутки там, де це було можливо, мав належати тому, хто побудував місто.

У деяких випадках містотвірні компанії свідомо перешкоджали, щоб у копальневе або заводське поселення приходили незалежні роздрібні торговці. Проте корпоративні крамниці переважно посідали чільну позицію на місцевому ринку навіть за наявності конкурентів. Конкурентною перевагою корпоративних крамниць щодо інших підприємців був доступ до інформації про кредитоспроможність робітників, а також механізми примусового стягування боргів. Корпоративні крамниці були пов'язані з містотвірним підприємством, тому мали інформацію про заробітну плату. Також компанії могли вираховувати частину заробітної плати за товари, які робітники взяли в кредит у корпоративних крамницях.

Корпоративні крамниці могли отримувати прибутки не тільки внаслідок завищених цін, але й через те, що, на відміну від незалежних торговців, майже не мали маркетингових витрат. Такі крамниці могли зекономити на рекламі та асортименті товарів.

Крім постачання харчових продуктів і побутових товарів, корпоративні крамниці мали ще низку інших економічних, соціальних та культурних функцій [21, с. 128; 23, с. 177]. Вони часто ставали місцем соціалізації – майданчиком для повсякденного спілкування жителів робітничих поселень, обмінювання новинами й чутками. Часто корпоративна крамниця була місцем, де можна було надіслати листа й заплатити за комунальні послуги. Нарешті, у деяких заводських та копальневих поселеннях біля корпоративної крамниці наймали на роботу, а отже, це місце відігравало роль трудової міні-біржі. Загалом тут перетиналися шляхи всіх жителів поселення різних професій, статків і національностей.

У 1880-х роках очевидці описують заводські та рудничні крамниці як спекулятивні а то й шахрайські заклади. Земське обстеження копалень Слов'яносербського повіту середини 1880-х років засвідчило, що ціни на харчові продукти у крамницях в середньому були на 25 % вищі за ринкові [15, с. 376]. Особливо вразили статистиків звичаї на Голубівській копальні (нині – м. Первомайськ Луганської області), на якій працювало 500 осіб, де адміністрація систематично затримувала зарплату на кілька місяців, тому робітники змушені були брати товари за завищеними цінами в корпоративній крамниці в кредит [15, с. 376]. Про цю копальню згадував 1887 р. помічник начальника Катеринославського губернського жандармського управління в Бахмутському повіті Яковлев у листі до директора Департаменту поліції П. М. Дурново. Яковлев докладно описував механізм обплітання робітника боргами на копальні, де за умовами договору перші три місяці зарплату робітникам не видавали. Водночас шахтарі були змушені брати продукти з копальневої крамниці за завищеними цінами, де їх часто обважували. Скаржитися на шахрайство представникам державної влади робітники не могли, адже багато з них мали прострочені паспорти [11, с. 83–84].

Дієвим механізмом монополізації роздрібної торгівлі було те, що підприємства використовували грошові сурогати. У багатьох випадках заводські та копальневі крамниці давали товари у кредит або приймали спеціальні купони, видані компанією замість частини заробітної плати. Про практику виплачувати частину заробітної плати купонами повідомляв фабричний інспектор Володимир Святловський та інші сучасники [18, с. 24]. Система купонів нагадувала сучасні кредитні картки, однак отоварити купони можна було тільки в корпоративній крамниці. Робітник, який брав частину зарплати купонами, не міг вільно купувати продукти там, де йому хотілося.

Кредитування робітників через систему грошових сурогатів могли використовувати не тільки заради наживи. Деякі управлінці в такий спосіб хотіли впевнитися, що позичальник не витратить ці кошти на горілку. Однак «конвертувати» купони у гроші або горілку було справою техніки. Самі крамарі часто скуповували їх на 15–20 % нижче від номінальної ціни, або робітник міг продати товари з крамниці на ринку й купити питво [2, с. 10, 7, с. 35]. Тому це була не дуже ефективна система боротьби з пиятикою.

Корпоративні крамниці особливо зловживали своєю монополією в той період, коли заробітну плату виплачували нерегулярно: підприємці могли затримувати заробітну плату на місяці, змушуючи робітника брати товари у крамниці в кредит. Закон 1886 р. зобов'язував підприємства виплачувати заробітну плату мінімум раз на місяць, проте виплату нерідко затримували й після й після 1886 р.

У ХХ ст. робітники обробної промисловості Катеринославської губернії майже всю зароблену зарплату отримували готівкою. Відрахування за продукти й товари, взяті робітниками з фабричних крамниць, становили менше ніж 1 % від заробленого [16]. Частка натуральної оплати (або вирахування зарплати за продукти й послуги) була більша для робітників, які мешкали в заводських та копальневих поселеннях. У розрахунковому таблиці заробітної плати робітників Рутченківської копальні за травень-липень 1892 р. зазначено, що до третини заробленого робітники отримували продуктами з копальневої крамниці [16].

Водночас навіть до початку законодавчого регулювання системи виплати зарплати й діяльності корпоративних крамниць були підприємства, які не спекулювали товарами першої необхідності із власними робітниками. Володимир Іславін, який 1874 р. за дорученням уряду оглянув усі приватні металургійні заводи й вугільні копальні Донбасу, спостерігав, що на «передових» підприємствах, як-от Юзівський завод та Корсунська копальня (Горлівка), власники створювали продуктові крамниці, що продавали товари робітникам «за ринковою ціною» [15, с. 83]. Фабричний інспектор Яків Михайловський у середині 1890-х років зазначав, що хоча робітники здебільшого купували товари в заводській крамниці, ніщо не заважало їм купувати ці товари в інших місцях. Крім того, у багатьох робітничих поселеннях з дозволу, а іноді навіть з ініціативи містотвірних підприємств, організовували базари, на які місцеві селяни привозили свої продукти [8, с. 470].

Середні й великі компанії, замість того, щоб наживатися на своїх працівниках, прагнули привабити кваліфікованих спеціалістів нормальними цінами на споживчі товари, пропонуючи їхній широкий асортимент. Тому такі компанії дозволяли незалежним дрібним торговцям здійснювати роздрібну торгівлю у своїх містах. У рекламному альбомі, виданому до Промислової виставки 1896 р. у Нижньому Новгороді, Новоросійське товариство, засновник і розпорядник міста Юзівка, спеціально зазначало: «Заводоуправління не бере жодної участі, ні безпосередньої, ані опосередкованої, у доставлянні робітникам провіанту й життєвих припасів, а зароблену платню видає кожному робітнику на руки» [20, с. 2].

Сучасник Микола Кроликов, що працював помічником бухгалтера копальневої крамниці в Горлівці, у своїх спогадах навів місцеві ціни станом на березень 1900 р.: кілограм баранини коштував 20 коп., десяток яєць – 7–10 коп. За його словами, «усе було дешеве, добрий повний стіл (сніданок, обід і вечерю) можна було мати за 12–15 руб. на місяць» [6, с. 59].

Порівнюючи ціни в деяких заводських та копальневих поселеннях початку ХХ ст. на основі обстежень міст, здійснених Центральним статистичним комітетом МВС 1904 та 1910 рр., можна побачити, що ціни на базові продукти харчування були такі самі або трохи вищі за ціни в адміністративних центрах регіону (Таблиця 1).

Таблиця 1

Ціни взимку на харчові продукти в деяких містах Катеринославської губернії й Області Війська Донського, коп. за фунт [3; 4, с. 601–603]

Місто	Житній хліб		Цукор	
	1904 р.	1910 р.	1904 р.	1910 р.
Олександрівськ-Грушевський	2,0	3,0	15,5	15,0
Катеринослав	2,0	3,0	16,0	16,0
Бахмут	2,5	2,5	14,5	14,5
Кам'янське	2,0	2,5	16,0	15,0
Юзівка	2,5	3,5	15,0	15,0

У невеликих та географічно віддалених поселеннях через малу конкуренцію й більші транспортні витрати на привезення продуктів ціни могли бути трохи вищі. Дрібним крамницям з малим обігом треба було підвищувати ціни, щоб бути прибутковими. Однак у таких випадках вищі ціни зазвичай компенсували й вищими зарплатами.

Монополію корпоративних крамниць в умовах вільного ринку обмежувала небезпека втратити робочу силу [22]. Вугільні компанії пропонували робітникам «пакет зайнятості», який складався з заробітної плати, соціальних послуг (корпоративне житло, лікарня, школа тощо), а також розмірів витрат на фізіологічні потреби. Якщо високі ціни не компенсували вищими заробітками, робітники просто переходили на інші підприємства. До середини 1880-х років, коли уряд зобов'язав підприємства виплачувати заробітну плату робітникам мінімум раз на місяць, адміністрація копалень затримувала заробітну плату й обплутувала робітників боргами. Проте з другої половини 1880-х років такі дії були поза законом. Відповідно, якщо робітник полишав роботу й переходив на інше підприємство, він втрачав максимально місячний заробіток. Для некваліфікованих робітників, що рахували кожную копійчину, це була велика втрата, але навряд тут можна говорити про можливість «заборгувати корпоративній крамниці душу», як про це співали в пісні «Шістнадцять тонн».

Отже, корпоративні крамниці на Донбасі в добу капіталізму були поширеним явищем. Проте уявлення про такі крамниці як боргову кабалу здебільшого ґрунтуються на свідченнях про їхню діяльність до середини 1880-х років, коли трудові відносини у промисловості законодавчо були неврегульовані. Затримуючи виплату заробітної плати, підприємці, з одного боку, змушували робітників купувати товари в заводських та копальневих крамницях за завищеними цінами, а з іншого, «прикріпляли» робітника до підприємства. З другої половини 1880-х років трудове законодавство, робітничий рух, а головне – вільний ринок праці стримували бажання підприємців нажитися на своїх робітниках. У середніх і великих робітничих поселеннях, крім корпоративних крамниць, функціонували інші заклади роздрібної торгівлі, а ціни були такі самі або трохи вищі, ніж в інших містах регіону. У невеликих і географічно ізольованих поселеннях могла виникати монополія закладів роздрібної торгівлі, що продавали товари за завищеними цінами. Однак у такому випадку підприємства мали компенсувати робітникам це вищою зарплатою, інакше вони втрачали робочу силу. Розвиток транспорту й підвищення мобільності робітників протягом останньої третини ХІХ – поч. ХХ ст. також демонополізували корпоративні крамниці.

Література

1. Балабанов М. С. Фабричные законы: Сб. законов, распоряжений и разъяснений по вопросам русского фабричного законодательства / М. С. Балабанов. – СПб.: б. изд., 1909. – 264 с.
2. Гаршин Е. М. Отчет о поездке на Юзовский завод и попутные заметки о техническом образовании в Донецком каменноугольном районе / Е. М. Гаршин. – СПб.: тип. В. Демакова, 1892. – 49 с.
3. Города России в 1904 году / Центральный статистический комитет МВД. – СПб.: типо-лит. Ныркина, 1906. – 907 с.
4. Города России в 1910 году / Центральный статистический комитет МВД. – СПб.: типо-лит. Ныркина, 1914. – 1200 с.
5. Иславин В. И. Обзор каменноугольной и железодобывающей промышленности Донецкого края / В. И. Иславин // Горный журнал. – 1875. – Т. 1. – С. 54–95.
6. Історія Горлівки в документах і матеріалах. Ч. 1 / Ред. Сусликов В. Є., Шевлякова Т. Ю., Маслова Л. В. – Горлівка: Поліпрес, 2008. – 292 с.
7. Либерман Л. А. В стране черного золота: Очерк развития заработной платы и революционного движения горнорабочих Донбасса / Л. А. Либерман. – М.; Л.: Гос. изд-во, 1926. – 193 с.
8. Михайловский Я. Т. О заработной плате и продолжительности рабочего времени на русских фабриках и заводах / Я. Т. Михайловский // Фабрично-заводская промышленность и торговля России: с приложением общей карты фабрично-заводской промышленности Российской Империи. – СПб.: тип. И. А. Ефрона, 1896. – С. 465–492.
9. Потолов С. И. Рабочие Донбасса в XIX веке / С. И. Потолов – Л.: Изд-во АН СССР, 1963. – 256 с.
10. Рагозин Е. И. Железо и уголь на Юге России / Е. И. Рагозин. – СПб.: тип. И. Гольдберга, 1895. – 192 с.
11. Робітничий рух на Україні (1885–1894 рр.): Збірник документів і матеріалів / Ред. В. І. Шандра. – К.: Наукова думка, 1990. – 440 с.
12. Робітничий рух на Україні в роки реакції (червень 1907 – жовтень 1910 р.). Збірник документів / Демченко М. В., Слюдікова М. В. – К.: Наукова думка, 1965. – 334 с.
13. Розрахунковий табель робітників, які працюють на поверхні при Ругченківській копальні // Державний архів Донецької області. – Ф. 179. – Оп. 1. – Спр. 1, 2.
14. Сборник статистических сведений по Екатеринославской губернии. Т. 2: Бахмутский уезд / Стат. отд-ние Екатеринослав. губ. земской управы. – Екатеринослав: тип. Я. М. Чаусского, 1886. – 1092 с.
15. Сборник статистических сведений по Екатеринославской губернии. Т. 3: Славяносербский уезд / Стат. отд-ние Екатеринослав. губ. земской управы. – Екатеринослав: тип. Я. М. Чаусского, 1886. – 591 с.
16. Свод отчетов фабричных инспекторов за 1901–1914 гг. / М-во торговли и пром-сти, Отд. пром-сти. – Пг: тип. В. Ф. Киршбаума, 1903–1915.
17. Святловский В. В. Фабричный рабочий. Санитарное исследование здоровья русского фабричного рабочего в Привислянском крае и в Малороссии: материалы для медицинской географии и статистики России [Варшава, 1898] / В. В. Святловский // Антология социально-экономической мысли в России. Дореволюционный период. – СПб.: Русский Христ. гум. ин-т, 2000. – С. 702–743.
18. Святловский В. В. Отчет за 1885 г. фабричного инспектора Харьковского округа / В. В. Святловский. – СПб.: тип. В. Ф. Киршбаума, 1886. – 126 с.
19. Терпигорев А. М. Воспоминания горного инженера / А. М. Терпигорев. – М.: Изд-во АН СССР, 1956. – 272 с.

20. Шустов А. С. Альбом участников Всероссийской Промышленной и Художественной Выставки в Нижнем Новгороде 1896 года / А. С. Шустов. – СПб.: тип. М-ва путей сообщения, 1896. – разд. паг.
21. Allen J. B. Company Town in the American West / J. B. Allen. – Norman: U. of Oklahoma Press, 1966. – 205 p.
22. Fishback P. V. Did coal miners “owe their souls to the company store”? Theory and evidence from the early 1900s / P. V. Fishback // The Journal of Economic History. – 1986. – Т. 46. – № 4. – P. 1011–1029.
23. Shifflett C. A. Coal Towns: Life, Work, and Culture in Company Towns of Southern Appalachia, 1880–1960 / C. A. Shifflett. – Knoxville: U. of Tennessee Press, 1995. – 259 p.

УДК 631.152 (477.54): 061.2 (477.54)] (091)

DOI: 10.26565/2225-6505-2017-2-5

М. С. Лисенко

Харківський національний університет міського господарства імені О. М. Бекетова

**АГРАРНА МОДЕРНІЗАЦІЯ ХАРКІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ: ПОГЛЯД ІНОЗЕМЦЯ
(1860-ті рр.)**

У статті досліджується проблема модернізації аграрної галузі Харківської губернії. Аналіз процесу змін у сільському господарстві регіону подано іноземним підданим Ф. І. Гейдуком. Відомий агроном пояснив причини труднощів у впровадженні реформ. Він вказав на шляхи подолання кризи і засоби покращення ситуації у сільському господарстві. Використання європейського досвіду і співпраця харківських землевласників з іноземцями сприяла успіхам місцевих товаровиробників і долучала населення до кращих досягнень чехів. В цілому ідеї Ф. І. Гейдука були здійснені у краї.

Ключові слова: модернізація, Харківська губернія, сільське господарство, українські губернії, сільськогосподарські товариства.

В статье исследуется проблема модернизации аграрной сферы Харьковской губернии. Анализ изменений в сельском хозяйстве региона сделан иностранным подданным Ф. И. Гейдуком. Известный агроном объяснил причины трудностей в осуществлении реформ. Он указал пути преодоления кризиса и средства улучшения ситуации в сельском хозяйстве. Использование европейского опыта и сотрудничество харьковских землевладельцев с иностранцами способствовало успехам местных товаропроизводителей и приобщало население к лучшим достижениям чехов. В целом идеи Ф. И. Гейдука были осуществлены в крае.

Ключевые слова: модернизация, Харьковская губерния, сельское хозяйство, украинские губернии, сельскохозяйственные общества.

In the article the problem of modernization of agrarian sphere of the Kharkiv province is investigated. An analysis of changes in the agricultural sector of the region was made by a foreign citizen F. I. Geyduk. A well-known agrarian explained the reasons for the difficulties in implementing reforms. He pointed out ways to overcome the crisis and a means to improve the situation in agriculture. Using European experience and cooperation of Kharkiv landowners with foreigners contributed to the success of local producers and attached the population to the best achievements of the Czechs. In general, the ideas of F. I. Geyduk were implemented in the province.

Key words: modernization, Kharkiv province, agriculture, Ukrainian provinces, agricultural societies.

1860-ті рр. стали переломним етапом у житті українських губерній Російської імперії. Передусім це стосувалося земельних перетворень. Ситуація у суспільстві сприяла появі товариств, у тому числі й сільськогосподарських. На Лівобережній Україні у післяреформений період зміни проходили важко, не без труднощів та помилок. Тому цікавим здається вивчення доробку іноземних фахівців-аграріїв, що спостерігали цей процес як сучасники, компетентні фахівці та зацікавлені особи.

Досліджувана проблема отримала певне висвітлення в історичній науці. Наявну літературу із суспільно-політичної тематики умовно можна поділити на такі періоди:

1) до 1917 року; 2) радянський етап; 3) сучасність. Протягом усіх етапів публікації дослідників були присвячені як розвитку Російської імперії в цілому, так і історії громадських організацій, у тому числі аграрних, окремим персоналіям.

У другій половині XIX – на початку XX ст. провідні кола громадськості намагалися осмислити значення результатів проведених у 1860-х рр. реформ. Саме тому в цей час виходять друком праці історичної спрямованості [1]. Автори узагальнюючих досліджень надали оцінку змінам, що відбулися у державі. Суттєве місце у дореволюційній історіографії займають розвідки, присвячені перебудові аграрного сектору економіки. Важливу роль у структурі аграрного виробництва і запровадженні інновацій відігравали сільськогосподарські товариства. Вони засновувались як громадські організації, але уряд покладав на них великі сподівання. Тим більше, що закордонний досвід свідчив про значний вплив таких громадських об'єднань на економіку країни.

У радянській історіографії діяльність закордонних агрономів у справі проведення реформ спеціально не вивчалась. Деякі автори побіжно згадували роботу сільськогосподарських товариств, але оцінювали їх негативно [10].

З 1990-х рр. розпочався новітній етап дослідження суспільства Російської імперії в його загальнодержавних і регіональних вимірах. Став поширеним підхід до вивчення історії країни через призму модернізації. З'являються нові теми дослідження (меценатство, земство, наукові установи). Вчені звертають увагу на регіональні аспекти проблеми. У низці дисертацій вивчаються проблеми, що стосуються різних сфер суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку держави [5, 2]. Таким чином, більшість вчених орієнтувалися на регіональний аспект проблематики з точки зору дослідження історії науки і техніки.

Серед вчених близького зарубіжжя історією Російської імперії періоду модернізації суспільства плідно займається Б. М. Миронов [6]. На сторінках своїх праць він подає оригінальні судження про зміни в суспільстві Російської імперії після проведення реформ. Розпочата російськими вченими полеміка здебільшого не стосується українських губерній.

Отже, історіографічний аналіз літератури за темою дослідження показав, що опубліковані праці фрагментарно і недостатньо комплексно розкривають основні аспекти проблеми. Поза увагою дослідників залишилася низка питань. Зокрема, вплив закордонного (передусім європейського) досвіду на втілення нововведень у аграрну сферу краю, доцільність цієї практики на українському ґрунті. Зважаючи на сказане, ставимо за мету проаналізувати оцінку Ф. І. Гейдуком, який був ініціатором заснування і активним членом сільськогосподарських товариств Чехії, аграрних перетворень в Харківській губернії в 1860-ті рр. Написана ним на прохання харківських землевласників книга є яскравим свідченням визнання його досягнень та зацікавленості у запозиченні досвіду його роботи у цій галузі. Вона вийшла у світ у 1866 році після упорядкування лекцій, які Ф. І. Гейдук читав у Харківському імператорському університеті [3]. Члени даних товариств замислювались над сучасними їм проблемами, а також шляхами суспільно-політичного та економічного розвитку держави [7, 8].

Нами уведені в науковий обіг неопубліковані документи Державного архіву Харківської області [13], Центрального державного історичного архіву України, м. Київ [14]. Важливим джерелом з цієї теми є «Труды» і журнали загальних зборів Полтавського товариства сільського господарства [4, 12].

Які факти біографії нам відомі про Ф. І. Гейдука? Федір Іванович за національністю був чех. Він закінчив нижче і вище реальні училища у себе на батьківщині. Потім вступив до Празького політехнічного інституту. Там він протягом чотирьох років разом з теоретичними науками по сільському господарству вивчав спеціальний курс управління маєтками. Цей предмет викладав директор інституту В. Лумбе. Пізніше він ще два роки навчався на ветеринарному факультеті Празького університету. В університеті Ф. І. Гейдук переважно займався загальною анатомією і фізіологією під керівництвом А. Пуркіні. Одночасно він

працював при головному управлінні маєтками князя С.Кінського, де проводилися численні порівняльні дослідження у сільському господарстві [10, с. 262]. Таким чином, Ф. І. Гейдук належав до середнього класу і зробив кар'єру завдяки своїм старанням і здібностям.

Після завершення курсу навчання у Празькому політехнічному інституті (1855 - 1859 роки) Федір Іванович перебував в Угорщині та Хорватії, куди був відряджений як комісар з метою створення та ведення поземельних і кредитних книг. У 1861 р. його обрали секретарем Центрального чеського товариства сільського господарства. Пізніше Ф. І. Гейдук став ініціатором заснування сільськогосподарських товариств у Чехії. Незабаром вся Чехія «покрилася» мережею аграрних громадських організацій. Як обраний депутат від Товариства загальної промисловості в Богемії він взяв участь у Всесвітній землеробській виставці в Гамбурзі у 1863 році [11, с. 64].

У 1863 р. Федір Іванович видав підручник з сільського господарства для народних шкіл Чехії, який став загальнозживаним. Він ініціював відкриття у Чехії сільськогосподарської бібліотеки, був автором численних статей в європейських журналах з сільськогосподарської тематики.

У ті часи частина землевласників українських губерній брала участь у міжнародних виставках. Ф. І. Гейдук познайомився з багатьма російськими землевласниками на відповідних заходах у Празі і Гамбурзі і дізнався від них про скрутне становище сільського господарства у Росії [13, ф.237, оп. 1, спр. 23, арк. 96].

Він вирішив на власні очі побачити ситуацію у поміщицьких маєтках і вивчити стан російського сільського господарства, суспільних відносин, які також привертали його увагу. Цей власний погляд здавався чеському фахівцю корисним, більш об'єктивним, ніж почуте від тамтешніх поміщиків.

У 1863-1866 роках Ф. І. Гейдук подорожував Російською імперією. Швидко опанував російську мову, що вважалася важкою для іноземців. Незабаром він навіть читав лекції у Харківському університеті російською мовою. Цей факт викликав у співробітників університету повагу до колеги і однопумця. Він відвідав українські губернії: Харківську, Таврійську, Кам'янець-Подільську, Херсонську, Катеринославську, а також російські: Курську і Воронежську. Але більше часу і уваги приділив Харківській губернії. Тут Федір Іванович приятелював з деякими землевласниками, в університеті спілкувався з багатьма викладачами, зокрема професором П. Лавровим. Останній написав статтю про Ф. І. Гейдука у «Харьковских губернских ведомостях». Агроном залишив не тільки спогади, але подорожні примітки про своє перебування в Росії. Згодом вони склали основу книги. Цікаво, що наприкінці XIX ст. у публікаціях «Южнорусской сельскохозяйственной газеты» зустрічалися сатиричні публікації про інших агрономів-іноземців, вихідців із Австро-Угорської імперії. Наголошувалося, що більшість з них не мала високої професійної кваліфікації і головною причиною приїзду у губернії Лівобережної України була висока заробітна плата. Такі фахівці дуже рідко добре знали російську мову і сумлінно відносились до своїх обов'язків.

У своїй книзі Федір Іванович виклав не тільки власний досвід, а проаналізував становлення нових суспільних і економічних відносин (передусім у землеробстві) у країнах Європи та США. Він надав доречні поради щодо прогресивних змін у сільському господарстві українських губерній. Таке бачення подій сьогодні варто назвати процесом модернізації. Через п'ять років після скасування кріпацтва чех пропагував перетворення, втілення яких передбачало урахування європейського досвіду [14, ф. 442, оп. 704, спр. 47, арк. 305]. Харківські землевласники могли скористатися рекомендаціями і досвідом багаторічної праці іноземця – професіонала і непересічної особистості.

У ті часи багато спеціальних наукових робіт із проблем сільського господарства виходило з під пера британців, французів та німців. Розповсюдженню відповідних фахових відомостей допомагали численні аграрні школи і товариства. Останні, особливо у Німеччині, стали головною рушійною силою прогресу сільського господарства.

Американське сільське господарство набуло вигляд «чисто» фабричної промисловості завдяки кампаніям багатих купців та підприємців, які мали величезні капітали, використовували родючий, не виснажений ґрунт. Наявність досконалої техніки і новітніх землеробських знарядь, надзвичайна підприємливість американців стали причинами величезного зростання виробництва хліба в Америці.

Як Ф. І. Гейдук оцінював сучасний стан російського сільського господарства? Він вважав його незадовільним. Причинами такого становища він вважав, що, по-перше, поміщики особисто не займалися сільським господарством як справою, яка на їхню думку не відповідала їх соціальному статусу. По-друге, явною була недостатність землеробських знань і практичних умінь у управителів маєтками. Тому не могло бути й мови про загальний прогрес сільського господарства. По-третє, поміщики перебували на військовій і цивільній службі, керували маєтками заочно, через управителів. Бажано було підвищити заробітну плату управителів маєтками для заохочення їх діяльності та чесності.

По-четверте, селянська надільна земля оброблялася погано і недбало. Причинами такого становища були безвідповідальність, забобони, відсталість селян і, частково, їх бідність. На думку Ф. І. Гейдука, недостатність земельного наділу не могла виправдовувати пасивність селян, хоча в українському суспільстві дуже часто малоземелля вважали головною причиною поганого стану галузі.

По-п'яте, деякі маєтки в Харківській губернії давали незадовільні прибутки, тому що часто господарювання велося навмання, собівартість товарів була високою, а продавались вони за невідповідною, низькою ціною. Мали місце і недоліки в самій культурі ведення землеробства. Наприклад, ширина борозни при ріллі не була оптимальною внаслідок недосконалості сільськогосподарської техніки і знарядь, поганого догляду за робочою худобою [3, с. 35].

До внутрішніх причин Федір Іванович додавав зовнішні. До них варто віднести застій у всесвітній торгівлі, низьку цінність російських цінних паперів та малу кредитоспроможність російського рубля. Ф. І. Гейдук дійшов висновку, що господарство повинно спиратися передусім на місцевий досвід, оскільки просвіта і прогрес досягаються власним шляхом. Не можна бездумно переносити іноземний (англійський, бельгійський або німецький) досвід в реалії українського життя.

Наступне запитання, на яке намагався знайти відповідь Ф. І. Гейдук, – що робити з поміщику із маєтком: продавати, здавати в оренду або господарювати самостійно? Час поставив все на свої місця. Заповзятливі господарі займалися сільськогосподарським виробництвом, недбайливі або невмілі розорилися і пішли на державну або громадську службу.

Якими засобами можна поліпшити сільське господарство і зміцнити добробут країни? Ф. І. Гейдук наполягав на розширенні викладання сільськогосподарських предметів у навчальних закладах, підтримці та розвитку науки. Дані рекомендації не нові. Але їх реалізація розтягнулася в часі, здійснювалася важко і болісно.

«Сільськогосподарські інтереси тутешньої країни як ніби забуті, занедбані. Тут немає ні газети, ні журналу, ні сільськогосподарського товариства. Петербурзька, Московська і Одеська аграрні організації настільки віддалені, що навряд чи хто-небудь із землевласників тутешнього краю вирішиться поїхати для придбання деяких відомостей на збори названих товариств. Та й інтерес, умови тих місцевостей зовсім відмінні від потреб тутешнього краю» (Харківської губернії), – із сумом писав Ф. І. Гейдук [3, с. 12]. Він висловлював свою думку багатьом господарям, рекомендував обговорити ці потреби, порадитися в колі своїх однодумців, як запобігти збиткам, вирішувати різні поточні справи господарства. Для покращення добробуту населення українських губерній доцільно було, на його думку, організовувати товариства сільського господарства, а уряду – сприяти їх організації.

Чим мають займатися сільськогосподарські товариства у даному краї, ставив питання Ф. І. Гейдук? І відповідав: 1) поширенням сільськогосподарських знань взагалі, особливо у

вівчарів (на початку ХХ ст. ця галузь в Харківській губернії згасне через інтенсивну оранку земель); 2) покращенням всіх порід робочої худоби та удосконаленням вівчарства; 3) спостереженнями і дослідженнями, які могли б сприяти успіху сільського господарства. Ці ідеї стали слухними для регіону і частково втілилися у життя.

З 1866 року Ф. І. Гейдук працював секретарем Полтавського товариства сільського господарства. Він одержував винагороду за рахунок коштів президента товариства Л. В. Кочубея. Секретар займався діловодством, складав протоколи засідань, річні звіти (як фінансові, так і звіти діяльності товариства), в перші роки редагував збірник товариства. У 1868 році талановитий секретар Ф. І. Гейдук пішов зі своєї посади, а Л. В. Кочубей поїхав за кордон у тривалу подорож [11, с. 6]. Це призвело до призупинення діяльності Полтавського товариства сільського господарства, хоча формально воно продовжувало існувати. Подальших відомостей про співпрацю Ф. І. Гейдука з місцевими землевласниками та товариствами автором статті не знайдено.

Таким чином, праця Ф.І. Гейдука доводила, що процес модернізації сільськогосподарського виробництва став нагальним для розвитку регіону. Здійснений ним аналіз змін у сільському господарстві, надані рекомендації землевласникам Харківської губернії щодо реформування прийомів і методів ведення господарства маєтків, створення аграрних товариств були втілені у життя наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.

Література

1. Великая реформа. Русское общество и крестьянский вопрос в прошлом и настоящем. В 6-т. – М. : Тип. И.Д. Сытина, 1911.
2. Вергунов В.А. Развитие сільського господарства Полтавщини в період скасування кріпацтва: Навч. посібник. / В.А.Вергунов, Н.П.Коваленко. – К. : Нора-прінт, 1998. – 144 с.
3. Гейдук Ф. Взгляд иностранца на нынешнее положение сільського хозяйства в России. / Ф.Гейдук. – Харьков: б.и., 1866. – 124 с.
4. Журналы общих собраний Полтавского общества сільського хозяйства. – Полтава: Изд-во ПОСХ, 1889. – № 4. – 56 с.
5. Крот Л.М. Роль земств Лівобережної України в модернізації сільського господарства (1864-1914 рр.): автореф. дис. ...канд. екон. наук: 08.00.01 / Крот Людмила Миколаївна, Київ. нац. економ. ун-т ім. В.Гетьмана. – К., 2009. – 22 с.
6. Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи. – В 2-т. /Б.Н.Миронов. – СПб. : Изд-во «Дмитрий Буланин», 1999.
7. Пихно В.И. Беседы сільського хозяина / В.И. Пихно. – К. : Изд-во КОСХ, 1899. – 148 с.
8. Путята А. Опытный помещик. / А. Путята. – СПб.: Изд-во О.Н.Поповой, 1886. – 58 с.
9. Сосницкий М., Велецкий С. Полтавское общество сільського хозяйства (1865 – 1895 гг.). / М.Сосницкий, С.Велецкий. – Полтава: Типо-литография Л.Фришберга, 1897. – 308 с.
10. Степанский А.Д. Самодержавие и общественные организации на рубеже ХІХ – ХХ ст.: Учебное пособие. / А.Д.Степанский. – М.: Наука, 1980. – 92 с.
11. Тихомиров В.А. Историческая записка о деятельности Полтавского общества сільського хозяйства (1865–1887 гг.) / В.А.Тихомиров. – Полтава: Тип. Н. Пигуренко, 1887. – 183 с.
12. Труды Полтавского общества сільського хозяйства. – Полтава: Изд-во ПОСХ, 1869. – № 3. – 124 с.
13. Державний архів Харківської області (ДАХО).
14. Центральний державний історичний архів України м. Київ (ЦДІАК).

П. О. Токаленко
Херсонський національний технічний університет

«ЧОРНА СОТНЯ». ДІЯЛЬНІСТЬ МОНАРХІЧНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ В РОКИ ПЕРШОЇ РОСІЙСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

В статті йдеться про діяльність правомонархічних організацій на Півдні України в роки Першої російської революції 1905-1907 рр. Особлива увага приділяється ролі «Союзу руського народу» в організації єврейських погромів у межі осілости єврейського народу. Автор акцентує увагу на всебічній підтримці та зацікавленості уряду Російської імперії і співпраці з «чорносотенним» рухом на Півдні України. Поділ за хронологією єврейських погромів XIX – початку XX століття спрямований на підтвердження даних про посилення співпраці влади і монархістів в боротьбі з революційними настроями в суспільстві на початку XX століття. Статистичні дані, зазначені в статті, вказують на динаміку активної діяльності монархістів, пік якої припадає на жовтень 1905 року.

Ключові слова: «Чорна сотня», Перша російська революція, Південь України, єврейські погроми, поліція

В статье рассматривается деятельность правомонархических организаций на Юге Украины в годы Первой русской революции 1905-1907 гг. Особое внимание уделяется роли «Союза русского народа» в организации еврейских погромов в черте оседлости еврейского народа. Автор акцентирует внимание на всесторонней поддержке и заинтересованности правительства Российской империи в сотрудничестве с «чёрносотенным» движением на юге Украины. Разделения по хронологии еврейских погромов XIX – начала XX века, направлено на подтверждение данных об усилении сотрудничества власти и монархистов в борьбе с революционными настроениями в обществе в начале XX века. Статистические данные о еврейских погромах на Юге Украины, указывают на динамику активной деятельности монархистов, пик которой приходится на октябрь 1905 года.

Ключевые слова: «Черная сотня», Первая русская революция, юг Украины, еврейские погромы, полиция

The article deals with the activities of the right-monarchist organizations in the south of Ukraine during the First Russian Revolution of 1905-1907. Particular attention is paid to the role of the "Union of the Russian People" in organizing Jewish pogroms in the limited territory of residence of the Jewish people. The author draws attention to the full support and interest of the government of the Russian Empire in cooperation with the "black hundred" movement in the south of Ukraine. The division according to the chronology of the Jewish pogroms of the nineteenth and early twentieth centuries is aimed at confirming the assertion that the cooperation of power and monarchists has been strengthened in the struggle against the revolutionary moods in society at the beginning of the twentieth century. Statistics on Jewish pogroms in the south of Ukraine, point to the dynamic activity of monarchists, the peak of which falls on October 1905.

Keywords: "Black Hundreds", First Russian Revolution, South of Ukraine, Jewish pogroms, police

Роки Першої російської революції стали апогеєм протистояння ліберальних, соціалістичних та правоконсервативних проектів розвитку Російської імперії. Підтримка населенням тієї чи іншої сторони протистояння подекуди мала вирішальний характер. Саме

тому боротьба за лояльність населення до царизму однієї зі сторін не припинялась навіть після стабілізації політичної ситуації в Російській імперії та переходу до репресивної політики імперського уряду. Одне з центральних місць у цьому протистоянні займали так звані «чорносотенні організації», метою діяльності яких було збереження старої політичної моделі та поширення у народі ідеї споконвічних духовних традицій російської монархії.

Серед сучасних істориків, які займалися вивченням «Чорної сотні», слід виділити І.В. Омелянчука [7], який досліджував діяльність цих організацій на території України у 1904-1914 рр. Питанням ролі монархічних організацій в діяльності репресивного апарату царизму на Півдні України займався В.Д. Сусоров [22]. Поміж інших науковців слід відзначити Т.О. Шукшину [25], яка вивчала погромницьку діяльність монархічних організацій у жовтні 1905 року в Росії. Є.Л. Бузмаков [1] та А.І. Стеценко [20] досліджували діяльність «Чорної сотні» у регіональних межах – в Сибіру та на Поволжі відповідно.

Враховуючи те, що проблематика «чорносотенного руху» залишається актуальною, автор пропонує доповнити вже існуючий науковий матеріал інформацією про діяльність монархічних організацій на півдні України на початку ХХ століття, під час та після революційних подій 1905-1907 років.

Відомо, що керували монархічними союзами здебільшого дворяни, але серед членів цих організацій переважали дрібні шинкарі, ремісники та робітники. Саме тому й виникла назва «чорносотенці». Так у Московській державі ХVII ст. називали міське ополчення, яке складалося з представників нижчих верств суспільства [10, с. 11]. У 1906 р. газета «Московские ведомости» писала, що «чорносотенці» – це тисячі, мільйони, це весь православний народ, який залишається відданим своїй клятві до необмеженого у владі самодержавного царя [5, с. 78].

Один з засновників цього руху В.А. Грингмут у своїй праці «Руководство монархиста-чорносотенця», яка вийшла друком у 1906 р., писав, що насправді назва «Чорна сотня» це не образа, це гордість. Саме «чорносотенці» під час «збройного бунта» 1905 р. стали на захист самодержавного царя. В.А. Грингмут проводить аналогії між «чорносотенцями» початку ХХ століття та чорною нижегородською сотнею, яка, об'єднавшись навколо К. Мініна, врятувала Москву та всю Русь від поляків та російських зрадників [16, с. 62].

Сучасний російський літературний критик В.В.Кожин у своїй книзі «Черносотенцы и революция», яка вийшла друком у 1998 р. в Москві, намагався довести що «чорносотенці» – це мудрі консерватори, послідовники слов'янофілів. Вони показували неспроможність міфу щодо «прогресу» та відстоювали право на власний історичний шлях для Росії. Вони не тільки протистояли революційним лібералам, а й передбачали, які згубні наслідки для Росії матиме падіння монархії [4, с. 151].

Попередником «чорносотенного» руху в Російській імперії було «Русское собрание», засноване в Санкт-Петербурзі в жовтні-листопаді 1900 р. У 1904 р. на шпальтах всіх губернських відомостей стали виходити антиліберальні статті, спрямовані на розвінчання зародків революційної свідомості населення, а 28 січня 1905 р. дворянин Б.В. Нікольський під час власної доповіді в «Русском собрании» підсумував, що народний рух за власні права не належить до російського духовного світу, а навпаки є протилежний йому. Він виокремив від російського народу нелегальні політичні партії революційного спрямування, ліберальну інтелігенцію, робітників фабрик та заводів, які мітингували за покращення умов праці, та увесь єврейський народ [21, с. 54].

Перша місцева організація «Русского собрания» в Україні виникла в 1903 р. в Харкові. Також відповідні відділи були утворені в Києві та Одесі, де видавались й друковані органи «Русского собрания»: «Русская речь» та «Русский листок». На ці місцеві організації покладалося завдання охорони підвалин російського самодержавства, культури та мови в національних окраїнах [15, с. 90-91].

Найбільшою монархічною організацією, яка виникла в одній ідеологічній площині з «Русским собранием», був «Союз русского народа» (заснований в жовтні 1905 р. в Санкт-

Петербурзі), більшість членів якого проживали в Україні, зокрема в Києві та Одесі. В статуті «Союзу» зазначалося, що російське самодержавство освячене православною церквою, його діяльність виправдана історією та виражена у єдності царя з народом [27, ф-р. 216. – Оп.1. – Спр. 1467. – арк. 3].

Цікаво, що керівництво «Союзу», який мав всі ознаки партії (програму, статут, керівні органи, розгалужену мережу регіональних організацій тощо), категорично заперечувало його партійний характер. «Союз» характеризувався ними як загальнонародне об'єднання, у широкому розумінні ототожнювався з усією «русской» нацією. У такому трактуванні приналежність до «Союзу» була не добровільним вибором, а священним обов'язком кожного вірнопідданого, членство в будь-якій іншій партії прирівнювалося до державної зради. «Чорносотенці» виступали за заборону всіх партій, окрім власної [18, с. 154].

Ще однією організацією «чорносотенного» спрямування, чия діяльність була представлена на Півдні України, була «Самодержавно-монархічна партія» (заснована в квітні 1905 р. в Москві під патронатом газети «Московские ведомости»). Її відділення функціонували в Києві та Севастополі. Обидві організації мали спільну мету – збереження монархічного ладу, і цілі – боротьбу з внутрішньою «крамолою» (розколом у суспільстві), яку вони вбачали в трьох «особах»: робітниках, інтелігенції та євреях. Різниця між ними була суто формальною: монархісти у своїх діях спиралися на царський маніфест, проголошений у жовтні 1905 р., а представники «Союзу» – на царський рескрипт від 8 лютого 1905 р., який закликав захищати єдність церкви, царя та народу [21, с. 56-57].

Щодо кількості «чорносотенців», то тут слід зазначити, що статистика не дає достовірних матеріалів для дослідження цього питання. Усі цифри є умовними та далекими від істини. Наприклад, на запит одного з керівників петербурзьких монархістів В.В. Нікольського про реальну кількість організації у Херсоні, кореспондент провладних «Херсонских губернских ведомостей» відповів, що раніше подана цифра 3 тисячі – для публіки, а дійсно у Херсонському відділі «Союзу» було 120 активних членів. Треба також врахувати, що значна частина членів перебувала в організації формально. Достовірно відомо, що максимальною кількістю монархістів була 1907 р. Це пов'язано із занепадом революційного настрою у суспільстві та початком розгортання масових репресій проти революціонерів [14, с. 55].

Методи досягнення цілей монархічними організаціями були різні: від агітації, пропаганди, індивідуальних погроз до насильницьких акцій, спрямованих проти конкретних осіб чи цілих груп населення у формі масових погромів.

В Херсоні у 1905 р. чорносотенці звинувачували лібералів у спробі потопити в крові «русский» народ закликами про скасування смертної кари та положення про воєнну охорону міст. В падінні курсу рубля до 60-70 копійок собівартості за кордоном теж була звинувачена ліберальна інтелігенція [28, ф-р. 358. – Оп.1. – Спр. 17. – арк. 30].

Певна частина населення приєднувалась до «чорносотенного» руху на Півдні України. Особливо активну діяльність монархічні організації розгорнули у 1905 р., щоб протидіяти поширенню революційних настроїв у суспільстві. У Миколаєві у грудні 1905 р. «істинно руські» люди гуртувалися у великі групи, які курсували по місту з гаслами «Йде Русь», «Бий жидів». Кожна група була озброєна вогнепальною зброєю на випадок сутички з опозиційними до влади силами. Під час святкування дня ордена Георгія Победоносця 7 грудня 1905 р. в Миколаєві подібна група влаштувала масову бійку в центрі міста, а поліція з козаками заарештовували всіх причетних до бійки – всіх, окрім «істинно русских» людей [13, 1906 – № 49. – С.14].

Підтримка владою «чорносотеного» руху на Півдні України була досить відчутною. Ця підтримка має власну історію. Усі погроми в містах, спрямовані здебільшого проти єврейського населення, можна розділити на дві групи: до Кишинівського погрому 1903 р. та після нього. Погроми на Півдні України відбувалися й до появи «чорносотеного» руху. Перші з них відбулися у 1821, 1859, 1871 роках в Одесі, у 1862 в Аккермані (Білгород-

Дністровський). Погроми в 1881-1883 роках на Півдні України стали масовими. Усі вони стали наслідком бездіяльності місцевої губернської адміністрації. Погроми ж після 1903 р., навпаки, характеризуються активною діяльністю, підбурюванням та явною підтримкою погромників з боку влади.

Ситуація змінилась після розслідування причин Кишинівського погрому 1903 р. присяжним повіреним М.Д. Соколовим. Він ініціював незалежне розслідування погрому шляхом опитування свідків подій. Зібраний матеріал він оприлюднив під час судової справи по погромних подіях. Згідно з його матеріалами ланцюг організації масових заворушень замикався на міністрі внутрішніх справ та шефі Корпуса жандармів В.К. фон Плеве, який особисто не тільки був у курсі справ, а й міг безпосередньо впливати на події. Результати судових дебатів викликали загальний ажітаж, а матеріали розслідування М.Д. Соколова, в яких міністр фон Плеве звинувачувався у масових вбивствах та нечуваних грабунках, були опубліковані в Європі та США. Міністр фон Плеве не врахував принциповість суду, тому після цього судового рішення «чорносотенні» організації отримали нову групу ворогів монархії в особі «неправильних» судів та адвокатів, яких почали шантажувати, поодиночі бити, влаштовувати погроми біля їх помешкань, а у «особливих» випадках просто вбивали [9, с. 14].

Про підтримку владою погромників-монархістів свідчили й факти особистої опіки чиновниками високого рангу «чорносотенників» на Півдні України. Коли у 1905 р. був заарештований секретар одеського «Союзу» пан Кахов за поширення прокламацій із закликами бити євреїв, до поліційного відділку прийшов його брат. Він почав лягати на поліцейських, згодом зателефонував особисто губернатору Херсонської губернії В. О. Левашову. Після розмови з губернатором, Кахов одразу ж був звільнений [23, с. 63].

В Одесі у жовтні 1905 р. поліцейські переодягалися в цивільний одяг, щоб приєднатися до погромників та допомогти їм розправитися з робітниками та ліберальною інтелігенцією [24, с. 90]. Часто такі сутички закінчувались стріляниною та жертвами з одного боку, бо вогнепальна зброя була завжди в наявності у монархістів, чого не можна сказати про студентів чи портових вантажників [2, 1907 – 6 апреля. – № 77. – С. 3].

Спільна діяльність поліції з погромниками, спрямована проти студентської молоді, іноді викликала хвилю обурення серед працівників поліції. Так катеринославські поліцейські негативно відреагували на новину про дії курських поліцейських проти студентів у лютому 1905 р. На шпальтах газети «Вестник Юга» між катеринославськими поліцейськими та їх колегами з Курська зав'язалася дискусія стосовно правильності дій проти революційно налаштованої молоді, де катеринославські поліцейські звинувачували курських у нехтуванні законів, прав та, навіть, Бога [26, ф-р. 11. – Оп.1. – Спр. 502. – арк. 4]. На що курські відповідали, що публічна полеміка – це справжня зрада інтересам держави з боку катеринославської поліції [26, ф-р. 11. – Оп.1. – Спр. 502. – арк. 2].

Характер діяльності «чорносотенних» організацій знайшов своє відображення й в культурній сфері. Своє ставлення до монархістів робітники заводів й фабрик поширювали у віршованій формі революційного змісту на кшталт:

Негодяи черной сотни,
Словно псы из подворотни,
Сзади лают и кусают,
Сзади подлю нападают .....[12, с. 363]

Патронов нет. Уходим. Я слушаю приказ:
Три бомбы-македонки остались про запас.
Одну – оставь драгунам, что нам грозят огнем;

Другую – черной сотне, что стала за углом.....[12, с. 271]

Наріжним каменем «чорносотенної» ідеології був антисемітизм, який знайшов підтримку серед різних верств населення. Свої звинувачення «чорносотенці» починали з найдавнішої історії, часто цитуючи при цьому уривки з Талмуда та Біблії. Але у монархістів були більш «суттєві», ніж «розп'яття Христа юдеями», причини для антисемітизму. Перш за все – це активна участь євреїв у революційній боротьбі: у 1901-1904 рр. із загального числа політичних злочинів у Київському судовому окрузі – 48%, а в Одеському – 55% скоїли євреї. Серед народників та есерів вони становили 15,4%, серед марксистів та соціал-демократів за 1893-1902 рр. – 23,4%. Під час Першої російської революції в партії більшовиків налічувалось – 18,9% євреїв. Для «чорносотенців» слово «єврей» та «революціонер» стали синонімами [8, с. 89].

Ненависть до євреїв штучно посилювалася й «чорносотенною» періодикою. Газета «Русское знамя» у 1905 р. рекомендувала свої читачам брошуру «О дьявольском происхождении жидов». У брошурі стверджувалося, що на відміну від «людей», у євреїв відсутнє волосся, замість якого у них курчава вовна, як у чорта. Брошура була написана в стилі середньовічного «Молота відьом» та мала іншу лаконічну назву «Жиди» [5, с. 79].

Під час Першої російської революції у 1905 р. в Одесі «чорносотенці» вбивали євреїв на вулицях під загальну радість перехожих, іноді разом із «поліцією». Німецький фабрикант зупинив одне з таких вбивств в Одесі в червні 1905 р., піднявши загальний шум та вимагаючи реального захисту та безпеку для перехожих в Одесі [11, с. 236].

Треба додати, що кожен «чорносотенець» в Одесі у 1905 р. отримував платню у 30-40 карбованців на місяць – це в умовах соціально-економічної кризи, коли в деяких повітах Херсонської, Катеринославської та Єлисаветградської губернії існувала загроза голоду. За стабільне грошове утримання кожен «чорносотенець» мав повністю виконувати будь-який наказ від керівництва. Відома шкала, за якою монархісти мали відповідно діяти проти революційних сил. Так за кожного вбитого поліцейського треба було вбити двох євреїв, за кожного наглядача – чотирьох, за кожного пристава – вісьмох, за поліцмейстера ще більше, а якщо вбито чиновника високого рангу – то треба було організувати масштабний єврейський погром [23, с. 65].

За наказом влади «чорносотенці» час від часу влаштовували єврейські погроми, пік яких припав на жовтень 1905 р. Найчастіше вони відбувалися у «смuzі єврейської осілості», межа якої охоплює й Південну Україну. В роки Першої російської революції єврейські погроми відбувалися в усіх містах Півдня України, де мешкали євреї: в Катеринославській губернії – 29 погромів, Херсонській – 26, Бесарабській – 20. Безпосередньо, у жовтні 1905 р. в Херсоні було зруйновано 330 помешкань, у Катеринославі – 250, в Ізмаїлі – 220, у Кривому Розі – 129. «Чорна сотня» влаштовувала антисемітські погроми ще й тому, як пояснювали її керівники, що усі народи Російської імперії зробили якийсь внесок у розширення її території, а євреї прийшли на чужу землю та ще й хочуть на ній господарювати [3, с. 2].

У жовтні 1907 р. в Катеринославі під час судового процесу над погромниками прокурор у вступній частині свого виступу «перекваліфікувався» в адвоката та суддю в одній особі: замість підтримки звинувачення він почав виправдовувати погромників шляхом інтелектуального екскурсу в історію єврейського народу. Він згадував Цицерона, який висміював греків та римлян, але пасував перед євреями, Наполеона, який їх боявся, та інших. Зі своєї доповіді він зробив висновок, що провина звинувачуваних у погромі – у «єврейській природі», тобто у менталітеті народу. Інакше кажучи, євреї винні, навіть коли вони не винні, бо вони євреї, і з цим нічого не зробиш [6, 1907 – 23 октября. – № 2. – С. 4].

«Чорносотенні» організації за потужної підтримки державних силових структур після стабілізації соціально-політичного життя у 1907 р. почали проводити політику «чистки» державних установ від «єврейського елементу». У вересні 1908 р. «чорносотенці» в офіційному листі до Миколаївської міської думи вимагали звільнення двох авторитетних

співробітників думи, євреїв за походженням: Герша Клейера з управління міським господарством та Ісаака Коплана, секретаря Миколаївської думи. Незважаючи на самовіддану багаторічну працю цих працівників, відмічену неодноразово грошовими преміями та державними орденами, «чорносотенці» посилаючись на 3 примітку 24 статті Міського положення від 11 червня 1892 р., у якій йшлося про неприпустимість роботи євреїв в муніципальних установах, вимагали негайного їх звільнення [27, ф-р. 216. – Оп.1. – Спр. 1467. – арк. 1-2]. Слід зауважити, що Миколаївська міська дума захистила своїх працівників від монархістів, підготувавши відповідне клопотання до міського голови [27, ф-р. 216. – Оп.1. – Спр. 1467. – арк. 5, 6-8].

Важко дати оцінку антисемітської політики монархічних організацій в контексті її ефективності, але факт залишається фактом: співробітники Миколаївської міської думи, серед яких були й прихильники «чорносотенного» руху, цілковито підтримали своїх колег, євреїв за походженням. Слід додати, що й серед членів антиєврейського «чорносотенного» руху також були євреї. Наприклад, досі не поставлена крапка у суперечці щодо походження одного з засновників «чорносотенного» руху В.А. Грінгмута, оскільки на противагу основній версії його приналежності до німецького народу існує думка про наявність в його родоводі єврейського коріння.

Якщо походження В.А. Грінгмута залишається у дискусійній площині, то близький соратник П.А. Столипіна І.Я. Гурлянд, переконаний монархіст та один з активних діячів «Чорної сотні», був євреем за походженням. Дві єврейські енциклопедії різних років дають різну інформацію щодо його діяльності та поглядів. В єврейській енциклопедії 1906 р. зазначається, що він проводив політику повного приєднання євреїв до основ російської державності, не відмовляючись від власної релігії та національних прагнень власного народу. В стислій єврейській енциклопедії 1984 р., зазначається, що він прийняв християнство у 1900 р. У своїх статтях щодо єврейського питання перейшов від ліберально-асиміляторської позиції до наклепу на єврейський народ та підтримував антиєврейську державну політику [16, с. 67].

Підтримка «Чорної сотні» проводилася в тому числі й засобами масової інформації початку ХХ століття. Окрім загальновідомих друкованих органів монархістів, таких як «Московские ведомости», «Санкт-Петербургские ведомости», «Новое время», «Гражданин», ідеологічну підтримку надавали «чорносотенні» листки, журнали та газети, які виникли на всій території Російської імперії у 1905-1910 рр. Серед них можна назвати, наприклад, «Россию», «Вече», «Глас народа», «Колокол», «Объединение», «Русское дело», «Русское знамя», «Русскую речь», «Стяг», «Сусанина», «Черную сотню», «Черносотенца» [17, с. 37-38].

Фінансово підтримували правомонархічні органи друку із таємних фондів Міністерства внутрішніх справ. Багато документів було знищено монархістами після революцій 1917 р. Тому про масштаби фінансування можна лише здогадуватися, посилаючись на документи, які вціліли. Відомо, зокрема, що з 1913 по 1915 рік на утримання «чорносотенної» преси було виділено 546 тис. 650 рублів. Гроші також надходили від купців, поміщиків, підприємців. Наприклад, вдова крупного підприємця Є.А. Полубояринова пожертвувала «Союзу» 500 тис. рублів [19, с. 20].

Уряд Російської імперії визнавав «заслуги» «Чорної сотні» у боротьбі з опозицією. П.А. Столипін писав одеському градоначальнику І.В. Толмачову, що в 1905-1906 рр. «Союз русского народа» зіграв значну історичну роль, надавши суттєву допомогу та сприяння уряду у справі придушення революційного руху. У цей період «чорносотенці» вільно отримували зброю з арсеналів війська та Охоронного відділення. Зброю, з якої потім стріляли у демонстрантів та просто політичних суперників. Крім того, «чорносотенці» постійно користувалися грошовими субсидіями, які уряд надавав їм через Міністерство внутрішніх справ та інші організації [8, с. 87].

Таким чином, діяльність правомонархічних організацій на Півдні України відбувалась у контексті загальноприйнятої стратегії розвитку «чорносотенної» ідеології, хоча, слід зауважити, що існували й регіональні особливості, які вносили певні корективи в діяльність «Чорної сотні».

По-перше, Південь України на початку ХХ століття був регіоном компактного розселення євреїв і «чорносотенцям» доводилось діяти в умовах високої концентрації «ворогів монархії». Це було можливим лише за умов підвищеної централізації керівництва організацією, жорстокої дисципліни та цілковитої відданості «справі» її членів.

По-друге, пропаганда у полікультурному регіоні цінностей єдиновірного духовного розвитку «руського миру» не давала змоги монархістам переконати більшість населення у важливості «месіанської» ролі російської монархії у їх власному житті. Тут «чорносотенці» мали справу з етнічними німцями, греками, вірменами, власне, й з українцями, які не завжди поділяли одностороннє тлумачення політичної ситуації в Російській імперії «чорносотенцями».

Також слід зауважити, що крім Одеси, де підтримка владою дій монархістів була найвищою, в інших містах Півдня України «чорносотенна» ідеологія сприймалась населенням позитивно лише у випадку власної матеріальної зацікавленості, яка виникала внаслідок єврейських погромів або інших радикальних дій, спрямованих на знищення опозиційного до монархії елемента в регіоні та власного збагачення внаслідок цих дій.

Література

1. Бузмаков Е. Л. Образование и основные направления деятельности правомонархических организаций в Западной Сибири // Социокультурные исследования. Новосибирск, 1997. – С.77–87.
2. Ведомости Одесского градоначальства. – 1907. – 6 апреля. – № 77. – С. 3.
3. Волковинський В. «Чорна сотня» та її «хрещені батьки» в Україні на початку ХХ століття // Історія України. – 1996. – № 10. – С. 1-4.
4. Каграманов Ю. Чёрносотенство: прошлое и перспективы // Новый мир. – 1999. – № 6. – С.151–161.
5. Никольская Г. Что такое «чёрные сотни»? // Журналист. – 1990. – № 12. – С. 78–82.
6. Новости Одессы. – 1907. – 23 октября. – № 2. – С. 4.
7. Омелянчук И. В. Черносотенное движение на территории Украины (1904–1914 гг.) / И. В. Омелянчук. – К.: Изд-во Национальный институт украинско-российских отношений, 2000. – 154 с.
8. Омелянчук І. Чорносотенний рух в Україні на початку ХХ століття // Сучасність. – 1997– № 12– С. 86–94
9. Петров Р., Черный А. Чёрная сотня // Огонёк. – 1990. – № 20. – С. 12-15.
10. Плакса М. Черносотенцы // История.– 1998. – № 27. – С. 11-12.
11. Революция 1905-1907 гг. на Украине. – К. Изд-во: Госполитиздат УССР, 1955. – Т. 2. – Ч. 1 – 939 с.
12. Революция 1905-1907 гг. – М. Изд-во: Политиздат, 1975. – 406 с.
13. Рідний край. – 1906. – № 49. – С. 14.
14. Савчин М. С. Правомонархічні організації в Росії / М. С. Савчин. [Наукові праці з питань політичної історії], К. – Вип. 169. – 1991. – 160 с.
15. Самарцев І. Г. Чорносотенці на Україні (1905-1917 рр) // Український історичний журнал. – 1992. – № 1. – С. 90-98.
16. Сенченко Н. Кто создает «Чёрный» миф о чёрносотенстве и зачем? // Персонал. – 2005. – № 1. – С. 61-68.
17. Смирнов С.В. Легальная печать в годы Первой русской революции / С.В.Смирнов. – Л. Изд-во: ЛГУ, 1981. – 192 с.
18. Степанов С.А. Чёрносотенцы: «революционеры наизнанку» // Полис: политические исследования. – 1999. – № 1. – С. 154-162.

19. Степанов С., Максимова Т. Чёрная сотня // Родина. – 1992. – № 2. – С. 19-26.
20. Стеценко А.И. Консервативное движение в Среднем Поволжье в годы Первой русской революции / А.И.Стеценко; под ред. Д.С.Точеного, Л.О.Буториной. Ульяновск: Изд-во Ульяновского государственного университета, 2011. – 308 с.
21. Стрельский П. Партии и революция 1905 года / П.Стрельский. – Спб. Изд-во: Молот, 1906. – 96 с.
22. Сусоров В.Д. Репресивні заходи царизму на Півдні України в 1905-1907 роках / В.Д.Сусоров. – Херсон. Вид-во: Олді-плюс, 2005. – 115 с.
23. Уоллинг Вильям Е. Послание России (Истинное значение русской революции) / Е. Вильям Уоллинг. – Berlin. Publishing: E. Frowein, 1910. – 407 с.
24. Хроника революционных событий на Одессчине в годы Первой русской революции 1905-1907 гг. – Одесса, 1976. – 207 с.
25. Шукшина Т.А. «Черносотенцы» и «крамольники» - встреча в октябре 1905 года // Вестник Челябинского государственного университета. – Серия «История». – 2009. – № 12. – С. 25.
26. Державний архів Дніпропетровської області, ф-р. 11. – Оп.1. – Спр. 502. – арк. 2.
27. Державний архів Миколаївської області, ф-р. 216. – Оп.1. – Спр. 1467. – арк. 1,2,3,5,6,7,8.
28. Центральний державний історичний архів у м.Києві, ф-р. 358. – Оп.1. – Спр. 17. – арк. 30.

В. О. Нестеренко

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

ТЕАТРАЛЬНИЙ ПРОВУЛОК: ДО ІСТОРІЇ ЗАБУДОВИ, АРХІТЕКТУРИ ТА СОЦІАЛЬНОГО ОБЛИЧЧЯ ВЛАСНИКІВ БУДИНКІВ ЦЕНТРАЛЬНОЇ ЧАСТИНИ ХАРКОВА НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Статтю присвячено особливостям розвитку міського простору Харкова початку ХХ століття на прикладі провулка Театрального, розташованого в Нагірному районі міста. На основі оціночних листів та довідкових матеріалів зроблено висновки про забудову, інфраструктуру та заселення цього провулка та його зв'язок із загальним розвитком міста.

Ключові слова: міський простір, Харків, урбаністика, забудова, інфраструктура.

В статье рассматриваются особенности развития городского пространства Харькова начала ХХ столетия на примере переулка Театрального, расположенного в Нагорном районе города. На основе “Оценочных листов” и справочных материалов сделаны выводы о застройке, инфраструктуре и заселении выбранного переулка и его связи с общим развитием города.

Ключевые слова: городское пространство, Харьков, урбаністика, застройки, інфраструктура.

The article is devoted to the development of Kharkiv urban space at the beginning of ХХ century on the example of Teatralniy lane. It was situated in the central part of the city. On the base of “Value papers” and reference books the conclusions of building, infrastructure and population on the lane were made. The conclusions were connected with general development of the city.

Key words: urban space, Kharkiv, urban studies, building, infrastructure.

На початку ХХ століття українські міста увійшли в нову стадію розвитку. Її позначено тим, що звичайні городяни й міська еліта усвідомили вартість цінностей, породжених урбанізацією, міським стилем життя, заклали підґрунтя, щоб науково досліджувати історію населених пунктів. Великі міста більше почали придивлятися до європейського досвіду, який вивчала перша кафедра урбаністики, що постала 1907 року в Лондоні. Нові технічні можливості та плюралізм архітектурних стилів остаточно вивільнили уяву жителів та митців щодо забудови міст. Харків не залишився осторонь загальноєвропейських тенденцій, оновлював свій зовнішній вигляд, а нові типи будівель відображали нові суспільні структури, практики повсякденного життя й тенденції розвитку. Сучасний світ переживає нову хвилю урбанізації і тому все більш актуальними в гуманітарних студіях стають сюжети, пов'язані із дослідженням найменших подробиць розвитку історії міського простору.

Окремі питання, пов'язані з нашою темою, розглянуто в загальних працях з історії столиці Слобідської України. Розуміючи міський простір як такий, до якого належать матеріальні та функціональні зв'язки міста, тобто забудова, інфраструктура, економіка, повсякденні маршрути населення тощо, ми маємо зазначити про напрацювання в аналізованому напрямку, зроблені колективом авторів фундаментальної праці «Історія міста Харкова ХХ століття», у якій процеси та події початку ХХ ст. розглянуті в першому розділі за загальною редакцією В. В. Кравченка [5]. У монографії Д. М. Чорного «По лівий бік Дніпра» розвиток міської території, специфіку забудови Харкова подано в контексті інших

міст Лівобережжя України [17]. В обох роботах зацентровано передовсім на статистичних та економічних показниках, але водночас докладно схарактеризовані повсякденні практики, дозвілля, міський простір, розвиток інфраструктури тощо. Розвиток міста з погляду історії забудови докладно проаналізовано в роботі А. Ю. Лейбфрейда та Ю. Ю. Полякової «Харьков: от крепости до столицы» [10], «Каменной летописи» Б. А. Бондаренка [1] та краєзнавчих публікаціях [4, 7, 10]. Важливим складником міського простору є забудова міст в контексті мистецьких стилів, розглянутих у монографії В. Є. Ясієвича [18], присвяченій архітектурі в Україні на межі ХІХ та ХХ століть. Однак історія окремих вулиць і будинків Харкова поки що не була об'єктом самостійного наукового вивчення на відміну від Києва, Львова та інших міст.

З огляду на стан історіографії, мета нашого дослідження – спробувати з'ясувати, чому і як забудовували центр Харкова на прикладі Театрального провулка, реконструювати особливості забудови, зокрема наявність цілісного архітектурного ансамблю, специфіку інфраструктури провулка, визначити соціальне обличчя власників будинків у контексті модернізаційних перетворень ХІХ–ХХ ст.

Хронологічні межі дослідження охоплюють 1895–1918 рр. На нашу думку, цей період – окрема доба в розвитку міського простору Харкова, адже завдяки загальному економічному зростанню в місті виникають нові типи будівель та види діяльності/дозвілля, нові технічні можливості та інфраструктура, стрімко зростає кількість населення, відбуваються зміни в міському самоуправлінні.

Джерельну базу дослідження становить передусім комплекс оціночних листів домоволодінь по провулку Театральному, укладених у 1913–1915 рр. і збережених у фонді Р-1163 Державного архіву Харківської області [17, Р-1163, Оп. 2]. У кожному документі зазначено інформацію про власника, площу домоволодіння, розташування, плани споруд, докладний опис помешкань та обсяг отримуваного прибутку. Щоб визначити особливості просторового розташування досліджуваних об'єктів, інфраструктури провулка, забудови навколишніх вулиць, ми використали «Историко-справочный путеводитель. Харьков, его прошлое и настоящее» А. Н. Гусева [6], адресну книгу 1914 року [11], путівник по Харкову 1915 року [13], адрес-календарі та інші довідкові видання [7, 15, 16].

Міський простір – поняття не тільки фізичне, але й уявне. Його утворюють просторові відносини між різними акторами: мешканцями, будівлями, функціями, інфраструктурою, ідеями тощо. Отже, щоб розглянути особливості забудови й заселення Театрального провулка, ми маємо загалом схарактеризувати тогочасний Харків.

Кінець ХІХ – початок ХХ століття позначено стрімким розвитком міста, яке зміцнює свої позиції як адміністративний та економічний центр промислового Півдня Російської імперії. Щоб задовольнити місцеві потреби та потреби всього регіону, тут відкривають філії багатьох провідних банків країни. Поряд із Харківським університетом постають інші навчальні заклади, спроможні забезпечити потребу у спеціалістах для промисловості і торгівлі – Технологічний інститут, Комерційне училище. У місті стає більше іноземних фахівців. Усе це стимулює стрімке зростання попиту на житло. Протягом попередніх десятиліть у місті було накопичено багатий досвід у сфері домобудування та прибуткової експлуатації житла, коли квартири винаймали студенти та професори, державні чиновники і службовці громадських установ. Закономірно, що на початку ХХ століття виникає потреба у квартирах якісно нового типу – функціональних, технологічних (опалення, ліфт, під'єднання до водогону й каналізації) і водночас красивих, які задовольняли б заможну публіку.

На початку ХХ століття змінюється ставлення до архітекторів – тих, хто творить видимий образ міста. 1911 р. в Російській імперії ухвалено закон про авторське право, яке відтепер охороняло й витвори архітекторів. Докладно проаналізував цю новацію у книзі «Авторское право в архитектуре» знаний зодчий та теоретик містобудування, який працював у Харкові, М. Г. Диканський [2]. Згаданий закон фактично символізує «народження автора» в цьому мистецтві, адже раніше вважали: архітектура створює передусім функційні споруди,

тому їх не можна вважати окремим типом інтелектуальної власності на відміну від «справжніх» творів мистецтва – літератури, живопису, скульптури. Після 1911 р. в імперії хоча й залишилися відкритими, дискусійними багато питань, та все ж визнавали незаконним копіювати навіть окремі частини будівель, вносити правлення у проект без відома автора [2, с. 39, 41]. На нашу думку, зміну законодавства спричинили модернізаційні зрушення, що охопили провінційні міста країни початку ХХ ст. Зі зростанням фінансової спроможності індивідуальних замовників професія архітектора стала затребуваніша, тому виникло більше унікальних проектів, які можна вважати не тільки утилітарними, але й витворами мистецтва; паралельно частіше стали копіювати чужі ідеї, що провокувало конфлікти між споживачами та архітекторами. Зростання масового домобудівництва зумовлювало більшу небезпеку руйнування споруд через помилки, яких припускалися проєктанти, будівельники, замовники (у Харкові траплялися такі випадки). Тому намагання держави в нормувати всі аспекти будівництва нагадує нагальний і виправданий крок. «Батьки» Харкова відреагували на нові «виклики часу» спеціальною доповіддю в міську думу, обґрунтувавши необхідність створити спеціальний документ – «обов'язкові постанови» про будівництво для мешканців міста [3, с. 1, 3, 21]. Щільна забудова багатоповерхівками (а в ті часи як такі в Харкові вважали 4-5-поверхові будинки) висувала до архітекторів нові вимоги щодо дотримання правил забезпечення гігієнічності й затишності осель, зокрема шукати варіанти, щоб підвищити інсоляцію будинків [9, с. 18]. Так само раціоналістичною і водночас художньою потребою (і проблемою) стає вертикалізм споруд. За класицизму вважали, що міста потрібно сприймати як єдиний ансамбль. Розмаїття стильових ознак у межах еkleктики, а згодом модерну на початку ХХ ст. не вимагали такої єдності [9, с. 37].

Повсякденні потреби мешканців міста початку ХХ ст. задовольняла розвинута інфраструктура. В усіх районах Харкова в цей час виникають продовольчі та промтоварні крамниці, поряд з якими поставали спеціалізовані заклади торгівлі меблями, музичними інструментами, книгами, елітним одягом, ювелірними прикрасами, а також фотоательє тощо. Саме на початку ХХ ст. в місті активного розвитку набуває телефон, доступ індивідуальних споживачів до електроенергії. До сфери дозвілля належали не тільки різноманітні клуби та інтелектуальні гуртки, але й театр, кінематограф тощо. Попри проблеми з благоустроєм (не було водогону, каналізації) Харків був одним з найкращих у регіоні міст для життя, адже надавав максимальний доступ, щоб мешканці різних статків задовольняли всі потреби.

Тож цілком не випадково в 1910-і рр. у Харкові стає більше прибуткових будинків з квартирами на будь-який смак. Такі будинки, що їх створили найвідоміші харківські архітектори, стали справжньою окрасою міста. Саме прибуткові будинки сприяли остаточному оформленню стилю модерн, виявляючи індивідуальність замовника й автора. Будівництво багатоповерхових шедеврів потребувало достатньо місця, щоб дати можливість спостерігачам помітити всі його стильові особливості, адже 4-поверховий прибутковий будинок, прикрашений ліпниною, «загубиться», якщо стоятиме впритул до таких самих велетнів на вузькій вулиці. Зважаючи на те, що в Харкові було приблизно 30% площі, вільної для розвитку [3, с. 34], одним з таких сприятливих для забудови районів і був провулок Театральний.

Найбільшою поряд із Театральним провулком була вулиця Пушкінська (раніше – Німецька), одна з найстаріших у місті. На початку ХХ ст. в районі Театрального провулка вона була доволі щільно забудована, хоча тут і далі зводили нові споруди, наприклад, 1907 р. прибутковий будинок у стилі модерн архітектора А. М. Гінзбурга. Якщо порівняти мапу Харкова 1872 р. [16, с. 548] та мапу 1914 р. [13, с. 130], добре помітно, що протягом сорока років в районі Технологічного інституту виникло кілька нових вулиць (Технологічна, Максиміліанівська, Каплунівська та інші). Найближчу до Театрального провулка Театральну площу прикрашали не тільки театр, але й пам'ятник О. С. Пушкіну, Державний банк, лютеранська церква. Цей район вважали за найкращий щодо санітарно-гігієнічного стану й

найдорожчий у місті, де «преобладают солидные постройки и много особняков более зажиточных людей» [13, с. 52].

Провулок Театральний брав початок від Театральної площі та спускався вниз до річки. Він був досить короткий, завдовжки 200 метрів [14, с. 312]. У списках вулиць його починають згадувати з 1869 р., а 1873 р. його названо як межу поліцейської дільниці [14, с. 312; 15, с. 429]. До початку ХХ століття провулок повільно забудовували, найімовірніше, все через дуже незручний рельєф. Принаймні згадок про розташування тут суцільної забудови немає ні в путівниках тих часів, ні в дослідженнях сучасних краєзнавців. З іншого боку, як ми вже згадували, цей район визнавали за престижний. По вулиці Пушкінській 1910 р. проклали трамвайну лінію; лише 10 хвилин повільної ходи відділяли його від Миколаївської площі, адміністративного й ділового центру Харкова. Отже, практично незабудована ділянка з таким зручним розташуванням і єдиним мінусом – рельєфом, не могла не приваблювати інвесторів.

В архівних справах збережено документи щодо 11 з 12 будинків Театрального провулка. Справу щодо Театрального, 3 зараз реставрують. Найімовірніше, на сучасній мапі – це прибутковий будинок за проектом архітектора М. Г. Диканського по Театральному, 5. Усі будинки, крім прибуткових будинків № 3 та № 4 (тепер це № 5 та № 6), були 1-2 поверхові. У Додатку 1 «Домоволодіння Театрального провулка (1895-1918 рр.)» ми систематизували у вигляді таблиці інформацію, наведену в оціночних листах. Далі у статті аналізуватимемо дані, які ми узагальнили в Додатку 1, а посилання на архівні справи робитимемо лише в тих випадках, коли вони містять додаткову важливу інформацію, не подану в таблиці.

Найбільше – 14 споруд, серед яких два 2-поверхові будинки, 4 кам'яні флігелі, а також сараї та служби – було під номером 1. Домоволодіння № 4 становило 4-поверховий будинок, у якому було 15 квартир, серед них 3-, 5-, 6-, 8-кімнатні. За адресою Театральний, 5 були розташовані 1-, 3-, 4-, 5-, 7-, 8-кімнатні квартири у 2-поверховому кам'яному будинку та флігелях. № 6 на провулку займав 1,5-поверховий мурований будинок; під № 10 позначено два будинки та два сараї. Наступний будинок № 13 був також 2-поверховий, кам'яний. У домоволодінні № 14 було одразу три муровані 2-поверхові будинки та один дерев'яний сарай. 2% від всієї площі цього домоволодіння займали нежитлові приміщення, у яких торгували молоком. На території домоволодіння № 15 розташували мурований двоповерховий дім, два одноповерхові кам'яні флігелі та три сараї – усього 5 квартир, дві з яких зазвичай займав персонал (домогосподарка та двірник). Отже, на Театральному провулку переважала кам'яна двоповерхова забудова. Дерев'яними були споруди тільки деяких службових приміщень. На цьому тлі вирізняється лише 4-поверховий будинок за адресою Театральний, 4, нереставровані залишки якого є дотепер і їх неформально називають «Дах світу» (сучасна адреса – Театральний, 6).

З архівних справ постає дуже строкатою картина щодо наявності вигід у будинках і домоволодіннях Театрального провулка. Так, домоволодіння № 1 та № 9 опалювали голландські пічки; будинки № 1 та № 5 під'єднані до водогону та каналізації; у будівлі № 4, під'єднаній до водогону, було централізоване водне опалення, а в будинку за адресою Театральний, 6 – електричне освітлення, пічне опалення, але не було каналізації й водогону. Також не було водогону й каналізації в будинку № 9. Отже, навіть у районі, наближеному до центру губернського міста, мешканці були забезпечені вигодами на низькому рівні. Вигоди були доступні лише окремим мешканцям, а власники будинків, очевидно, не мали підстав збільшувати орендну плату, що впливало на прибутковість їхнього майна.

Архівні документи свідчать, що в будинках по Театральному провулку були розташовані нежитлові приміщення: синагога, молочна торгівля, приватна клініка, кілька складів, перукарня, пекарня, м'ясний магазин. Ці заклади забезпечували повсякденні потреби мешканців у продуктах щоденного споживання, лікарській допомозі, послугах перукаря. Зважаючи на те, що пекарню та м'ясну крамницю розташували на території одного

домоволодіння, де були окремі склади, можна припустити, що його власник запланував розмістити інфраструктурні об'єкти. Наявність синагоги дає змогу припустити, що частина мешканців будинків належала до юдеїв, а також про існування тісного зв'язку провулка з єврейським кварталом, розташованим неподалік [8, с. 56].

Про поглиблені модернізаційні перетворення в Харкові свідчить специфіка соціального та статевого складу власників нерухомого майна Театрального провулка. Зокрема, серед 20 осіб вісім (40 %) – люди, у яких не визначено належність до певної соціальної групи. І це, вважаємо, відбиває той факт, що серед мешканців великого міста станова належність втрачала статусність. Найімовірніше, укладачі оціночних листів і самі власники не зважали на цей аспект. Шість власників (30 %) належали до чиновників або дворянського стану, що відповідало специфіці Харкова як великого адміністративного центру. Крім того, володіли нерухомим майном «жінка австрійського підданого», купець, двоє міщан і двоє селян. Такий «розклад сил» дуже контрастує із 1860 рр., коли серед отримувачів дозволів на будівництво наявна чітка станова «визначеність»: 29 купців (майже 50 %), по 15 (25%) припадало на міщан та дворян [17, Ф. 4, оп. 13]. Іншим явищем модерного характеру було те, що серед власників семи будинків провулка зазначено 10 жінок (половина від загальної кількості осіб).

Усі домоволодіння здавалися в оренду. На жаль, архівні документи не дають змогу точно визначити, чи усі власники будинків проживали в них, чи лише здавали їх в оренду в 1895–1918 рр. Принаймні в довіднику «Весь Харьков» як домашню адресу всіх осіб станом на 1914 рік зазначено відповідні будинки на Театральному провулку [12, с. 279]. Після 1914 р., як свідчать архівні документи, деякі будинки змінили власників. Цей процес відбувався по різному: домоволодіння № 1 отримало нову власницю згідно із заповітом; будинки № 4, № 6 та № 9 продали в 1916 та 1917 роках. Будинок № 13 в 1917–1918 рр. змінював своїх власників чотири рази, причому один з останніх власників, Пржедржемирский, проживав на цьому провулку й після революції, працював на борошномельному виробництві, брав участь у зібраннях мешканців щодо ремонту місцевих будівель вже за радянської влади. У документах немає згадок про етнічне походження власників будинків, а вказівка на австрійське підданство чоловіка однієї з власниць не дає підстав робити будь-які припущення. Ми вважаємо, що реконструювати національну або етнічну належність власників будинків Театрального провулка за прізвищами не варто.

Який відсоток мешканців Театрального провулка заробляв на оренді? У довіднику «Весь Харьков» станом на 1914 р. згадано 15 осіб, проте прізвищ чотирьох немає в оціночних листах, тому можемо припускати, що щонайменше 2/3 місцевих власників/мешканців заробляли на оренді [12, с. 279]. Найцікавіше, що доктор Бурак проживав на провулку Театральному, 3, а свою клініку відкрив поряд, на Театральному 5 [10, с. 279]. Власники отримували досить великі прибутки з оренди: 1915 р. вона коливалася від 905 до 7 370 руб. У 1895–1915 рр. прибуток власників майна по Театральному провулку, 9 зріс в 1,4 раза, по Театральному, 13 – в 1,7 раза. Відомо, що власність у Харкові переоцінювали двічі: наприкінці XIX ст. та в 1915-1916 рр. За цей час ціни на квартири в Харкові зросли. Однак, найімовірніше, прибутки власників залежали від кількості орендарів та поліпшення/погіршення житлових умов в конкретному будинку, адже в деяких випадках вони стали менші.

Щодо архітектури провулок Театральний був типовий для Харкова. Будинки на ньому переважно зводили в лінію, але певного ансамблю не створили. Споруда № 4 взагалі стояла набагато далі від червоної лінії, що, найімовірніше, диктував архітектурний задум. На жаль, зараз складно точно реконструювати стилі цих будинків, які за останні 100 років пережили руйнацію й реконструкцію. На щастя, первинний вигляд зберіг будинок № 6 (на початку XX століття – № 4), архітектора якого, Л. К. Тервена, зовсім не знає більшість сучасних харків'ян. Цей будинок створено у стилі модерн, оздоблено рослинним орнаментом і головами в античному стилі. Напроти нього розташовано пам'ятку так званої «кирпичної»

архітектури, коли споруду прикрашають цегляними візерунками. Грунтуючись на документах і планах провулка з оціночних листів, вважаємо: тут не варто шукати не тільки єдиного стилю, але й взагалі якоїсь червоної лінії чи намагання зберегти логіку забудови. Будівлі розкидані хаотично.

Отже, центральну частину Харкова на початку ХХ ст. забудовували переважно мурованими спорудами, що відповідало як можливостям міста, так і головним тенденціям доби щодо забудови міських просторів. Провулок Театральний не був винятком із правил. Навпаки, навіть незручний рельєф не заважав активній забудові, коли йшлося про престижний район. Архітектори не намагалися створити архітектурний ансамбль, пристосовуючись під індивідуальні замовлення власників земельних ділянок. Так само неоднаково забезпечували будинки вигодами. Його жителям були доступні магазини з товарами повсякденного вжитку, послуги перукаря, а поряд по вулиці Пушкінській курсував трамвай. Становий склад власників будинків, динаміка їхніх змін, отримувані прибутки свідчать, що вони були типові для процесів модернізаційного періоду й дають змогу реконструювати особливості повсякденного життя городян, простежити тенденції розвитку міського простору, притаманні місту саме на початку ХХ століття.

Література

1. Бондаренко Б. А. Каменная летопись. Архитектурные памятники Харьковщины. – Харьков : Прапор, 1972. – 124 с.
2. Диканский М. Г. Авторское право в архитектуре. – Петроград, 1916. – 79 с.
3. Доклад Харьковской городской управы в Городскую думу по вопросу об издании обязательных постановлений по строительной части для жителей города Харькова. – Х., 1911. – 78 с.
4. Дьяченко Н. Т. Улицы и площади Харькова. Издание 3-е, переработанное и дополненное. – Харьков : Прапор, 1974. – 320 с.
5. Історія міста Харкова ХХ століття / О. Н. Ярмиш, С. І. Посохов, А. І. Епштейн та ін. – Харків : Фоліо; Золоті сторінки, 2004. – 686 с.
6. Історико-довідковий путівник. Харків, його минуле та сьогодення. В малюнках та описах (репринтне видання). – Х. : Видавництво САГА, 2010. – 274 с.
7. Иллюстрированный путеводитель Екатеринослав и Харьков. – Х., 1905. – 148 с.
8. Котляр Е. Еврейский Харьков. Путеводитель по истории, культуре и местам памяти. – Харьков, 2011. – 172 с.
9. Крастиныш Я. Стиль модерн в архитектуре Риги. – Стройиздат, 1988. – 272 с.
10. Лейбфрейд А. Ю., Полякова Ю. Ю. Харьков. От крепости до столицы: Заметки о старом городе. – Харьков: Фолио, 2008. – 335 с.
11. Можейко И. Ю. Харьков: пульс прошлого : исторические очерки. – Харків : САГА, 2012. – 367 с.
12. Справочная книга “Весь Харьков” на 1914. – Харьков: Т-во Печатного и издательского дела, Петровский переулок, 19, 1913. – 329 с.
13. Харьков. Путеводитель для туристов и экскурсантов. – Харьков, 1914. – 143 с.
14. Харьков: справочник по названиям: 7000 улиц, площадей, скверов, районов... / Сост. Е. Н. Дмитриева, Е. В. Дьякова, Н. М. Харченко; под общей редакцией С. М. Куделко. – Харьков : “Издательство САГА”, 2011. – 432 с.
15. Харьковский календарь на 1873 год./ Издание Харьковского губернского статистического комитета, год первый, 1872. – 560 с.
16. Харьковский календарь на 1872 год. С планом города Харькова. / Сост. А. Пovyсоцкий. – Харьков : Типография и литография К. Счасни, 1871. – 474 с.
17. Чорний Д. М. По лівий бік Дніпра: проблеми модернізації міст України (кінець ХІХ – початок ХХ ст.). – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2007. – 304 с.

18. Ясевич В. Е. Архитектура Украины на рубеже XIX–XX в. – К. : Будивельник, 1988. – 184 с.

19. Державний архів Харківської області.

Додаток 1. Домоволодіння Театрального провулка (1895–1918 рр.).

№	Адреса	Власники	Споруди на ділянці	Площа, кв. саж.	Прибуток
1.	Театральний, 1 (на розі з вул. Пушкінською).	1914 р. – Лизавета Миколаївна Неронова; 1915 р. – жінка дійсного статського радника, співвласники брати Курчанинови.	- 2 двоповерхові муровані будинки. - 1 кам'яний одноповерховий будинок. - 1 двоповерховий кам'яний флігель, - 2 одноповерхові флігелі. - 4 одноповерхові дерев'яні флігелі. - 1 кам'яний сарай. - 1 дерев'яний сарай. - 2 дерев'яні двірницькі.	-	Відомостей немає.
2.	Театральний, 4	1910 р. – дружина австрійського підданого Олена Іванівна Грайль. 1916 р. – Кашинер Абрам Леонтійович (без соціального статусу)	- 1 двоповерховий кам'яний будинок - 1 одноповерховий флігель (не вказано матеріал) - 1 одноповерховий кам'яний флігель - 1 дерев'яний сарай	258,07	1912 р. – 8 270 руб. 1915 р. – 7 370 руб.
3.	Театральний, 5 У цьому будинку також розташовано клініку доктора Бурака.	1899 р. – за вдовою купця Естер-Гени Абрамовною Шефтиль.	- 2 двоповерхові кам'яні будинки - 1 двоповерховий кам'яний флігель - 2 кам'яні сараї - 1 лідниця - 2 одноповерховий кам'яний флігель - 1 дерев'яний сарай.	362	1895 р. – 1 850 руб. 1915 р. – 3 245 руб.
4.	Театральний, 6	1910 – дворянка Соломія Івановна Аргамасова 1917 – міщанка Літцанська Т. О.	- 2 кам'яні будинки 1,5 поверхи - будинок з сараєм - ?	385,41	1903 р. — 1 250 руб. 1915 р. – 1 295 руб.
5.	Театральний, 7 У цьому будинку, крім квартир, були склади, пекарня,	1909 – жінка статського радника Олімпіада Іванівна Воскресенська 1917 – Доррер Ольга Володимирівна (не	- 1 змішаний будинок 1,5 поверхи - 2 одноповерхові кам'яні будинки - 1 двоповерховий кам'яний будинок	464	1895 р. – 1 260 руб. 1915 р. – 2 760 руб.

	м'ясна крамниця.	вказано соціальний статус)	- склад - 1 змішаний будинок 1-та 2-поверховий - двірницька - 4 одноповерхові дерев'яні сараї		
6.	Театральний, 9	1900 – міщанин Олексій Єгорович Кокін 1916 – селяни Іван Георгійович Зубков, Пилип Семенович Шамрай.	- 1 кам'яний двоповерховий дім - 1 двоповерховий кам'яний сарай - 1 дерев'яний сарай	155	1895 р. — 1 280 руб. 1915 р. – 1 800 руб.
7.	Театральний, 10	1914 – Антоніна Василівна Широпаєва (не вказано соціальний статус)	- 1 двоповерховий змішаний будинок - 1 1,5-поверховий кам'яний будинок - 2 дерев'яні сараї	-	1916 р. – 545 руб.
8.	Театральний, 13	1908 – дворянин Тичинський Пйотр-Альфред Сигізмунд та його жінка Марія Ілларіонівна. Січень 1917 – неповнолітня селянка Архипова М. Г. Квітень 1917 – Халевський А. Г. грудень 1917 – Пржедржемирский серпень 1918 р. – аптекарський помічник Гертенштейн	- 1 двоповерховий кам'яний будинок - 1 змішаний одноповерховий сарай	100,42	1895 р. - 520 руб. 1915 р. – 905 руб.
9.	Театральний, 14 У цьому будинку також були синагога, торгівля молоком	1899 р. – колежський радник Леонід Порфірович Колупаєв	- 2 двоповерхові кам'яні будинки - 1 двоповерховий змішаний будинок - 1 одноповерховий дерев'яний сарай	-	-
10.	Театральний, 15	1898 – статський радник Іпполіт Іпполітович Скіндер	- 1 двоповерховий кам'яний дім - 2 одноповерхові кам'яні флігелі - 3 одноповерхові дерев'яні сараї	169,59	1901 р. – 885 руб. 1915 р. – 710 руб.

Укладено за: ДАХО. –Р. 1163. – Оп. 2. – Спр. 3180, 4059, 4019, 4070, 4071, 3190, 4136, 1217, 2639, 4137.

А. О. Пикало

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

ПОДОЛАННЯ ТОТАЛІТАРНОГО МИНУЛОГО В УКРАЇНІ ТА НІМЕЧЧИНІ: ДОСВІД НІМЕЧЧИНИ ТА ВИКЛИКИ ДЛЯ УКРАЇНИ

Ця стаття присвячена огляду головних особливостей політики пам'яті в Україні та Німеччині крізь призму щорічного освітнього курсу: «Геноцид євреїв Європи: Історична перспектива та підходи до вивчення», що його організовує Український центр вивчення історії Голокосту спільно з музеєм та Меморіалом «Будинок Ванзейської конференції» за підтримки Посольства Німеччини в Україні. У статті подано огляд окремих музейних та меморіальних об'єктів увічнення жертв тоталітарних режимів у Києві та Берліні, суспільно-політичних причин формування сучасної політики пам'яті та її еволюції в Україні та Німеччині. Результати цього дослідження свідчать про те, що німецька політика пам'яті є більш сталою та послідовною, а українська досі перебуває під впливом пострадянського історичного дискурсу, будучи в процесі складних і неоднорідних трансформацій.

Ключові слова: політика пам'яті, тоталітаризм, меморіалізація, освітній курс.

Данная статья посвящена обзору главных особенностей политики памяти в Украине и Германии через призму ежегодного образовательного курса «Геноцид евреев Европы: Историческая перспектива и подходы к изучению», организованным Украинским центром изучения истории Холокоста совместно с музеем и Мемориалом «Дом Ванзейской конференции» при поддержке Посольства Германии в Украине. В статье приведен обзор отдельных музейных и мемориальных объектов увековечения памяти жертв тоталитарных режимов в Киеве и Берлине, общественно-политических причин формирования современной политики памяти и ее эволюции в Украине и Германии. Результаты данного исследования свидетельствуют о том, что немецкая политика памяти является более постоянной и последовательной, а украинская до сих пор находится под влиянием постсоветского исторического дискурса, пребывая в процессе сложных и неоднородных трансформаций.

Ключевые слова: политика памяти, тоталитаризм, мемориализация, образовательный курс.

This article is devoted to a review of the main features of the memory policy in Ukraine and Germany through the prism of the annual educational course "The Genocide of Jews in Europe: An Historical Perspective and Approaches to Learning" organized by the Ukrainian Center for the Study of the History of the Holocaust in conjunction with the Museum and the Memorial "House of the Wannsee Conference" with the support of the Embassy of Germany in Ukraine. The article gives an overview of individual museum and memorial objects perpetuating the memory of the victims of totalitarian regimes in Kyiv and Berlin, the socio-political reasons for the formation of modern politics of memory and its evolution in Ukraine and Germany. The results of this study indicate that the German policy of memory is more consistent and consistent, while the Ukrainian one is still under the influence of post-Soviet historical discourse, being in the process of complex and heterogeneous transformations.

Keywords: Memory Policy, Totalitarianism, Memorialization, educational course.

Сьогодні Україна перебуває у процесі переосмислення та переоцінки свого минулого, зокрема минулого, пов'язаного з Другою світовою війною та радянською добою. Цей процес є доволі складним та подекуди непослідовним. За минулу чверть століття держава та суспільство не досягли консенсусу щодо оцінки більшості подій. Причина полягає, зокрема, в тому, що відповідні питання постійно торкаються електоральних інтересів політикуму, а це унеможливорює як внутрішньо-національне, так і міжнародне примирення. Інтерпретації минулого протягом тривалого часу розглядали переважно в політичній, а не в науковій площині. Українська академічна наука, яка б могла значно раніше знайти ефективні шляхи задля подолання тоталітарного спадку, лише сьогодні починає остаточно прощатись із радянськими та пострадянськими стереотипами [10, с. 47-49].

Однією з дискусійних залишається проблема вшанування пам'яті жертв тоталітарних режимів, насамперед змістів та підходів до відповідних комеморацій. Актуалізації цій проблемі додає не тільки законодавче засудження нацистського та комуністичного тоталітарних режимів та їхніх злочинів, але й сучасні тренди з дослідження та увічнення ролі окремої людини в історії, яка стала жертвою насилля, чи іншої дії, спрямованої проти її волі [2, с. 432-438].

У традиційній історіографії об'єктами наукових досліджень ставали здебільшого національні, соціальні, політичні групи. Сьогодні набуває все більшого значення інший вектор розвитку історичних розвідок, що ставить у центр уваги індивідуальну пам'ять та життєвий досвід звичайної людини. Подібні зміни стосуються й меморіальних практик із вшанування жертв гітлерівського та сталінського режимів. На жаль, в Україні і досі зберігається архаїчна радянська парадигма поділу української історії на «свою» і «чужу», «гарних» і «поганих». Для України надзвичайно актуальний та корисний досвід європейських країн у питанні вшанування жертв війни та геноцидів, подолання негативного спадку власного минулого, пошуку шляхів до примирення [9]. Молоді українські науковці, представники громадськості сьогодні мають добру нагоду покращити свої знання та перейняти досвід закордонних колег у цій сфері, зокрема за допомогою ознайомлення з новітніми практиками, прийомами та методами комеморації, увічнення жертв репресій та терору в міському просторі.

Метою цієї статті є аналіз репрезентацій меморіальних місць Києва та Берліна в контексті наявної політики пам'яті в Україні та Німеччині. Головним джерелом для нашого аналізу є як друковані матеріали, так і візуальні враження, отримані в ході освітнього курсу «Геноцид євреїв Європи: Історична перспектива та підходи до вивчення», який можна характеризувати як модерний варіант формування політики пам'яті про Другу світову війну та Голокост в Україні й Німеччині. Організатори курсу – Український центр вивчення історії Голокосту (УЦВІГ) спільно з музеєм та Меморіалом «Будинок Ванзейської конференції» за підтримки Посольства Німеччини в Україні. Перший етап такого курсу відбувався 26-28 травня 2017 року в Києві, а другий 10-15 вересня 2017 року в Берліні. УЦВІГ є неурядовою громадською організацією, що вже 18 років успішно реалізує наукові проекти разом з іноземними академічними центрами, урядовими та неурядовими організаціями. УЦВІГ не перший рік розвиває співробітництво з «Будинком Ванзейської конференції» та має значний досвід ефективного партнерства. Музей та меморіал «Будинок Ванзейської конференції» було засновано 1992 р. до п'ятдесятої річниці конференції, а постійна експозиція функціонує тільки з 2006 р. Музей фінансує як держава, так і приватні спонсори. Для поглиблення аналізу ми залучили праці сучасних вітчизняних та західних дослідників із цієї проблематики, зокрема роботи А. Ассман [1], Г. Касьянова [6], Я. Кубіка [18], В. Нахмановича [8], А. Подольського [9], А. Портнова [11], І. Склокіної [19], Ю. Шерер [16].

У Києві найяскравішими прикладами висвітлення української проблематики політики пам'яті, меморіалізації історії Другої світової війни є Національний історико-меморіальний заповідник «Бабин Яр», Національний історико-меморіальний заповідник «Биківнянські могили», Національний музей історії України в Другій світовій війні.

У Бабиному Яру зосереджено велику кількість різноманітних пам'яток, які переважно не пов'язані між собою. Ці пам'ятки розміщені де-факто на території паркової зони відпочинку. Саме так сприймають і використовують територію Бабиного Яру містяни, відпочиваючи там з друзями чи вигулюючи собак. Це можна вважати одним із результатів тривалої радянської політики «замовчування» Голокосту та її інерційного продовження у пострадянські часи [8, с. 117-119].

Бабин Яр є символом нацистських злочинів в Україні, всесвітньо відомим місцем трагедії єврейського народу. Навколо Яру не одне десятиліття точиться боротьба щодо гідного та «правильного» вшанування жертв катастрофи 1941–1943 рр. Однак Бабин Яр – простір багатьох пам'ятей: єврейської, української, ромської та інших. Саме національні та політичні відмінності жертв заважають консенсусу в питанні вшанування пам'яті [20]. Багато суперечок пов'язано з особливостями вшанування пам'яті. Радянський монумент 1976 р. не відображає всіх реалій тієї трагедії та спричинює протягом останніх 25 років багато нарікань, бо він мовчазний носій радянської офіційної пропаганди та героїки, яка не поділяла загиблих за національними, політичними, гендерними ознаками тощо [8, с. 119-120]. Упродовж останніх років у різних куточках Яру були встановлені пам'ятні знаки на честь інших категорій загиблих: українських націоналістів, ромів, релігійних осіб та дітей. Є приклад персоналізації пам'яті: Пам'ятник Олені Телізі (2016 р.). Спорудження скульптури цій українській поетесі та активістці Організації українських націоналістів підсилює дискусію з проблемних питань щодо відносин між ОУН (у цьому разі мельниківської фракції) з нацистською окупаційною адміністрацією м. Києва та взагалі щодо наявності поховань українських націоналістів саме в Бабиному Яру [12]. Необхідність сучасного монументу, який би віддавав належну шану всім категоріям закатованих, уже багато років обговорюють на різних рівнях, і це обговорення іноді переростає в жорстокі суперечки [10, с. 50-54].

Іншим важливим місцем вшанування пам'яті жертв тоталітарних режимів є Національний історико-меморіальний заповідник «Биківнянські могили», де у довоєнні роки відбувались таємні поховання жертв сталінських репресій. Це місце може нагадувати Бабин Яр тим, що тут поховані представники різних національностей, але переважно це українці та польські офіцери, які стали живим трофеєм СРСР після «Визвольного походу» 1939 року [14, с. 189-190].

Одразу привертає увагу під час відвідування «Биківнянських могил» погане пристосування меморіального комплексу до потреб його відвідувача: відсутність зупинки та взагалі сполучення громадського транспорту, урн для сміття, належних санітарних умов та загалом цілковита непристосованість до того, аби проводити великі екскурсії. За період від початку 1990-х до середини 2000-х рр. українська держава лише визначила юридичний статус «Биківнянських могил» як національного історико-меморіального заповідника, але практичних кроків з належного облаштування заповідника та гідного вшанування пам'яті жертв тривалий час не було. Різноманітні проблеми заповідника не одне десятиріччя вирішували небайдужі громадяни та неурядові організації.

У 2011–2012 рр. вже після проведення додаткових ексгумаційних робіт за підтримки польської сторони було побудовано повноцінний меморіальний ансамбль, який відповідає сучасним меморіальним практикам. Він враховує вікові, національні, релігійні та навіть соціальні аспекти своїх жертв. Були задіяні новаторські дизайнерські ідеї у проектуванні та побудові меморіалу, але, на нашу думку, слід зазначити, що цей новітній меморіал увічнює лише одну категорію жертв – загиблих польських громадян.

Спільним для України та Польщі є тривале забуття жертв сталінських злочинів, що пояснюється політичними чинниками доби соціалізму. На думку українського науковця Г. Касьянова, у посттоталітарних країнах типовою є модель саморепрезентації, яка ґрунтується на ідеї «посттравми». Культурним і політичним елітам більшості посткомуністичних держав притаманно робити особливий акцент на стражданнях своєї нації

за часів правління прорадянських режимів та конкурувати з сусідами, які мають подібне комуністичне минуле щодо того, хто з них є головною жертвою, намагаючись отримати різноманітні преференції політичного та економічного характеру. Зауважимо, що декомунізація не є окремим процесом, сьогодні це вже частина сталої традиції, що зародилася у часи становлення національного історіописання. Образ жертвовної нації, яка чинила опір тим популярніший, що у деяких випадках він має давню традицію. Відтворення національних нарацій та національних міфологій у 1990-ті рр. відбувалося з одного боку як заперечення спадку комуністичного ладу як чужого, неприродного та нав'язаного ззовні силою, а з другого, – як компенсація, повернення до «істини» та усунення неприродного порядку, що обмежував чи пригнічував національну гідність [6, с. 4-6].

Для меморіального комплексу в Биківні типові такі маркери індивідуальної пам'яті: таблички з іменами, портрети, невеличкі гранітні надгробки. Усе це в різний період часу починаючи від 1980-х рр. встановлювали родичі жертв. З побаченого та почутого можна зробити висновок, що таких маркерів індивідуальної пам'яті з часом не стає менше, а навіть кількість лише збільшується [4, с. 36-37].

Завдяки посиленій увазі до заповідника з боку Президента України В. Ющенка, який за свого президентства (2005–2010 рр.) неодноразово відвідував пам'ятні заходи у Биківні, там почалися позитивні зміни. Утім, це має і негативний наслідок, тому що меморіал набув сьогодні більше офіційно-протокольної спрямованості. Його більше відвідують державні діячі, політики та офіційні іноземні делегації. Для широкого загалу Биківнянська трагедія залишається маловідомою.

Третьою важливою точкою на мапі Києва, яка пов'язана із творенням політики пам'яті, є Національний музей історії України в Другій світовій війні – музейний комплекс з величною «Батьківщиною-Матір'ю», яка вже давно стала одним із символів Києва. Музею притаманний типовий радянський монументальний стиль. Переважно це стосується архітектурних особливостей, які передають міць, силу та гордість радянської держави за своє героїчне та переможне минуле. Проте, придивляючись до зовнішнього вигляду та досліджуючи експозиції, приходять розуміння усієї складності сучасного стану музею.

Уже понад два роки триває процес складної та суперечливої трансформації музейного комплексу, його контекстів. Одразу помітно вектор руху: від тріумфу та пафосу Перемоги до контексту жертвовності та скорботності світової війни. Друга світова не єдина війна, про яку розповідають експозиції. Велика частина залів першого поверху присвячена подіям антитерористичної операції на території Донецької та Луганської областей, в експозиціях цих залів показано мужність, звитягу та біль втрат сучасного українського війська. В деяких місцях залишається радянська символіка, яка незвично контрастує з червоно-чорними прапорами з експозицій, що присвячені АТО.

Не перший рік існує та розвивається зала з історії нерадянського руху опору в Другій світовій війні. Починають з'являтися експонати, які розповідають про участь національних меншин у подіях війни, жіночу історію війни та участь українців у бойових діях, але в складі армій інших країн. З-поміж додаткових вражень: відвідувача може здивувати не завжди логічне та змістовне поєднання символів Другої світової та сучасної символіки Революції Гідності, АТО. Наприклад, звучання пісні: «Ой пливе кача...» у залі, присвяченій людським втратам України у Другій світовій війні. Чорно-білі світлини радянських фронтовиків, ордени, медалі, предмети побуту того часу, на наш погляд, музейники не зовсім органічно пов'язали з символікою подій 2013–2014 рр. на Майдані.

Але попри міркування дискусійного характеру, що ми їх висловили, відносини між установою та її відвідувачами поступово змінюються завдяки новаціям. Атмосфера суворого радянського офіціозу все більше відходить у небуття. Це виражається у розширенні контактів співробітників музею та його гостей. Створені та розвиваються дитячі історичні гуртки, в яких задіяні електронні гаджети та сучасні форми навчання – вікторини, квести, ігри тощо. Покращились умови для іноземних гостей: завдяки доданим англійським описам

та роз'ясненням в експозиціях, можливості обрати англомовного екскурсовода, створено комфортні умови для усіх категорій відвідувачів.

Національний музей історії України в Другій світовій війні зараз перебуває в процесі тривалих змін. Давати повну та загальну оцінку цим змінам, на наш погляд, поки що зарано. Станом на середину 2017 р. можна остаточно констатувати лише зміну контекстів. Обраний курс на відмову від раніше панівного пафосу війни та помітна спрямованість на подавання матеріалу крізь призму особистісної історії учасників подій свідчать, що установа намагається бути у фарватері сучасних західних стандартів.

На відміну від Києва, міський простір Берліна дивує насиченістю пам'ятними знаками, що присвячені різним подіям, але переважно трагічному періоду 1930–1940-х рр. Самі осередки пам'яті мають незвичний для українського ока вигляд та форму. Інформація може розміщуватися як на стінах та табличках, так й на малесеньких камінцях, вмурованих у брукувку, що мають назву: «Камені спотикання» [16].

Ініціаторами вшанування жертв злочинів часів Третього Райху в Німеччині виступає як держава, так і громадянське суспільство. Кожна соціальна група, яка була жертвою нацистських переслідувань, має свій пам'ятний знак у Берліні, причому такий, що в жодному разі не буде схожий та навіть чимось не нагадуватиме інший. Можна побачити повноцінні меморіальні комплекси, що присвячені євреям, ромам, військовополоненим, гомосексуалістам, інвалідам та іншим категоріям переслідуваних осіб часів панування гітлерівської диктатури. І що для нас дуже незвично, вони не спричинюють помітної напруги в суспільстві.

Меморіал вбитим євреям Європи, що був зведений 2005 р., вражає своїм зовнішнім виглядом. Він складається з великого поля в центральній частині міста, на якому розташовано декілька тисяч кам'яних блоків у вигляді лабіринту. Довкола його спорудження тривалий час точилися запеклі дискусії, предметом яких були як архітектурний проект, так і сам задум створення меморіалу. Багатьох не влаштовувало місце зведення, архітектура та посвята лише одній категорії жертв нацизму – євреям, а не всім жертвам націонал-соціалізму. Результатом тривалої дискусії стало спорудження суперечливого об'єкта.

Поведінка та склад відвідувачів тут дуже різні. Можна побачити не лише звичайні екскурсійні групи, а різні категорії городян та туристів. Дехто розцінює дивакуваті кам'яні блоки як арт-об'єкт, місце зустрічі та розваг. На рубежі 2016–2017 рр. з'явився проект «Yolocaust» німецького сатирика єврейського походження Ш. Шапіра. Він поєднав зневажливі селфі з Меморіалу вбитим євреям Європи у Берліні, які робили користувачі різних соціальних мереж зі страхітливими світлинами 1940-х рр., на яких зображені вбиті чи знесилені бранці концтаборів, місця масових розстрілів тощо. Це спровокувало хвилю емоцій у мережі та стало причиною нових дискусій щодо концепції меморіалу та моделі поведінки в подібних місцях [5].

Задум автора меморіалу спрямований на побудову тісного психологічного контакту між місцем пам'яті та його гостем. Це може підтвердити навіть перше запитання місцевого екскурсовода: «Що ви відчуваєте тут?». Існує думка, що по-справжньому відчути себе в облозі кам'яного лабіринту, – значить зрозуміти атмосферу самотності та приреченості жертви. Під меморіалом у підземному приміщенні розміщено експозицію, що присвячена геноциду єврейського народу на території європейського континенту. Сучасний модерновий дизайн та електронні експозиції, новітнє мультимедійне обладнання не можуть не вразити відвідувачів.

Іншим прикладом німецької політики пам'яті може слугувати Музей та меморіал «Будинок Ванзейської конференції», колишня вілла Марлір, на якій у січні 1942 р. представники панівної еліти нацистської Німеччини в умовах секретності «остаточно вирішили єврейське питання», взявши курс на повне фізичне знищення європейського єврейства. Внаслідок цього політика геноциду стала ще більш масштабною та форсованою [15, с. 191-192].

Сама музейна установа розташована в заможному берлінському передмісті Ванзее на березі мальовничого озера Гросер-Ванзее. Відвідувач одразу помітить первозданий вид будівлі, який не змінювався з часів його зведення на початку ХХ ст., відмінний технічний стан споруди та взагалі саму німецьку концепцію музейного об'єкта, яка включає не тільки зали з експозиціями, але й багаті та повністю доступні бібліотеку й архів, дослідницький центр, у якому працюють над науковими дослідженнями, сучасні конференц-зали для відвідувачів та що найцікавіше – безперешкодний доступ до кожної кімнати, зали, балкону. Закритими для відвідувача є лише підвал та суто технічні приміщення. До інфраструктури належить привабливий кафетерій біля трояндового саду, де відвідувачів пригощають зовсім не фаст-фудом, а комплексними сніданками та обідами.

Це можна розцінювати не тільки як повагу до гостей закладу, але й як системний курс на популяризацію історії серед населення, розуміння важливості знайомства суспільства, а особливо молоді з минулим своєї країни, аби не допустити катастроф у майбутньому. Щодо експонатів, то їх у звичному для нас розумінні майже немає. Залишилися камін та зовсім трохи меблів з того часу. На стінах демонструється базова інформація, документи, карти, світлини часів зародження антисемітизму та ксенофобії у Веймарській республіці, розвиток цих ідеологій уже за режиму Адольфа Гітлера. Дуже змістовно представлені події Другої світової війни. Однак, на наш погляд, історія самої садиби висвітлена не повно, особливо до 1942 р.

Для учасників освітнього курсу в будівлі організовано лекції, семінари та робітні відповідно до затвердженої програми. Серед них семінар «Німецька преса в часи націонал-соціалізму» – найбільш змістовний та масштабний. У рамках семінару розглянуто тематику основних «рупорів» нацистської преси, їхню специфіку, стратегії та тактики тогочасної пропаганди, особливостей штучного підсилювання міжетнічної ворожнечі. Крім того, для учасників освітнього курсу діяла робітня «Фотографія як історичне джерело», де можна було покращити знання й навички в сучасних методах історичних досліджень.

Ще одним центром збереження пам'яті є документальний центр «Топографія терору» – сучасний та величний музейний комплекс, біля якого залишились рештки колишнього могутнього берлінського муру та гарно збережений типовий зразок похмурої німецької архітектури доби націонал-соціалізму – колишня будівля міністерства авіації Третього Райху. Сама територія розташування документального центру раніше належала штаб-квартирі Гестапо. Основна ідея музейного комплексу – висвітлення та дослідження природи та історії націонал-соціалістичної диктатури в Німеччині 1933–1945 рр. Заклад поділений на безліч сучасно обладнаних відділів, що присвячені зародженню, розквіту та загибелі гітлерівського режиму. У ньому зовсім по-іншому, аніж в українських музеях, налагоджений зв'язок між екскурсиводом та відвідувачем. Екскурсивод веде постійний діалог з групою, питає її думку, цікавиться враженнями. Учасникам освітнього курсу пропонують участь у семінарі: «Поводження із темою Голокосту і націонал-соціалізму в Німеччині після 1945 року». Основним тематичним акцентом його є обговорення проблеми подолання негативного спадку тоталітарного минулого.

Істотно розширює можливості репрезентації історичної пам'яті Єврейський музей, в якому вдало поєднано тисячолітню історію та культуру єврейства на землях Німеччини. Увагу гостей привертає незвична, але символічна архітектура музею, наявність «порожнеч пам'яті» – замкнутого простору за важкими залізними дверима, куди на декілька хвилин пускають охочих відчувати атмосферу тиску та приреченості. Саме ту, яку, на думку працівників Єврейського музею, відчували жертви Шоа [13].

Кінцевим місцем відвідування в Берліні, який входить до програми освітньої програми, є Німецько-російський музей Берлін-Карлсхорст – колишня будівля інженерного училища Вермахту, де у ніч з 8 на 9 травня було підписано Акт про капітуляцію німецьких збройних сил. Упродовж 1945–1967 рр. будівля спочатку слугувала резиденцією командувача радянських окупаційних військ у Німеччині, а після її використовували під різні

адміністративні функції радянські військові. 1967 р. було створено Музей капітуляції, який існував до початку 1990-х рр., та був у власності СРСР. Після розпаду Радянського Союзу музей було переформатовано та знову відкрито під німецько-російськими патронатом.

Зовнішній вигляд музею – невеликого сірого маєтку – доповнюється знайомим видовищем: радянською бронетехнікою часів війни на подвір'ї. Такі види військової техніки можна побачити в кожному українському місті, неважливо, обласного чи районного значення. Танки, гармати, інші зразки артилерійського озброєння найчастіше можна зустріти біля місць військових поховань, а зовнішній вигляд та технічний стан «сталевих ветеранів» не завжди задовільний. Однак у Берліні ці зразки радянського озброєння часів війни у відмінному стані, хоч і розташовані просто неба.

Ганок будівлі зустрічає радянською символікою. Перед очима відвідувача постають стіни, прикрашені мозаїчними радянськими орденами та гаслами на кшталт: «Никто не забыт, ничто не забыто», «Слава народу-победителю» тощо. Ці елементи навмисно залишила німецька сторона як символ поваги до Радянського Союзу, як до держави, що здолала нацизм. Музей існує виключно за німецький кошт, тому в дійсно якісних та сучасних експозиціях можна бачити великий обсяг інформації про радянсько-німецькі відносини наприкінці 1930-х – початку 1940-х рр., Голодомор в Україні 1932–1933 рр., сталінські репресії та навіть про злочини радянських військових у Берліні протягом квітня-червня 1945 р. Попри це в музеї змогли уникнути атмосфери конфлікту пам'ятей, досягнути якщо не консенсусу, то принаймні мирного співіснування двох таких різних пам'ятей: сучасної європейської та радянської. Як це вдалося? На наш погляд, через прозорий та неупереджений погляд на минуле, відсутність пошуку «поганих» та «ідеальних» подій в своїй історії, загальну критичність у дослідженні свого минулого, бажанні будувати майбутнє на демократичному підґрунті. Це саме той урок, що так потрібно засвоїти Україні, якій притаманно робити помилки у відносинах зі своїм минулим [17].

Усередині будівлі збережено у первозданному вигляді зал на момент 8 травня 1945 р. На високій стіні над великими дерев'яними столами повільно майорять американський, британський, радянський та французький прапори, нагадуючи нащадкам про єдність держав у боротьбі з нацистською експансією. Збережена й частина експозицій – фрагменти офіційної політики пам'яті колишньої НДР. На полицях бібліотеки залишилась радянська історична та ідеологічна література, що була виведена у окремий фонд бібліотеки та не перемішана з сучасними виданнями. Німецько-російський музей Берлін-Карлсхорст, як і весь міський простір німецької столиці, залишає по собі велике поле для роздумів, ідей, оціночних суджень.

Отже, роблячи висновки, необхідно зробити акцент на значущості подолання тоталітарного спадку в усіх сферах життя. Це є важливим викликом для нашої держави та суспільства. Без цього неможлива повноцінна інтеграція до європейської спільноти та розвиток демократичних процесів.

Український досвід хаотичного знищення комуністичної символіки «стаханівськими» темпами не може бути справжнім переосмисленням історії своєї землі. Такі практики не стосуються європейського зразка політики пам'яті. Сутністю європейської політики пам'яті з нашої точки зору є неупередженість в оцінках, демократизм, дискусія, де всі сторони зацікавлені в компромісі. Те ж саме стосується практики вшанування жертв тоталітаризму, що не передбачає забуття імен як жертв, так й катів, та репрезентує усю інформацію про злочин. Натомість типовою для України є непримітна меморіальна дошка, яку можна побачити на українських вулицях та на якій вміщено лише стисло історію події без висвітлення інформації про її передумови, причини та наслідки. Такий стан репрезентацій не сприяє, на наш погляд, приверненню уваги до пам'ятного знака з боку громадян, а лише підживлює байдужість широкого загалу до події чи людини, чие ім'я відтворено на пам'ятному знаку. Що стосується трьох меморіальних місць Києва, слід зазначити, що вони перебувають у процесі трансформацій, зміни контекстів під впливом тривалих суспільно-

політичних змін; стикаються із проблемою «зіткнення» різних історичних пам'ятей, особливо гостро – в Бабиному Яру та в музеї історії України в Другій світовій війни; демонструють відсутність виваженого підходу до елементів радянської політики пам'яті, спричинене багато в чому деякими суперечливими статтями Закону України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного тоталітарних режимів» [3] (особливо ця суперечність відчутна в Національному музеї історії України в Другій світовій війні, де радянська державна символіка переміщується з сучасною українською). Причиною багаторічних проблем меморіальних місць є байдужість, нерішучість, непослідовність державної історичної політики з часу проголошення незалежності України. Провідні позиції в Україні стосовно практики подолання негативних наслідків тоталітарного минулого та вшанування жертв гітлерівського та сталінського режимів посідають неурядові організації та активні представники громадянського суспільства, а створення комфортних умов для різних категорій гостей перебуває у зародковому стані.

Німеччина пододала жахливий спадок націонал-соціалізму. Цього не трапилось одразу, знадобились десятиліття та зміна поколінь, але це вдалося передусім завдяки послідовності обраного державою курсу, який одержав підтримку в суспільстві. Можливо саме це стало однією з головних причин швидкого соціально-економічного піднесення ФРН у другій половині ХХ ст. Потім вже об'єднана Німеччина зіткнулась з випробуванням подолання спадку іншого тоталітарного режиму на своїх східних територіях – комуністичного [16]. Сучасна Німеччина зберігає та захищає пам'ять про злочини націонал-соціалістичної диктатури. Намітилися зміни і в сприйнятті минулого всередині суспільства, бо сьогодні німці переважно вважають себе більше не винуватцями в катастрофі сімдесятирічної давнини, а відповідальними за збереження пам'яті про неї [7, с. 67-84].

Сьогодні ми є свідками цинічних політичних ігор на просторах пам'яті, які ведуть різні країни для поширення свого впливу на інших. Багаторічне ігнорування державою проблем, пов'язаних з власною історією, свідомі політичні провокації конфліктів на ниві національної пам'яті віддали перевагу в політичних іграх сусіднім країнам, що впроваджують свою єдину «правильну» інтерпретацію подій періоду Другої Світової війни та її передумов. Україні найчастіше не вистачає саме досвіду роботи з проблемним минулим, яке стало в сучасних умовах ідеологічною зброєю. Саме такий необхідний досвід та навички дає міжнародне співробітництво в гуманітарній сфері, і яскравим прикладом плідного україно-німецького партнерства є освітні курси для студентів, аспірантів та молодих науковців.

Література

1. Ассман А. Новое недовольство мемориальной культурой / Алейда Ассман; пер. с нем. Б. Хлебникова. – М.: Новое литературное обозрение, 2016. – 232 с.
2. Грицак Я. Украинская историография. 1991-2001. Десятилетие перемен // *Ab Imperio*. 2003. №2. – С.427-454.
3. Закон України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки». [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/317-19>
4. Зерній Ю. Як суспільства пам'ятають: властивості та механізми функціонування історичної пам'яті // *Стратегічні пріоритети* – 2008. – №4 – 35-43 с.
5. «Йолокост»: Сатирик висміяв селфі з меморіалу Голокосту. [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/short/2017/01/23/149485/>
6. Касьянов Г. Про стереотипи. «Західна Європа». «Східна Європа». Пострадянський простір. – Ч. 2: Про стереотипи. Східна Європа [Електронний ресурс] // *Historians.in.ua*. – 2017. – 2 квітня.
7. Лёзина В. Юридическо-правовая проработка прошлого ГДР в объединённой Германии. // *Вестник общественного мнения. Данные. Анализ. Дискуссии*, №2 (115), 2013. – 67-91 с.

8. Нахманович В. Бабин Яр. Історія. Сучасність. Майбутнє? (Роздуми до 70-річчя київської масакри 29-30 вересня 1941 р.) Український історичний журнал. – 2011. – № 6. – 105-121 с.
9. Подольський А. Пам'ять про Голокост в Україні: Загальний контекст та сучасний стан. [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://teatrnn.pl/sprawiedliwi/ua/node/485/>
10. Подольський А. Українське суспільство та пам'ять про Голокост: спроба аналізу деяких аспектів // Голокост і сучасність. – 2009. – № 1. – 47-59 с.
11. Портнов А. Упражнения с историей по-украински. – М.: Мемориал, 2010. – 224 с.
12. Радченко Ю. «І тоді брати з Москви і брати-жиди приходили і оббирали братів українців до нитки»: Олена Теліга, Бабин Яр та євреї. [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://uamoderna.com/blogy/yurijradchenko/teliha>
13. Смаглий К. Європейський досвід реформування музейної сфери: Уроки для України. [Електронний ресурс] Режим доступу: http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/4581/Smahliy_Yevropeys%27kuu_dosvid.pdf?sequence=1&isAllowed=y
14. Снайдер Т. Криваві землі: Європа поміж Гітлером та Сталіним: монографія / Тимоті Снайдер. - Київ: Грані-Т, 2015. - 448 с.
15. Снайдер Т. Чорна земля. Голокост як історія і застереження /Тимоті Снайдер. – Київ: Медуза, 2017. – 394 с.
16. Шерер Ю. Отношение к истории в Германии и Франции. [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://otetrad.ru/article-959.html>
17. Eilertsen L. & Amundsen A. B. Museum Policies in Europe 1990–2010: Negotiating Professional and Political Utopia. (EuNaMus Report No. 3). – 43–69.
18. Kubik, Jan and Bernhard, Michael. «A The ory of the Politics of Memory». In Twenty Years after Communism: The Politics of Memory and Commemoration, edited by Jan Kubik and Michael Bernhard. Oxford: Oxford University Press, 2014. – 7-36.
19. The Politics of Remembering the Nazi Occupation in Soviet Museums. The Case of the Kharkiv Historical Museum (1943-1985) // Between History and Politics: The Second World War in Museumsin Westernand Eastern Europe (to be publishedin June 2015).
20. The Shoah in Ukraine History, Testimony, Memorialization/ Ed. By R. Brandon, W. Lower. – Bloomington, 2008. – 232.

ТЕОРЕТИЧНІ ТА ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ БІОГРАФІСТИКИ

УДК 930(477.54):929 Гулак-Артемівський

DOI: 10.26565/2225-6505-2017-2-9

М. Є. Домановська

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

ПЕТРО ГУЛАК-АРТЕМОВСЬКИЙ І ХАРКІВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ

У статті розглядається викладацька й адміністративна діяльність Петра Гулака-Артемівського. 1818–1849 рр. у Харківському університеті він читав курси польської мови, російської історії, географії, статистики і був ректором (1841–1849). Приділяється увага формуванню суспільно-політичних поглядів П. Гулака-Артемівського: з одного боку, високі посади і звання зумовили повну залежність від імперської ідеології, з іншого – поетична творчість як складова «нової української літератури» долучила його до процесу українського національного відродження, в якому він посів помітне місце.

Ключові слова: Петро Гулак-Артемівський, Харківський університет, ректор, українське національне відродження.

В статье рассматривается преподавательская и административная деятельность Петра Гулака-Артемовского. В 1818–1849 гг. в Харьковском университете он читал курсы польского языка, российской истории, географии, статистики и был ректором (1841–1849). Уделяется внимание формированию общественно-политических взглядов П. Гулака-Артемовского: с одной стороны, высокие должности и звания обусловили полную зависимость от имперской идеологии, с другой стороны – поэтическое творчество как составляющая «новой украинской литературы» приобщило его к процессу украинского национального возрождения, в котором он занял заметное место.

Ключевые слова: Петр Гулак-Артемовский, Харьковский университет, ректор, украинское национальное возрождение.

The paper deals with the teaching and administrative activities of Petro Gulak-Artemovsky. In the period 1818–1849 in Kharkiv University he taught courses on the Polish language, Russian history, geography and statistics, and also was rector (1841–1849). Attention is paid to the formation of his socio-political views: on the one hand, high posts and titles conditioned his complete dependence on imperial ideology, on the other hand, his poetic work as a component of the «new Ukrainian literature» brought him to the process of Ukrainian national revival, in which he took a prominent place.

Key words: Petro Gulak-Artemovsky, Kharkiv University, rector, Ukrainian national revival.

Життя і творчість Петра Гулака-Артемівського вже понад півтора століття традиційно перебуває в центрі уваги дослідників історії української літератури. Проте в сучасній історичній науці маловивченою є його викладацька діяльність й адміністративна робота на посадах декана історико-філологічного факультету і ректора Харківського університету. Відтворення кар'єрного шляху від студента Київської академії до керівника першого в українських землях Російської імперії університету й оцінка його як історика є суттєвим доповненням до біографії Петра Гулака-Артемівського, відомого поета-байкаря та діяча українського національного відродження.

Петро Петрович Гулак-Артемівський народився 16 січня 1790 р. в містечку Городище

Черкаського повіту Київської губернії в сім'ї бідного священика дворянського роду. Ймовірно, саме дворянське походження й відіграло вирішальну роль у честолюбних прагненнях юнака до якісної освіти, титулів і посад. Після закінчення духовної семінарії він вступив до Київської духовної академії, де його спіткали як матеріальні труднощі, так і особиста трагедія: кохана дівчина померла від сухот. Юнак після закінчення Академії відправився до Бердичева, де викладав у приватних пансіонах і вчителював у будинках заможних польських поміщиків [12, с. 5; 2, с. 146–147; 39, с. 131–132; 36, с. 1–2].

1817 р. Петро Гулак-Артемівський вступив до Харківського університету як вільний слухач словесного факультету, втім одразу продемонстрував рішучість і наполегливість у прагненні кар'єрного зростання. У квітні 1818 р. він представив до факультетської Ради прохання призначити його лектором польської мови, обґрунтувавши як власну підготовку, необхідну для такої посади, так і актуальність впровадження викладання польської мови в університеті [38, с. 77]. Рада факультету погодилася з такою ініціативою і подала клопотання до Ради університету вийти з відповідним проханням до головного управління училищ і попечителя Харківського навчального округу. 4 грудня 1818 р. вийшло розпорядження про заснування в Харківському університеті класу польської мови для студентів, що бажають її вивчати, лектором призначено П. Гулака-Артемівського. Він викладав польську мову до 1831 р., коли за наказом попечителя В. Філатєва лектуру польської мови було скасовано через події Польського повстання, а клас було ліквідовано [18, с. 6, 16]. Також він викладав французьку мову в Харківському інституті шляхетних дівчат, а з 1827 р., не полишаючи роботи в університеті, керував навчальною частиною Полтавського інституту шляхетних дівчат [1, с. 319; 14; 37].

Нічим іншим, крім глибоких знань і цілеспрямованості, не можна пояснити феноменально швидке кар'єрне зростання сина простого городищенського священика. Хоча Ф. Неслуховський у своїх спогадах акцентує увагу на тому, що робота у сім'ях польських магнатів, окрім удосконалення польської мови, надала П. Гулаку-Артемівському корисні знайомства, зокрема покровительство попечителя Харківського навчального округу С. Потоцького [26], це твердження піддає сумніву Д. Багалій, називаючи в цей же період попечителем З. Карнеєва (з 1817 р.) [1, с. 320]. До того ж, ймовірно, значну роль у швидкому просуванні службовими сходами відіграло власне прагнення П. Гулака-Артемівського до поліпшення матеріального становища, бажання увійти до кола харківської університетської еліти, поза сумнівом, підкріплене ґрунтовною підготовкою в Київській Академії та практичними знаннями, набутими приватною учительською практикою.

1820 р. після смерті професора Г. Успенського П. Гулак-Артемівському, який на той час ще не мав атестата про закінчення повного курсу університетських наук, було тимчасово доручено викладання російської історії, географії і статистики. 1821 р. він склав магістерський іспит і захистив дисертацію на тему: «Про користь історії взагалі переважно вітчизняної та про спосіб викладання останньої», здобувши ступінь магістра словесних наук, а через два роки посів посаду ад'юнкта російської історії та статистики. 1825 р. П. Гулак-Артемівський був призначений екстраординарним професором, а 1828 р. – ординарним [1, с. 320; 2, с. 148–150; 12, с. 5; 7, с. 120; 10, с. 44; 37, с. 248; 14; 17; 20, с. 58; 35, с. 33–34; 36, с. 1–3]. Упродовж 1829–1841 рр. П. Гулак-Артемівський тричі обирався деканом словесного факультету, до кола його обов'язків входило керівництво факультетськими зборами. Завдяки його клопотанням, відповідно до університетського Статуту 1835 р., у структурі факультету була заснована кафедра російської історії, яку він зайняв особисто, і кафедра історії і літератури слов'янських мов (наріч) [21, с. 10; 18, с. 16, 320].

Саме курс російської історії П. Гулак-Артемівський викладав майже впродовж всього періоду своєї роботи в університеті, не полишаючи його і під час перебування на ректорській посаді. Саме історія стала для його творчої натури полем реалізації навичок ораторського мистецтва й художніх прийомів. На жаль, текст його магістерської дисертації не зберігся, історичних праць він не залишив, тому головними джерелами для формування образу

П. Гулака-Артемівського як викладача, і, передусім, викладача-історика, є спогади студентів і поодинокі документальні свідчення. Звичайно, оцінки вихованців не полишені упередженості, інколи – необ'єктивності, проте саме вони дозволяють відтворити картину навчальних занять в університеті середини ХІХ ст.

Вихованець Харківського університету 20-х –30-х рр. ХІХ ст., автор спогадів під псевдонімом «студент Н.», під час навчання на юридичному факультеті нерідко відвідував лекції історико-філологічного факультету. За його словами, П. Гулак-Артемівський читав російську історію та статистику, а глибоким вченим назвати його було складно. У курсі російської історії професор віддавав перевагу працям М. Карамзіна і М. Устрялова, що являли офіційну версію минулого Російської держави. Хронологічний виклад матеріалу П. Гулак-Артемівський доводив до приходу на престол династії Романових, звертаючи значну увагу на вступ до курсу та події часів Київської Русі, удільного періоду та Московського царства. Новітню російську історію професор викладав стисло за курсом Є. Константинова [16, прим. 1, с. 455], а іноді взагалі пропускав цей період, надаючи студентам питання чи програму для самостійної підготовки до іспиту. Статистику професор читав за керівництвом К. Арсенєва, кращого з тогочасних видань, доповнюючи його щороку новітніми даними [16, с. 99–100].

Викладання курсу російської історії за посібником М. Устрялова підтверджує офіційна інформація «Огляду викладання предметів» за 1839/40 навчальний рік, де згадується, що «Декан, ординарний професор П. П. Гулак-Артемівський буде викладати для студентів 2-го курсу 1-го відділення філософського факультету та першого курсу юридичного факультету Історію Російської держави за планом Устрялова, але в ширшому обсязі, в 1-му півріччі до правління Бориса Годунова, а в другому – до наших часів, по 6 годин на тиждень» [28, с. 5]. Наступного 1840/41 навчального року П. Гулак-Артемівський викладав курс російської історії «за власними записками, дотримуючись плану російської історії професора Устрялова» [29, с. 11].

В університетському звіті за 1842/43 навчальний рік згадується, що «П. П. Гулак-Артемівський, член різних наукових товариств, після ранніх праць із Вітонченої Словесності та Слов'янської філології, присвячував свої заняття дослідженням Вітчизняної історії, зокрема саме Давньої, написав кілька «розмірковувань» на цю тему (*De expediendis quibusdam antiquitatis Slavonicae podis*) та нині знову опрацьовує детальний «Критичний перелік джерел і детальний Конспект Університетського викладання Історії Російської держави» [30, с. 28–29].

І. Боровиковський, який навчався в Харківському університеті у 20-х рр. ХІХ ст., у спогадах дотримується позитивної думки про П. Гулака-Артемівського як викладача, акцентуючи увагу на його популярності й ораторському таланті. За його словами, професор надмірну увагу приділяв огляду джерел російської історії, а новий період (найцікавіший для студента) через нестачу часу читав коротко, за власним конспектом [3, с. 94]. Подібні оцінки дав С. Геєвський, який вступив до університету 1830 р. За його словами, лекції П. Гулак-Артемівського можна було слухати з користю та задоволенням. Привертала увагу юнака знов-таки красномовство професора та зовнішня обстановка занять: «Навіть лекції Гулака-Артемівського о п'ятій годині вечора, тобто при свічках, у великій аудиторії, під блиск діамантових перснів на його пальцях обох рук, з урочистою його дикцією – подобалися мені, якщо не за внутрішнім змістом, то, принаймні, за зовнішньою обстановкою, за тим ефектом, який вони справляли на велику кількість слухачів» [4, с. 143–144; 5, с. 88, 96].

Більш критичними є оцінки Д. Хрущова, який вступив до університету 1832 р. Не симпатизуючи П. Гулаку-Артемівському як людині й акцентуючи вірність професора ідеалам самодержавства, вихованець зазначав, що «професор завжди говорив в урочистій манері, як трагічний актор, проте його красномовство не було ні чим іншим, як пустодзвоном і пустоцвітом. У нього була найулюбленіша фраза : «Від гробу Іоанна й до колиски Петра Росія» [40, с. 166]. Ще більш критичним було ставлення до професора

вихованця Харківського університету М. Де-Пуле (вступив на 1 курс 1842 р.). Визнаючи непересічні здібності П. Гулака-Артемівського як поета, оратора, гумориста і жвавого співбесідника, М. Де-Пуле відверто називав його поганим професором і ректором. За його словами, студенти, які мали добрий рівень підготовки, не були в захваті від викладацького пафосу, скаржилися на нерідкі пропуски професором занять і на неможливість укласти повний конспект лекцій. Зазвичай П. Гулак-Артемівський був щедрим на добрі оцінки, проте нерідко ставив низькі бали тим, хто не викликав його симпатій [11, с. 280]. Також вихованець справедливо звинувачував професора у невиправданому консерватизмі щодо історичних праць, в ігноруванні новітніх на той час досліджень С. Соловйова та К. Кавеліна [11, с. 281].

Окрім читання лекцій, П. Гулак-Артемівський проводив практичні заняття з російської історії, на яких студенти читали й аналізували письмові пам'ятки давньоруської доби – уривки літописів, судебники Івана III й Івана IV, Соборне уложення царя Олексія Михайловича, акти Петра I. Суттєвою складовою студентських занять було написання робіт на запропоновані теми. Серед тем П. Гулака-Артемівського, які орієнтували студентів на самостійне вивчення окремих питань російської історії збереглися згадки про такі: «Про найважливіші джерела для російської історії», «Про достовірність літопису Несторового», «Вирішення питання про варягів і великорусів», «Про систему міфології слов'янської», «Про відмінності характеру періоду уділів», «Про місництво» та ін. [21, с. 11; 18, с. 89, 91].

Студентським науковим роботам П. Гулак-Артемівський надавав особливого значення, спонукав до написання, допомагав порадами, дозволяв користуватися книгами з власної бібліотеки, долучав студентів до наукових дискусій [24, с. 183]. Так в нарисі історії історико-філологічного факультету Харківського університету наведено інформацію зі звіту П. Гулака-Артемівського за 1838 рік, в якому він доводив до відома ректора, що «майже щосуботи має за своїми слухачами репетиції, які мали також форму вчених співбесід, з тією лише відмінністю, що в них професор залишав за собою право входити з ними в дискусії з спірних питань науки, не надаючи їм права сперечатися між собою з метою уникнути шуму та безладу, які часто мають місце в таких випадках, в яких виявляється більше поривів, ніж досвіду та знання» [18, с. 82]. Наприкінці навчального року незадовго до підсумкових іспитів П. Гулак-Артемівський пропонував студентам диспут про природу зміни влади в Московській державі та Російській імперії, акцентуючи увагу на причинах відсутності в її історії суттєвих потрясінь та революцій [18, с. 83].

1842 р. П. Гулак-Артемівський, який вже перебував на посаді ректора і продовжував викладати курс російської історії, запропонував Раді університету виділити кошти на публікацію кращих студентських наукових робіт і докласти до видання власні кошти. Проте Рада відхилила таку ініціативу [36, с. 6]. Рішення про заохочення студентів виданням друком їхніх наукових творів прийшло «згори» вже наступного 1843 р.: міністр народної освіти Російської імперії видав наказ про видання найкращих студентських робіт наприкінці навчального року під назвою «Опыты студентов Императорского Харьковского университета в отечественном языке и словесности», покладаючи на викладачів факультету обов'язки цензорів. 1846 р. П. Гулак-Артемівський як ректор університету очолив комісію з підготовки видання «Опыты в сочинениях студентов Харьковского Императорского университета», що вміщувало шістнадцять робіт з історичної тематики, написаних під його керівництвом [18, с. 83–84].

Робота харківської дослідниці Ю. Кісельової містить короткий нарис, присвячений аналізу історіографічних і джерелознавчих здобутків ученого, в якому залучені цінні і малодоступні документи з Російського державного історичного архіву. Так дослідниця здійснила аналіз звітів П. Гулака-Артемівського, які він щороку подавав до Департаменту народної освіти Російської імперії. Виклад свого курсу російської історії вчений щороку розпочинав з «загальних начал науки» та «критичного розбору історичних пам'яток, джерел, посібників і матеріалів», приділяючи такому огляду, як правило, півтора-два місяці

лекційного часу [22, с. 58]. Уже на перших заняттях П. Гулак-Артемівський пропонував слухачам вступ до історичної науки, де розглядалося питання значення історії в колі інших наук, напрями історії загальної та спеціальної, висновки про російську історію як науку, її мету, предмет й обсяг [22, с. 59]. Джерела професор поділяв на давні і нові, загальні та особисті, вітчизняні та іноземні, а з 1841/42 рр. запровадив класифікацію за видами: перекази, літописи, хронографи, пам'ятки археологічні, археографічні, топографічні й археологічні [22, с. 59]. Аналізуючи доступні праці з російської історії, П. Гулак-Артемівський прагнув визначити їхню відносну важливість, суттєві недоліки та переваги. Показовим є зазначення науковцем у звіті за 1847/48 академічний рік згадки про складання нового конспекту курсу, для роботи над яким він особливим чином стежив за ходом та успіхами вітчизняної історичної літератури, збираючи джерела та матеріали [22, с. 59–60; 33].

Отже, П. Гулак-Артемівський у курсі російської історії приділяв суттєву увагу дослідженню теоретичних питань історіографії та джерелознавства, які поступово стали необхідними складовими підготовки фахівців-істориків. У 30-х – 40-х рр. XIX ст. такий підхід був незвичним та новаторським. Проте саме історіографічні та джерелознавчі вступні огляди до курсу російської історії стали найголовнішими здобутками П. Гулака-Артемівського як викладача-історика. До числа його позитивних заслуг як викладача слід також віднести заохочення студентів до наукових занять і до написання медальних творів, багато з яких П. Гулак-Артемівський високо оцінював, за можливості намагався публікувати з метою зробити їх доступними широкому загалу.

Проте професорові не завжди вдавалося дотримуватися об'єктивності й виваженості в оцінках. Його нерідко упереджений і навіть агресивний підхід до аналізу історичних праць можна виправдати тим, що в уявленні вченого історія являла собою не так ґрунтовну науку, як зразок літературної творчості. Останнє дозволяло професору активно застосовувати у викладанні художні прийоми, співпереживати героям і ненавидіти тих, хто не викликав симпатій. Подібний підхід до історичної науки, притаманний П. Гулаку-Артемівському, хоча й цілком вкладався в уявлення доби романтизму, але вже протирічив очікуванням багатьох студентів. Тому спогади вихованців Харківського університету 30-х –40-х років містять більш критичні оцінки вченого як викладача, акцентуючи увагу на тому, що його заняття скоріше нагадували виступ драматичного актора, і не завжди містили неупереджений науковий погляд на події середньовічної та нової російської історії. «Казенна вченість» П. Гулака-Артемівського, негативні оцінки його викладацьких прийомів свідчать про те, що в означений період вихованців вже не задовольняла застаріла пафосна модель викладання, заснована на, хоча й яскравому, проте вибірковому й упередженому викладі матеріалу.

Образ П. Гулака-Артемівського як ректора Харківського Імператорського університету в історичній науці ще не став предметом спеціального вивчення. Відомостей про його діяльність на цій почесній посаді небагато, а поодинокі оцінки сучасників нерідко є упередженими і далекими від виваженості та об'єктивності. Проте очевидним є той факт, що синові бідного священика університет надав омріяний шанс престижної на той час державної служби, нагород і дворянських привілеїв. Відмовившись від професійних занять поезією, залишивши їх лише приємним і рідким захопленням, він повністю присвятив себе адміністративній діяльності, яка, окрім бажаного авторитету, надавала голові родини, в якій було десять дітей, необхідний достаток. Матеріальне благополуччя родини було чи не головним «рушійним фактором» кар'єри П. Гулака-Артемівського, оскільки, навіть під час ректорства, він не полишав роботу в двох дівочих інститутах, а також продовжував читати курс російської історії в університеті.

Університетські звіти за 1841/42 і 1845/46 навчальні роки містять інформацію про обрання П. Гулака-Артемівського ректором та відповідно затвердження його на цій посаді наступні чотири роки [31, с. 8–9; 32, с. 11–12]. Окремі достовірні відомості про події в університеті містить звіт за 1845/46 навчальний рік. Вступна стаття, присвячена загальним

настановам про важливість навчання і роль університету у просвітницькому процесі, наповнена пафосом, і, ймовірно, належить саме ректорові П. Гулаку-Артемівському. Серед основних подій звітного року відзначені візити до університету царствених осіб: 16 вересня 1845 р. університет відвідав спадкоємець престолу цесаревич Олександр II, який оглянув будівлю університету, прийняв рапорт від попечителя графа Ю. Головкина й відвідав урочисті збори викладачів і студентів, оголосивши від імені Государя Імператора та від себе особисто абсолютне вдовolenня [32, с. 3–6]. 23 вересня 1845 р. університет відвідав великий князь Костянтин Миколайович, який також високо оцінив роботу університетської адміністрації [32, с. 5–7].

Тяжкою втратою для університету стала смерть 21 січня 1846 р. попечителя Харківського навчального округу графа Ю. Головкина. На зміну йому прийшов князь М. Долгоруков, Чернігівський, Полтавський і Харківський генерал-губернатор [32, с. 9]. До його повноважень належало ведення Цивільної і Навчальної частини, що свідчить про повну підзвітність ректора попечителю і надзвичайну обмеженість його ініціатив.

Основним обов'язком П. Гулака-Артемівського як ректора було головування на засіданнях Ради та Правління університету. Звіт за 1841/42 навчальний рік свідчить, що засідання університетського правління відбувалися двічі на тиждень, а іноді й частіше. Загалом число всіх документів, що пройшли через канцелярію університету сягало 9500. Швидкість і правильність у діловодстві була забезпечена завдяки заходам ректора П. Гулака-Артемівського, коли наприкінці кожного місяця відбувалася ревізія справ Ради та Правління, що сприяло скороченню та пришвидченню документообігу [31, с. 22, з особистим підписом і виправленнями П. Гулака-Артемівського на екземплярі звіту]. Так, наприклад, у звіті за 1845/46 навчальний рік згадується про 23 проведені засідання Ради університету, які відбувалися двічі на місяць щосередини у вільний від лекцій час. Усього було розглянуто 1534 вхідних документи й 1908 вихідних. Засідання Правління, до яких, окрім ректора, входили декани факультетів та синдик (керуючий справами, відповідальний за документацію), проходили двічі на тиждень [32, с. 27].

П. Гулак-Артемівський мав чимало державних нагород, у тому числі й титул Статського радника, про присвоєння якого збереглися відомості в університетських документах [15, с. 4]. Титул Дійсного Статського радника ректор отримав за наказом імператора 15 січня 1843 р., а також йому одночасно надійшла надзвичайна подяка імператриці за участь в роботі Полтавського інституту шляхетних дівчат [30, с. 10]. Професор був членом Московського товариства любителів російської словесності, Королівського товариства друзів науки у Варшаві, кавалером трьох орденів Святої Анни (III, II ступенів та II ступеня з імператорською короною), двох орденів Святого Володимира (IV та III ступенів), ордену Святого Станіслава (III ступеня). Як згадує в некролозі на честь П. Гулака-Артемівського його наступник за кафедрою російської історії О. Рославський-Петровський, послужний список професора і ректора був повний виявлень благоволення та вдячності з боку імператриць Марії Федорівни й Олександри Федорівни, а також різного роду нагород, зокрема подарунків з кабінету Миколи I, чинів та орденських знаків. Окрім чину дійсного Статського радника, П. Гулак-Артемівський отримав у послідовному порядку всі російські ордени. Університетський звіт за 1848/49 навчальний рік містить інформацію про нагородження П. Гулака-Артемівського орденом Святого Володимира III ступеня та відомості про його звільнення з посади ректора та професора університету за його проханням через хворобу [34, с. 3, 5]. 17 січня 1855 р. він отримав звання почесного члена Харківського університету [36, с. 7, 9; 33, с. 8].

Петро Гулак-Артемівський належав до генерації, яка зростала в атмосфері, наелектризованій ідеями Великої Французької революції. І хоча до патріархальних Городищ – батьківщини майбутнього поета, професора і ректора Харківського університету, – і до Київської академії, де він згодом навчався, шляхетні гасла Декларації прав людини і громадянина проникали важко, радикальні зміни у свідомості європейських націй не могли

не даватися взнаки й тут. До того ж, залишивши Академію, юнак чотири роки провів у середовищі польської аристократії на Правобережній Україні, де були популярними надії на відродження державності Польщі за допомогою наполеонівського війська [19].

Європейський вишкіл Петра Гулака-Артемовського поєднувався з органічним відчуттям національних коренів. Значною мірою це зумовлено родовою традицією: вийшов він із найстійкішого прошарку української інтелігенції, у якому плекали національну культуру навіть у найскрутніші часи, – із церковного кліру, – його давні предки належали до козацької старшини, а Іван Гулак був навіть генеральним обозним у гетьмана Петра Дорошенка (1665–1676). Стрімкими були процеси національного відродження в Україні після кризи катерининських часів, коли було остаточно знищено козацьку державність. Традиційні форми політичної боротьби за права нації вичерпуються разом зі скасуванням гетьманщини, зруйнуванням Січі й експатріацією козацтва. Але тим більшою ставала вага збереження культурного середовища, розвитку мистецького життя, мови, літературної творчості [19]. Саме перша третина XIX століття відноситься до так званої «культурницької» стадії національного відродження, яка, за визначенням М. Гроха, є його другим етапом, коли відбувається формування української національної еліти і цілісних уявлень про українську історію та культуру [13].

Науковий спадок професора, як і літературний доробок, наочно демонструє його захоплення в першій третині XIX ст. кращими зразками античної літератури, європейської філософської думки революційної доби і популярними в той час творами релігійно-містичної тематики. Серед його творчого спадку, окрім відомих художніх творів, присутні історичні нариси, присвячені ораторському мистецтву Стародавнього Сходу, Давньої Греції та Риму [10, с. 45], переклади промов ректорів і професорів Віленського університету з питань філософії, богослов'я, астрономії, переклади творів діячів доби французького Просвітництва [Повний список праць П. П. Гулака-Артемовського див.: 10, с. 45–46]. Саме інтерес до Просвітництва є показовим у становленні суспільно-політичних поглядів ученого раннього періоду його творчості та наукової діяльності, які, зрештою, з огляду на вимушені абсолютні симпатії П. Гулака-Артемовського до імперського режиму, еволюціонували у консервативному напрямі в добу правління імператора Миколи I (1825–1855 рр.) [25, с. 113].

Перший його друкований твір – російський переклад Ж.-Б. Руссо «Ослепление смертных» – з'явився у жовтневому номері «Українського вісника» за 1817 р., одразу ж після переїзду до Харкова. Відтепер на сторінках цього журналу один за одним друкувалися його вільні переклади і переспіви російською мовою з Д. Мільтона, Ж. Расіна, Ж. Деліля, Горація, П.-Ж. Кребійона й ін. Ранні твори, написані «високим» поетичним стилем, у піднесено-патетичному дусі, переконливо свідчили про тяжіння молодого автора до традицій європейського літературного класицизму. Не позбавлені релігійно-містичного пафосу, вони торкалися також, хоча й досить обережно, актуальної суспільної тематики – розвінчування тиранії, захисту жертв деспотизму. Не виступаючи проти основ самодержавного ладу, П. Гулак-Артемовський під впливом тогочасних антикріпосницьких громадських настроїв і ліберальних обіцянок царя щодо можливих реформ у селянському питанні лише картав надмірне свавілля й самодурство поміщиків – «навісних», «ледачих» і «дурних». Така критика послаблювалася й загальним жартівливим тоном творів. Поет мав намір лише присоромити окремих жорстоких кріпосників, апелюючи до їхнього сумління [12, с. 7, 9].

Харків часів П. Гулака-Артемовського став столицею українського патріотичного руху. Створювалися журнали, альманахи, де місцева тематика посідала чільне місце. У спілкуванні нерідко панувала українська мова, яку приймали за свою навіть прибулі з російських губерній (зокрема І. Срезневський). У Харківському університеті утворився літературний гурток, який у 1820–1830-х рр. відігравав значну роль у розвитку нової української літератури. Його душею був один з кращих учнів П. Гулака-Артемовського, вже згаданий І. Срезневський. До гуртка харківських романтиків належав і сам П. Гулак-Артемовський [6, с. 30], який, хоча й не проводив активної роботи зі збирання і дослідження фольклору, проте

був знаменитий у харківському творчому середовищі своїми байками та баладами, якими доклав значних зусиль для розвитку й популяризації української народної мови [38, с. 113].

При цьому П. Гулак-Артемівський зберігав абсолютну політичну лояльність до панівного імперського режиму. Такі погляди цілком вкладаються у традиційне сприйняття українства 30-х – 40-х рр. XIX ст. Для більшості українського дворянства поки що не існувало суперечності між «малоросійським» та «великоросійським» патріотизмом. Тип «малороса», який поєднував симпатію до України, до її природи, пісень, тощо з лояльністю до Російської імперії, був однією з характерних фігур того часу [6, с. 27–28]. Отже, промонархічні симпатії поета й університетського професора співіснували з любов'ю до української народної культури, сприймаючись у місцевому інтелектуальному середовищі як природний компонент нового типу патріотизму.

Від кінця 20-х років XIX ст. П. Гулак-Артемівський майже повністю відмовився від творчості, залишивши їй статус безвинного та випадкового захоплення, надавши перевагу кар'єрі поважного університетського професора й адміністратора [25, с. 113]. Наукові інтереси він також, ймовірно, приніс в жертву кар'єрі. Так, зробивши перші кроки в науці, зокрема у започаткованій ним у Харківському університеті полоністиці, у перекладах творів французьких просвітників, він обачливо зупинився й подібних досліджень не продовжив. Пояснити такі кроки можна страхом П. Гулака-Артемівського перед звинуваченнями у вільнодумстві й антисамодержавних настроях, а також у тому, що подібні наукові інтереси могли стати реальною перепорою на шляху до вершин службової кар'єри [19].

П. Гулак-Артемівський не дав повністю реалізуватися своєму таланту, обравши іншу перспективу – добропорядного громадянина імперії. Окремі спроби протистояти примусовій асиміляції і зникненню рідної мови він зробив лише в перше десятиліття роботи в Харківському університеті, створивши 1818, 1820, 1828 р. свої найвідоміші байки й балади. П. Гулак-Артемівський активно клопотався справою вивчення слов'янських культур, дбав про розвиток славістичних студій у Харківському університеті і відряджав у закордонну поїздку для вивчення історії, мови та побуту населення слов'янських земель Ізмаїла Срезневського, власноруч готуючи йому програму досліджень [8; 38, с. 93].

Залишаючись людиною своєї епохи, залежною від посад, звань, пов'язаною безліччю обов'язків й обмежень університетського адміністратора та викладача, П. Гулак-Артемівський помалу торував шлях новій генерації діячів українського національного відродження, на чолі якої невдовзі стануть Тарас Шевченко, Пантелеймон Куліш, Микола Костомаров. Отже, слухними є слова вихованця Харківського університету М. Костомарова: «Намагаючись завжди грати якусь роль, – як ректор університету і попечитель двох жіночих інститутів, – він не досяг своєї мети: він не набув ані знаменитості, ані пам'яті нащадків на цій ниві, але залишився безсмертним як малоросійський поет; ніхто не перевершив його в цьому знанні всіх деталей малоросійської народності і в незрівнянному мистецтві передавати їх поетичними образами і чудовою народною мовою. А, між іншим, все своє життя він не підозрював, в чому дійсно він міг бути вище за всіх і набути знаменитості як літератор!» [23, с. 458].

Література

1. Багалеї Д. І. Петр Петрович Гулак-Артемівський / Д. І. Багалеї // Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905) / Под ред. М. Г. Халанского и Д. И. Багалея; Вступ. ст. Т. Г. Павловой. – Харьков : Изд-во САГА, 2007. – 45, 168, 390, XII с., 15 с. портр., 46 с. – (Репринтное издание). – С. 319 – 326.
2. Борзенко О. І. «Петро мужик непоказний...»: український письменник в горизонті імперської культури // Борзенко О. І. Сентиментальна «провінція» (Нова українська література на етапі становлення). – Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2006. – С. 146 – 213.

3. Боровиковский И. И. Воспоминания о полтавской гимназии и Харьковском университете за полстолетия назад / И. И. Боровиковский // Харьковський університет ХІХ–початку ХХ століття у спогадах його професорів та вихованців : у 2 тт. Т. 1 / Укл. Б. П. Зайцев, В. Ю. Іващенко, В. І. Кадєєв та ін.; вступ. ст. В. Ю. Іващенко; наук. ред. С. І. Посохов. – Харків : «Сага», 2010. – С. 90 – 98.
4. Геевский С. Л. Из автобиографии (1813–1862) / С. Л. Геевский // Харьковський університет ХІХ– початку ХХ століття у спогадах його професорів та вихованців : у 2 тт. Т. 1. – С. 136 – 156.
5. Геевский С. Автобиография Степана Лукича Геевского (1813–1862 гг.) / С. Геевский. – Киев : Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1894. – 106 с.
6. Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації ХІХ–ХХ століття. 2-е видання / Я. Грицак. – К. : Генеза, 2000. – 360 с.
7. Гулак-Артемовский Петр Петрович // Карнацевич В. 100 знаменитых харьковчан / В. Карнацевич. – Харьков : Фолио, 2005. – С. 119 – 122 – 510 с.
8. Гулак-Артемовский П. П. Инструкция и руководство г. адъютанту Срезневскому по случаю назначения для него путешествия по славянским землям с целью изучения славянских наречий и их литературы // Гулак-Артемовський П. П. Твори / П. П. Гулак-Артемовський. – К. : Дніпро, 1964. – С. 202 – 207.
9. Гулак-Артемовский П. П. Речь в день открытия кафедры польского языка при Императорском Харьковском университете / П. П. Гулак-Артемовский // Украинский вестник. – 1819. – № 2. – С. 129 – 161.
10. Гулак-Артемовський Петро Петрович // Ректори Харківського університету (1805–2014) : біобібліографічний довідник / уклад. В. Д. Прокопова, Р. А. Ставинська, М. Г. Швалб та ін. – Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2015. – С. 44 – 50.
11. Де Пуле М. Ф. Харьковский университет и Д. И. Каченовский: культурный очерк и воспоминания 1840-х годов // Харьковський університет ХІХ – початку ХХ століття у спогадах його професорів та вихованців : у 2 тт. Т. 1. – С. 272 – 331.
12. Деркач Б. На шляху становлення нової української літератури / Б. Деркач // П. П. Гулак-Артемовський. Твори / Упоряд. Б. Деркач. – К. : Дніпро, 1978. – С. 5 – 15.
13. Єсельчик С. Історія України: становлення сучасної нації [Текст] / С. Єсельчик. – К. : Laurus, 2011. – 376 с. : іл.
14. Журавський Ю. Й. П. П. Гулак-Артемовський і Харківський університет / Ю. Й. Журавський // Харьковський університет. – 1990. – 27 січня.
15. Записка о состоянии и действиях Императорского Харьковского университета за 1839/40 академический год // Х. : В Универ. Тип., 1840. – 14 с.
16. Из воспоминания студента Н. // Харьковський університет ХІХ – початку ХХ століття у спогадах його професорів та вихованців : у 2 тт. Т. 1. – С. 99 – 130.
17. Илляш Н. Баснописец и ректор [П. П. Гулак-Артемовский] / Н. Илляш // Красное знамя. – 1990. – 27 января.
18. Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905) / Под ред. М. Г. Халанского и Д. И. Багалея; Вступ. ст. Т. Г. Павловой. – Харьков : Изд-во САГА, 2007. – 45, 168, 390, XII с., 15 с. портр., 46 с. – (Репринтное издание).
19. Ісіченко Ю. Феномен Петра Гулака-Артемовського (до 200-річчя від дня народження) // Вечірній Харків. – 1990. – 27 січня.
20. Кадєєв В. І. Гулак-Артемовський Петро Петрович / В. І. Кадєєв // Вихованці Харківського університету. Біобібліогр. Довідник / Харьковський національний університет імені В. Н. Каразіна. – Харків. : Видавництво «Авто-Енергія», 2004. – С. 58 – 59.
21. Кафедра истории России Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина : исторический очерк / Ред. В. М. Духопельников. – Харьков, 2007. – 86 с.

22. Кісельова Ю. А. Становлення та розвиток історіографії в імператорському Харківському університеті : монографія / Ю. А. Кісельова. – Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2014. – 252 с.
23. Костомаров Н. И. Исторические произведения. Автобиография / Сост. и ист.-биогр. Очерк В. А. Замлинского; примеч. И. Л. Бурича. – К. : Изд-во при Киев. ун-те, 1989. – 736 с. («Памятники исторической мысли Украины»).
24. Костомаров Н. И. Студенчество и юность. Первая литературная деятельность / Н. И. Костомаров // Харківський університет ХІХ– початку ХХ століття у спогадах його професорів та вихованців : у 2 тт. Т. 1. – С. 176 – 202.
25. Краткий очерк истории Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905) / Багалея Дмитрий Иванович, Сумцов Николай Федорович, Бузескул Владислав Петрович. – Х. : Типография Адольфа Дарре, 1906. – XIV, 329 с. : ил.
26. Неслуховский Ф. К. Из моих воспоминаний / Ф. К. Неслуховский // Харківський університет ХІХ– початку ХХ століття у спогадах його професорів та вихованців : у 2 тт. Т. 1. – С. 208 – 240.
27. Ничпаевский Л. Воспоминания о Харьковском университете / Л. Ничпаевский // Харківський університет ХІХ– початку ХХ століття у спогадах його професорів та вихованців : у 2 тт. Т. 1. – С. 57 – 89.
28. Обзорение преподавания предметов в Императорском Харьковском университете на 1839/40 академический год. – Харьков : В Универ. Тип., 1839. – 12 с.
29. Обзорение преподавания предметов в Императорском Харьковском университете на 1840/41 академический год. – Харьков : В Универ. Тип., 1840. – 19 с. (Екземпляр з виправленнями та особистими автографами П. П. Гулака-Артемівського).
30. Отчет о состоянии Императорского Харьковского университета за 1842/43 академический год. – Х. : В Универ. Тип., 1843. – 52 с.
31. Отчет о состоянии Императорского Харьковского университета за 1841/42 академический год. – Х. : В Универ. Тип., 1846. – 52 с.
32. Отчет о состоянии Императорского Харьковского университета за 1845/46 академический год. – Х. : В Универ. Тип., 1846. – 47 с.
33. Отчет о состоянии Императорского Харьковского Университета за 1847/48 академический год. – Харьков : В Универ. Тип., 1848. – 80 с.
34. Отчет о состоянии Императорского Харьковского университета за 1848/49 академический год. – Х. : В Универ. Тип., 1849. – 47 с.
35. Павлова Т. Г. Гулак-Артёмовский П. П. (1790–1865) / Т. Г. Павлова // Служение отечеству и долгу: очерки о жизни и деятельности ректоров харьковских вузов (1805–2004 гг.) / Под общ. ред. : В. И. Астаховой, Е. В. Астаховой. – Харьков : Изд-во НУА «Золотые страницы», 2004. – С. 33 – 35.
36. Рославский-Петровский А. П. Петр Петрович Артёмовский-Гулак [некролог] / А. П. Рославский-Петровский // Из отчета о состоянии Харьковского Императорского университета за 1865 г. – Харьков : В Универ. Тип., 1866. – С. 1 – 9.
37. Скрипник П. І. Гулак-Артемівський П. П. / П. І. Скрипник // Енциклопедія історії України. – К. : Наук. думка, 2005. – Т. 2. – С. 248 – 249.
38. Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна за 200 років / Укладачі: В. С. Бакіров, В. М. Духопельніков, Б. П. Зайцев та ін.; Худож.-оформитель: І. В. Осипов. – Харків : Фоліо, 2004. – 750 с.
39. Хинкулов Л. Литературные прогулки по Киеву [Текст] / Л. Хинкулов // Радуга. – 1967. – № 10. – С. 131 – 138.
40. Хрущов Д. П. Из воспоминаний / Д. П. Хрущов // Харківський університет ХІХ– початку ХХ століття у спогадах його професорів та вихованців : у 2 тт. Т. 1. – С. 165 – 169.
41. Шиманов А. Спомини про Петра Гулака-Артемівського / А. Шиманов // Зоря. – 1892. – Рік 13, ч. 10. – С. 218 – 219.

УДК 394.92 (0.032)

DOI: 10.26565/2225-6505-2017-2-10

І. В. Ворожбит

Інститут української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського

М. КОСТОМАРОВ І ХАРКІВ КРІЗЬ ПРИЗМУ ЛИСТІВ О. РУСОВА ДО А. КОСТОМАРОВОЇ

У цій статті публікуються листи О. Русова до А. Костомарової. Епістолярій містить інформацію про діяльність Харківського статистичного комітету, характеристики місцевих періодичних видань та оцінки їх впливу на громадськість. Особливо рельєфно у листах представлена проблема меморіалізації М. Костомарова. Популяризація джерел з регіональної історії України сприяє реалізації інтегративної функції історичної науки для українського суспільства в цілому.

Ключові слова: О. Русов, А. Костомарова, М. Костомаров, листи, Харків.

В данной статье публикуются письма А. Русова к А. Костомаровой. Эпистолярий содержит информацию о деятельности Харьковского статистического комитета, характеристики местных периодических изданий и оценки их влияние на общественность. Особенно рельефно в письмах представлена проблема меморализации Н. Костомарова. Популяризация источников региональной истории Украины способствует реализации интегративной функции исторической науки для украинского общества в целом.

Ключевые слова: А. Русов, А. Костомарова, Н. Костомаров, письма, Харьков.

This article deals with the publication of O. Rusov's letters to A. Kostomarova. The letters contain the information about the work of Statistics Bureau of Kharkiv, local press characteristics and it's social impact. The correspondence reveals the problem of M. Kostomarov's memorization. The popularization of the sources of Ukraine local history actualizes the integral role of history for the Ukrainian society.

Key words: O. Rusov, A. Kostomarova, M. Kostomarov, letters, Kharkiv.

У сучасних умовах “олюднення” вітчизняної історії, студії з біографістики посідають важливе місце в наукових доробках українських істориків [5, с. 8-28; 8; 9]. Персоніфікація історичного процесу поступово наділяє листування функціями неодмінного джерела для всебічного висвітлення багатьох маловідомих сторінок минулого, а найголовніше – місця й ролі в історії конкретних особистостей [4, с. 299]. Архівні, музейні та бібліотечні фонди зберігають тисячі листів, які в минулому переважно задовольняли комунікаційні потреби. Сьогодні епістолярії минулих поколінь розцінюються як найбільш чутливі до епохи тексти, через які переломлюються долі окремих людей, реалізуються життєві стратегії індивідів, розкриваються їхні сподівання та прагнення. Крім того, листування покликане «вберегти» дослідників від конструювання «зовнішніх», описових біографій, оскільки ці джерела дозволяють «зчитати» людські життя з багатогранного поля контекстів, які «вкладені» в епістолярні тексти.

Костомарознавство налічує сотні публікацій про життя й діяльність вітчизняного дослідника історії України, Росії та Польщі, громадського та політичного діяча, археографа та архівознавця, фольклориста й етнографа, письменника й публіциста. Однак попри велику кількість робіт, присвячених М. Костомарову, інтерес дослідників до багатогранної постаті Миколи Івановича й надалі зростає [1; 10 с. 179-197]. Історіографічна ситуація, що

склалася навколо персоналії М. Костомарова, особливо актуалізує питання розширення дослідницького поля костомарознавчих студії завдяки епістолярним джерелам.

Справжньою національною скарбницею листування вченого є Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ). Архів М. Костомарова (фонд ХХІІ) є самодостатнім культурним явищем, що містить не лише найвагоміші результати діяльності фондоутворювача, а й відображає життя та діяльність особи з урахуванням найдрібніших деталей [3, с. 8]. Тому в архіві зберігаються не лише документи фондоутворювача, а й матеріали його оточення. Листування А. Костомарової, дружини вченого, становить значний відсоток від усього епістолярію, зосередженого в особовому фонді М. Костомарова. Аліна Леонтіївна адресувала свої листи О. Гатцуку, Й. Сліозбергу, М. Стороженку та ін. Її кореспонденція представлена більш широко і містить листи Н. Білозерської, О. Корсунова, Д. Мордовцева, К. Юнге.

Наявні в ІР НБУВ листи А. Костомарової були написані переважно після смерті її чоловіка. Тому інформаційне наповнення згаданих текстів задане перспективою на «творення пам'яті» про М. Костомарова. Зокрема, у листі О. Селіванова [15, арк.1-1 зв.] йшлося про відкриття музею М. Костомарова при Харківському університеті. Листи В. Чулкова [16, арк.1-1 зв; 17, арк.1 зв.-2] торкалися проблем будівництва школи імені М. Костомарова в с. Юрасівка Острогозького повіту. Багатим на емоції є епістолярій О. Квачевського [11, арк. 1], де порушувалися питання «війни пам'ятей» про покійного. О. Квачевський у своєму листі різко засуджував, на його погляд, занадто відверті спогади Д. Мордовцева, що були присвячені Миколі та Аліні Костомаровим [2, с. 636-662]. Листи О. Русова [12, арк.1-2; 13, арк.1-4 зв.; 14, арк.1-2 зв.], які є об'єктом цього доробку, також демонструють прагнення вдови утримувати «монополію на пам'ять» про свого чоловіка.

На жаль, цілісний текст листування О. Русова та А. Костомарової відтворити неможливо, оскільки мені поки що не вдалося знайти відповідей Аліні Леонтіївни на листи Олександра Олександровича. Відповідно встановити «епістолярні взаємини» адресата та кореспондента, а також контексти, в які вони «вписані», видається можливим, спираючись лише на тексти О. Русова. Адресовані з Харкова листи датуються 5-м лютого, 18-м лютого та 22-м лютого 1891¹. Ініціатива листування належала О. Русову, позаяк йому потрібно було отримати згоду вдови М. Костомарова на передрук декількох сторінок автобіографії вченого, де йшлося про його студентські роки в Харківському університеті. Фактично аналізовані листи є прелюдією до публікацій О. Русова: «Студенчество и юность Костомарова (из его автобиографии)» [6, с. 1-20] та «Костомаров в Харькове. По поводу автобиографии Н. И. Костомарова» [7, с. 21-52].

У першому листі О. Русов декларує свої наміри «перепечатать несколько страниц из автобиографии [М. Костомарова], дорогих для харьковцев» [12, арк.1 зв.], а також підготувати вступну статтю до цієї публікації. Тональність його тексту свідчить про цілковиту впевненість в тому, що з боку А. Костомарової не виникне ніяких заперечень. Клопотання, висловлене від імені Харківського статистичного комітету, про дозвіл на передрук матеріалів має більше протокольний характер, оскільки перед самим проханням О. Русов зазначав: «Я вперед дал слово Комитету, что с Вашей стороны не встретится никаких тому препятствий» [12, арк. 2].

Наступний лист фіксує неочікувану відмову А. Костомарової. Право на видання творів М. Костомарова його вдова передала Літературному фонду², а прибутки спрямувала на стипендії Харківським студентам. Плани О. Русова на публікацію частини автобіографії її покійного чоловіка жінка розцінювала як «желание конкурировать» [13, арк. 2 зв.]. Численні «пояснення» О. Русова демонструють, що проблему конкуренції А. Костомарова сприймала значно ширше: «Я не думаю, что я вправе делать оценку трудов Николая Ивановича,

1 Тут і далі датування збережено за старим стилем.

2 Див. коментар № 10.

класифицировать его деятельность...» [13, арк. 2]. Вдова намагалася контролювати процес «творення пам'яті» про М. Костомарова. Відомо, що саме вона опікувалася посмертним виданням «Літературного насліддя» – збірки, куди увійшов найбільш повний варіант автобіографії вченого. Ймовірно, передрук її частин, споряджених авторською передмовою, з позицій А. Костомарової, могли «затьмарити» першотекст. Переконаючи А. Костомарову змінити своє рішення, О. Русов стверджував бажане для жінки: «...пусть сами труды его и автобиография говорят сами за себя» [13, арк. 2]. Як потім пояснював О. Русов, справжня причина публікації матеріалів межувала з намірами «помочь распространению дорогой для меня книги¹».

Для підсилення своїх аргументацій Олександр Олександрович давав розлогі оцінки впливу на місцеву громадськість «Харьковского сборника» – друкованого органу Харківського статистичного комітету, під егідою якого і планувалося здійснити публікацію. Прагнення отримати схвальну відповідь А. Костомарової вимагало використання «важкої артилерії». О. Русов зводив громадську позицію Миколи Івановича до рангу месіанізму, висловлюючи застереження: «Повторяю, что я видел при этом, как и имена Шевченка и Костомарова и их идеи забываются» [13, арк.1 зв.]. Далі з тексту випливало, що передрук частини автобіографії має на меті: «воспользоваться ею для напоминания об этих великих людях» [13, арк.1 зв.].

О. Русов позиціонував себе промоутером костомарівських ідей. Тому не випадковими є в тексті описи нелегкого «просування» через цензуру статті про М. Костомарова. Насамкінець, коли аргументи вичерпались, О. Русов деякою мірою вдався до маніпуляцій. Він непрямо закликав врятувати його репутацію, оскільки наперед дав слово «напечатать что-нибудь о Костомарове в «Харьковском сборнике» [13, арк. 3 зв.]. Ймовірно необхідність «убежать из Харькова» через «провал» попередніх обіцянок [13, арк. 3 зв.] О. Русов конотативно подає як наслідок його дій, спрямованих на меморіалізацію М. Костомарова.

Розлогий лист від 18 лютого 1891 р. «зламав» рішучу відмову Аліни Леонтіївни. Крига скресла. Вдова врешті дала свою згоду на публікацію матеріалів. Підтвердженням цього є порівняно лаконічний наступний лист, де О. Русов висловлював подяки і декларував намір сприяти ще одному проекту, спрямованому на «творення пам'яті» про покійного — заснування комітету імені М. І. Костомарова, який буде опікуватися постійним виданням його творів.

Крім описаних вище сюжетів, тексти О. Русова ілюструють особливості діяльності Харківського статистичного комітету, містять авторські характеристики його членів, фіксують рівень впливу на громадську думку місцевих друкованих органів. Публікація листів О. Русова до А. Костомарової покликана збагатити палітру джерел з історії Харківщини, костомарознавства та вітчизняної гуманітаристики в цілому. Сподіваюся, що заявлені листи зацікавлять не тільки професійних істориків, а й широку читацьку аудиторію.

Археографічне опрацювання листів О. Русова здійснено відповідно до наявної практики публікації історичних джерел. Текст публікується вперше, мовою оригіналу – російською, без скорочень і перекладу, за новою орфографією. Описки, граматичні помилки, а також пунктуація виправлені без застережень. Додані частини до розшифрованих слів, які подаються в оригіналі скорочено, внесені у квадратні дужки. Для зручності читання тексту було уніфіковано систему дат. Усі їх винесено на початок листа в квадратних дужках, спочатку стоїть рік, день і місяць. Після дати у квадратних дужках вміщено місце написання листів. Датування зберігається за старим стилем. Публікація супроводжується передмовою та системою коментарів, де послідовно розкриваються імена згадуваних у тексті осіб, ергоніми та хрематоніми.

¹ Ішлося про «Литературное наследие».

Лист О. О. Русова¹ до А. Л. Костомарової²
№ 1

[1891 г., 5 февраля
Харьков]

// [Арк. 1] Многоуважаемая Алина Леонтьевна!

Если припомните меня, Александра Александровича Русова, то поймете мою смелость побеспокоить Вас просьбою по поручению Харьковского статистического комитета³, членом которого я теперь состою.

Комитет этот издает ежегодно том так называемого «Литературного Сборника»⁴, в котором печатается все, относящееся к Харькову и Харьковской губернии. Николай Иванович⁵ в своей автобиографии (стр. 17 – 46) говорит о Харькове 30-х годов.

// [Арк. 1 зв.] Когда вышло «Литературное наследие»⁶, харьковские газеты, конечно, перепечатавали все, что только могли из его воспоминаний об этом периоде его жизни. Статистический комитет, конечно, желает также перепечатать в своем местном органе все, что сказал Николай Иванович о профессорах харьковских и о самом Харькове того времени. Мне поручено написать несколько вступительных слов к этой перепечатке и короткое изложение всей биографии Вашего супруга. Как я сумею это сделать – увидите, конечно, когда будет напечатано: надеюсь, не рассердитесь на почитания таланта Николая Ивановича. Вполне уверен также, что разрешите Комитету и перепечатать несколько страниц из автобиографии, дорогих для харьковцев, которые могут гордиться, что у них начал учиться // [Арк. 2] великий их земляк. Я вперед дал слово Комитету, что с Вашей стороны не встретится никаких к тому препятствий; а настоящим письмом прошу у Вас разрешения от Комитета напечатать из автобиографии страницы 17–46 под заглавием «Студенчество и юность Костомарова в Харькове» (из его автобиографии).

Желая всего лучшего, прошу почтить меня скорейшим ответом на настоящее письмо и принять уверение в глубоком уважении, с которым остаюсь Вашим покорнейшим слугой.
А. Русов.

IP НБУВ – Ф. XXII. – Од. зб. № 403. – Арк. 1 – 2.

1 Русов Александр Александрович (1847–1915) – громадський діяч, земський статистик, етнограф і фольклорист. Упродовж 1889–1894 рр. мешкав у Харкові, готував історичний нарис з нагоди 25-річної діяльності Харківського земства, працював статистиком при міській управі (1892–1893), активізував роботу Харківського історико-філологічного товариства та місцевої громади.

2 Костомарова Аліна Леонтіївна (1830–1908) – дружина Костомарова М. І. Після смерті історика опікувалася виданням його праць. Заповідане їй право на публікацію творів Костомарова М. І. вдова передала Літературному фонду. Грошові заощадження Костомарова М. І. пішли на побудову школи в с. Юрасівка, де народився вчений. Костомарова А. Л. – авторка спогадів про Костомарова М. І.

3 Харківський губернський статистичний комітет (1832–1919) – орган державної статистики в губерніях та областях Російської імперії. Головне завдання комітету полягало у збиранні статистичних матеріалів для підготовки щорічних звітів губернатора. З 1850-х рр. комітет видавав «Памятную книжку губернии» – збірник, який уміщував поіменні списки губернських і повітових чиновників, ієрархів духовної консисторії, свідчення про роботу поштової служби, річкових переправ, поліцейських управлінь і статистичні відомості щодо кількості жителів обох статей у повітах і містах.

4 «Харьковский сборник» (1887–1898) – літературно-науковий додаток до «Харьковского календаря» – друкованого органу Харківського губернського статистичного комітету.

5 Костомаров Микола Іванович (1817–1885) – громадський і політичний діяч, історик, археограф і архівознавець, фольклорист і етнограф, письменник і публіцист. Закінчив Харківський університет (1836), склав у ньому іспит на ступінь кандидата (1837) і магістра (1840). У 1841 р. подав до ради Харківського університету дисертацію «О причинах и характере унии в Западной России», однак адміністрація заборонила проводити її захист. Водночас писав літературні твори, публікував поезії – «Українські балади» (1839), прозу та драматургію – «Сава Чалий» (1838), «Переяславська ніч» (1841). Був одним із представників харківської школи романтиків.

6 Посмертне видання творів Костомарова М. І., укладене з його мемуарів, літературно-художніх та наукових статей; надруковане в типографії Стасюлевича М. М. (СПб, 1890). Повна назва: «Литературное наследие. Автобиография. Стихотворения – сцены – исторические отрывки – малорусская народная поэзия – последняя работа Н. И. Костомарова. С портретом, факсимиле, тремя рисунками и библиографическим указателем».

Лист О. О. Русова до А. Л. Костомарової
№ 2

[1891 г., 18 февраля
Харьков]

// [Арк. 1] Многоуважаемая Алина Леонтьевна!

Спешу ответить на письмо Ваше от 14-го февраля. Я знал, что Вы подарили сочинения Николая Ивановича Литературному Фонду¹, не знал только о том, что выручку от продажи их Вы предназначили на стипендии для харьковских студентов. Приехавши из Херсона в этот университетский город, я не мог не заметить, как испаряются из обращения идеи, которым служил неуклонно вместе с Шевченком² покойный Ваш супруг. В этом городе я первый раз в жизни услышал то, что читал в первой автобиографии Николая Ивановича, именно, что интеллигентные малороссы, считая себя русскими, называют своих меньших братьев только «хохлами» и произносят эту кличку не иначе как презрительно. Эта // [Арк. 1 зв.] мелочь, резавшая мне ухо, все время пока я тут живу, постоянно напоминала мне то место из его автобиографии, где и он говорил о таком же постоянном оскорблении своего национального чувства в Харькове. Повторяю, что я видел при этом рядом, как и имена Шевченка и Костомарова, и их идеи забываются. Как только узнал я о выходе новой автобиографии, родилась у меня мысль воспользоваться ею для напоминания об этих великих людях. Газеты читаются один день и потом забываются; читаются почти только горожанами; а «Сборник» Харьковского комитета идет во все села Харьковской губернии: его читают и в волостях, и в селах, и в поместьях харьковских панов, и в лавочках местных и сел[ьских]. Заинтересовать эту публику, вызвать внимание ее к «Литературному наследию», заставить подумать о том, что в ней говорится, и купить ее в конце-концов – можно именно при посредстве этого «Сборника». Харьковский статистический комитет отличается от других: они спят, он работает // [Арк. 2] по мере сил своих. Во главе его стоит уважаемый товарищ председатель Цехановецкий³ (председатель, конечно, губернатор); секретарь его – бывший П. С. Ефименко⁴ и нынешний В. И. Касперов⁵ – люди выдающиеся; оттого и издания этого комитета не имеют ничего подобного в других губерниях. Тогда как в других губерниях собрания Комитета не бывает, здешний комитет деятелен и в нем группируются лучшие силы здешней интеллигенции. Но Вы своим письмом огорчили нас всех, а меня поставили в невозможное положение.

1 Неофіційна назва утвореного в Петербурзі 1859 р. «Общества для пособия нуждающимся литераторам и ученым». Ініціатива створення в Росії товариства допомоги письменникам, за зразком Англії, належить Дружиніну А. В. Метою товариства було надання допомоги нужденним родинам покійних письменників та вчених, а також самим літераторам та вченим, які через різні обставини не можуть себе забезпечувати. Крім того, декларувалося сприяння в публікації літературних та наукових праць, які не можуть видати самі автори через брак коштів.

2 Шевченко Тарас Григорович (1814–1861) – поет, художник, мислитель, громадський діяч.

3 Цехановецький Григорій Матвійович (1833–1898) – економіст, професор політичної економії в Київському університеті (1862–1873), проректор (1871–1873), професор політичної економії в Харківському університеті (1873–1898), ректор (1881–1884). Відомий як автор праць про господарство залізничного транспорту, у яких виступав прибічником активної ролі держави в цій галузі.

4 Єфименко Петро Савич (1835–1908) – етнограф, історик, статист та учасник революційного руху. Перебував на засланні в Пермській, а згодом в Архангельській губерніях (1860–1870). На засланні збирав матеріали з етнографії та фольклору, які опублікував у «Сборнике народных юридических обычаев Архангельской губернии» (1869), «Материалах по этнографии русского населения Архангельской губернии» (ч. 1 – 2, 1877–78). У 1879 р. переїхав до Харкова, долучився до організації історичного архіву при Харківському історико-філологічному товаристві. Був одним з укладачів і редакторів «Харківського календаря».

5 Касперов Василь Іванович (1862 –?) – економіст і статистик, фахівець з питань торгівлі хлібом, упродовж 1890-х рр. був секретарем Харківського губернського статистичного комітету, потім – завідувачем хліботорговельним відділенням департаменту торгівлі й мануфактур Міністерства фінансів.

Я не думаю, что я вправе делать оценку трудов Николая Ивановича, классифицировать его деятельность: пусть сами труды его и автобиография говорят сами за себя. Но когда другие молчат, или ограничиваются заметками казенного слога о такой замечательной книге как «Литературное наследие», я взял на себя смелось пропагандировать ее среди харьковских обывателей. Трудно было очень провести через цензуру губернатора мою статью, а также добиться согласия его на // [Арк. 2 зв.] перепечатку некоторых страниц с вредными, по-нынешнему, мыслями Костомарова; но наконец это удалось. Я считал, что сделал все, что мог, именно, для распространения Вашей книги, к известию о выходе которой, глухи харьковские книгопродавцы: одному из них я заплатил деньги еще 14 января, но он и до сих пор не получил еще ее; другие – не имеют ни одного экземпляра несмотря на то, что я у всех был и бранил их равнодушие. Другой цели у меня, как только помочь распространению дорогой для меня книги, у меня не было и быть не могло. Вы же смотрите и на мою статью, и на перепечатку Статистического комитета, как на желание конкурировать, этого я никак понять не могу. Я думал, что, напечатавши эту статью, Комитет может на обертке напечатать и объявление, что самая книга «Литературное наследие» продается в его складе, испросили у Вас на комиссию экземпляров 50 этой книги (даже без // [Арк. 3] комиссионного вознаграждения, которое берут книгопродавцы). Я был уверен и теперь готов заверить Вас, что Комитет распространил в Харьковской губернии свой «Календарь»¹ и «Сборник». Я знаю, что все члены комитета, раз статья будет напечатана, будут содействовать распространению в харьковской губернии Вашей книги. Вы же предполагаете, что моя статья и перепечатки из «Литературного наследия» отобьют у читателей охоту покупать последнее и отнимут у Комитета грамотности² известную часть дохода. Выходит, что мы, исходя из одного и того же желанія, совершенно разное смотрим на это дело. Хуже же всего для меня то, что я был вперед уверен в Вашем согласии совершенно, и чуть только получил разрешение со стороны губернаторской цензуры, тотчас же написал Вам. А в типографию сдал рукопись, в которой сказано, что перепечатка делается с Вашего согласия. Уверяю // [Арк. 3 зв.] Вас еще раз, что я не имел в виду ничего другого, как ровно то, чего и Вы желаете: за статью свою гонорара я никакого не получаю, ибо Комитет авторам статей платить не может. Ни я, ни Зайкевич³ при всем нашем желаніи ничего не сможем сделать для распространения «Литературного наследия», а при помощи Комитета, несомненно, продажа «Литературного наследия» в Харьковской губернии будет обеспечена.

Теперь же, когда Вы решительно не позволяете черпать материалы для моей отпечатанной уже статьи и при ней перепечатать «какое-бы то ни было количество текста» из «Литературного наследия», мне приходится идти к Цехановецкому, извиниться перед ним за мою легкомысленную уверенность в Вашем согласии, отказаться от моих уверений и слов, уплатить за набор типографии, который сделан по моему предложению и затем... разве только убежать из Харькова, ибо мне будет стыдно смотреть // [Арк. 4] в глаза всем тем лицам, которым я говорил о возможности напечатать что-нибудь о Костомарове в «Харьковском сборнике», которых упрашивал ходатайствовать перед губернатором о напечатаньи и моих нескольких мыслей и некоторых страниц из автобиографии.

1 Див. коментар № 7.

2 «Харьковское общество распространения в народе грамотности» – заснувала 1869 р. група викладачів Харківського університету на чолі з Бекетовим М. М.

3 Зайкевич Анастасій Єгорович (1842–1931) – агроном, фізіолог рослин, етнограф, професор агрономії в Харківському університеті (1877–1915), завідувач відділу рільництва Солоницької селекційної дослідної станції (1915–1930). Вивчав фізіологію дихання коріння рослин, співавтор сорту люцерни Грім-Зайкевича та автор сорту м'яти Мігчам. Записував народні пісні Лубенщини, досліджував гончарні промисли, видав працю «Мотивы малороссийского орнамента гончарного производства» (1883).

Я делал предложение в здешнем Историко-филологическом обществе¹, сделал его и в конце своей статьи о том, что харьковцам нужно принять более энергическое участие в составлении Комитета имени Николая Ивановича в Литературном фонде. Неужто я и от них должен отказаться? Видите ли в чем дело: раз это предложение напечатано в официальном органе, каков[ым является] «Харьковский сборник», тогда легко и мне, и всем членам Комитета пропагандировать эту мысль и приводить ее в осуществление. А без того у нас руки связаны, мы будем, как все, молчать «страха ради иудейска».

Вот в силу каких соображений, многоуважаемая Алина Леонтьевна, я еще раз обращаюсь к Вам // [Арк. 4 зв.] с убедительнейшею просьбою изменить Ваше решение и допустить перепечатку и мою статью для сообщения среди харьковских обывателей. Ни Ваши интересы, ни интересы Комитета грамотности от этого не пострадают, напротив, здешний Комитет грамотности, узнавши из «Харьковского сборника» о «Литературном наследии» и его цели, вероятно, тоже будет содействовать распространению его, как и здешний Статистический Комитет. Я говорю только об автобиографии, интерес к которой только возрастает от помещения в «[Харьковский] сборник» ее части, даже небольшого отрывка. Что же касается статьи о народной поэзии, то ради ее покупать будут «Литературное наследие» те, кому не нужно делать подобных напоминаний, на какие я решался в виду обидного для меня отношения харьковской публики к Вашему изданию.

Жду с нетерпением ответ на настоящее письмо, полагаю, что и Статистический комитет, которому я завтра сообщу о Вашем ответе, также нетерпеливо будет ждать Вашего решения. Прошу принять уверение в глубоком уважении. А. Русов.

ІР НБУВ – Ф. XXII. – Од. зб. № 404. – Арк. 1 – 4 зв.

Лист О. О. Русова до А. Л. Костомарової
№ 3

[1891 г., 22 февраля
Харьков]

// [Арк. 1] Многоуважаемая Алина Леонтьевна!

Получил я сегодня телеграмму от Вильяма Людвиговича², извещающего, что Вы согласны на перепечатку 29-й страницы из автобиографии. В телеграмме не сказано, что Вы ничего не имеете также и против заимствований, какие я сделаю из нее для вступления к этой перепечатке. Но я думаю, что и это само собою разумеется.

Бегу сейчас в Комитет сообщить о Вашей благосклонности. Что же касается до моей личной благодарности Вам, то об этом и говорить нечего. Харьков в 30-х годах был обрусевшим городом, высшие классы которого считают малорусское – чужим, а теперь // [Арк. 1 зв.] стал, вероятно, еще того хуже, как его представлял Николай Иванович, несмотря на то, что на базарах бабы говорят по-малорусски; они грамотны по большей части, но вот Вам факты: в 1891 году некоторые из них в первый раз в жизни узнали, что есть и малорусские печатные книжки!

В Италии нет итальянофилов, в Швеции нет шведофилов, во Франции нет франкофилов и т. д., а на Украине у нас, как Вам известно, есть люди, прозывающиеся таким диким и бессмысленным словом – украинофилы. Если простой народ в Харькове только презирают, то как [над] чувствами этих странных в своей стране людей глумятся (а глумятся

¹ Харківське історико-філологічне товариство (1876–1919) – наукове об'єднання при Харківському університеті. Діяльність товариства була спрямована на розвиток досліджень з класичної філології, порівняльного мовознавства, історії та культури Лівобережної України й Слобожанщини, на поширення історико-філологічних знань серед населення.

² Беренштам Вільям Людвигович (1839–1904) – педагог, археолог, літературний та громадський діяч. Працював у гімназії Кам'янець-Подільського (1865–1868), кадетських корпусах Києва (1868–1879), Пскова (1879), Санкт-Петербурга (1880–1898). Писав розвідки з археології та історії, автор статей «Воспоминания о последних годах жизни Н. И. Костомарова» (1885), «Г. Г. Шевченко и его знакомые из народа» (1900).

всякие ...енки), над их затеями смеются и издеваются (Я не говорю, конечно, про молодежь, где идеи Шевченка и Костомарова прорываются так или иначе постоянно). И вот если бы Вы не согласились таки // [Арк. 2] позволить перепечатку, мне с моим «украинофильством» пришлось бы очень круто: много уже насмешек за него я тут терпел, а уж тут-то досталось бы!

Всё это время я думал, действительно ли Комитет грамотности потерпел убыток от того, что в «[Харьковском] сборнике» будет сделана перепечатка? И сколько не думаю, все остаюсь при прежней мысли, под влиянием которой и статью эту написал. Ведь газеты уже свое отговорили и не будут возвращаться к «Литературному наследию». «Харьковский сборник» выйдет еще не скоро, т. е. тогда, когда уже и журналы перестанут говорить об этой новинке. Чуть только Вы (или Комитет грамотности) пришлете в Стат[истический] комитет для распродажи здесь «Литературного наследия», он начнет печатать в «Харьковских [губернских] ведомостях¹» публикации о том, что эта книжечка у него продается (а «Харьковские губернские ведомости» отличаются от всех губернских тем, что на них подписываются подпищики, даже больше, чем на другую // [Арк. 2 зв.] здешнюю газету – «Южный край»²). Выйдет затем «[Харьковский] сборник»; на нем тоже будет напечатано о продаже этой книги, и отрывок из нее будет перепечатан. На общем годичном собрании [Статистического] комитета, которое будет, вероятно, в марте, я скажу ещё раз о Костомарове – великом земляке харьковцев, предложу и тут распространить его книгу. Нельзя думать, что всё это лишит Комитета грамотности нескольких экземпляров в продаже, как Вы предполагали. Напротив, я думаю, все это прибавит покупателей. 50 экземпляров в Комитет присылайте смело!

Еще раз благодаря Вас за согласие, обращаюсь с просьбой: если Вы прочли из посланной мною Вильяму Людвиговичу корректуры, какое я делаю предложение харьковцам и согласны ли с этим, напишите, в какой именно форме харьковцы могли бы помочь Литературному фонду в основании Комитета [имени] Н. И. Костомарова для постоянного печатания его сочинений. Я еще раз хочу говорить об этом и в Стат[истическом] комитете, и в Историко-филологическом обществе: Ваши указания будут очень полезны для меня. Примите уверения в совершенном уважении. А. Русов.

IP НБУВ – Ф. XXII. – Од. зб. № 405. – Арк. 1 – 2 зв.

Література

1. Гончар О. Микола Костомаров: постать історика на тлі епохи. / Ольга Гончар – К.: Інститут історії України НАН України, 2017. – 274 с.
2. Мордовцев Д. Л. Николай Иванович Костомаров в последние десять лет его жизни. 1875 – 1885 // Русская старина. – 1885. – Т. 48 – С. 636–662.
3. Особові архівні фонди Інституту рукопису: Путівник / За ред. О. С. Онищенко, Г. В. Боряк, С. Г. Даневич; Національна академія наук України ім. В. І. Вернадського. Інститут рукопису – Київ, 2002. – 768 с.
4. Папакін Г. В. Приватні архіви української родової еліти в національній історії другої половини XVIII – XX ст. (на прикладі архівної спадщини роду Скоропадських). Дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.10 / НАН України, НБУВ. – К., 2005. – 450 с.
5. Попик В. І. Знакові імена української історії та культури. / В. І. Попик // Українська біографістика: зб. наук. пр. – Київ. – 2016. – Вип. 14. – С. 8–28.

1 «Харьковские губернские ведомости» – офіційна газета, яку видавали в Харкові (1838–1917). Спочатку виходила один раз на тиждень, з 1866 р. – два рази, з 1868 р. – три рази, з 1870 р. – чотири рази, з 1874 р. – щоденно. Вважалася однією з найкращих провінційних газет Російської імперії, у неофіційній частині публікували статті, присвячені місцевій історії, археології та етнографії.

2 «Южный край» – щоденна суспільно-політична і літературна газета, яку видавали в Харкові (1880–1917). Друкували статті на теми місцевого, культурно-освітнього, церковного, економічного й наукового життя, хроніка, некрологи та ін., а також матеріали й дослідження з історії Слобідської України.

6. Русов А. Костомаров в Харківке. По поводу автобіографії Н. И. Костомарова // Харківський збірник. – 1891. – Вип. 5. – С. 1–20.
7. Русов А. Студенчество и юность Костомарова (из его автобіографії) // Харківський збірник. – 1891. – Вип. 5. – С. 21–52.
8. Ульяновський В. Князь Василь-Константин Острозький: історичний портрет у галереї предків та нащадків. / Василь Ульяновський – К.: ВД “Простір”, 2012. – 1370 с.:40 іл.
9. Яковенко Н. У пошуках Нового неба: Життя і тексти Йоаникія Галятівського. / Наталя Яковенко – Київ.: Laugus, Критика, 2017. – 704 с.
10. Ясь О. В. Костомаров Н. И. Мысли об истории Малороссии. / О. В. Ясь // Український історичний журнал. – 2014. – № 6. – С. 179–197.
11. ІР НБУВ. – Ф. XXII. – Од. зб. № 378. – Квачевский А[лександр Андреевич] [Костомаровой] АLINE Леонтьевне. Письмо [] января [1881 г.] из [] в [].– 2 лл.
12. ІР НБУВ. – Ф. XXII. – Од. зб. № 403. – Русов А[лександр Александрович] [Костомаровой] АLINE Леонтьевне. Письмо 5 февраля 1891 г. из Харькова в [].– 2 лл.
13. ІР НБУВ. – Ф. XXII. – Од. зб. № 404. – Русов А[лександр Александрович] [Костомаровой] АLINE Леонтьевне. Письмо 18 февраля 1891 г. из Харькова в [].– 4 лл.
14. ІР НБУВ. – Ф. XXII. – Од. зб. № 405. – Русов А[лександр Александрович] [Костомаровой] АLINE Леонтьевне. Письмо 22 февраля 1891 г. из Харькова в [].– 2 лл.
15. ІР НБУВ. – Ф. XXII. – Од. зб. № 406. – Селиванов А[лександр Фёдорович] [Костомаровой] АLINE Леонтьевне. Письмо 27 июня 1888 г. из Эссентуков в Петербург. – 2 лл., приложен. конверт.
16. ІР НБУВ. – Ф. XXII. – Од. зб. № 419. – Чулков В[] [Костомаровой] АLINE Леонтьевне. Письмо 20 декабря 1894 г. из Высокого в [].– 2 лл.
17. ІР НБУВ. – Ф. XXII. – Од. зб. № 420. – Чулков В[] [Костомаровой] АLINE Леонтьевне. Письмо 23 июня 1894 г. из Высокого в [].– 2 лл.

УДК 821.161.2'06:929Винниченко:316.3(477)

DOI: 10.26565/2225-6505-2017-2-11

Д. М. Чорний

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

**ЛІДЕР – СИМВОЛ – ЗАРУЧНИК:
В. ВИННИЧЕНКО І УКРАЇНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО ПОЧАТКУ ХХ СТ.**

Статтю присвячено взаєминам В. Винниченка із українським суспільством на початку ХХ ст. Розкрито, як саме своїми творами він сприяв піднесенню його інтелектуального рівня, впливав не тільки на українського, але і російськомовного читача, проаналізовано мотиви порушеного питання «переходу» у російську літературу, особливості реакції на творчість письменника в російськомовній пресі українських губерній на прикладі Харкова. Доводиться, що В. Винниченко, будучи лідером в торуванні новітніх тенденцій в українській літературі, став символом модерної трансформації суспільства, але водночас заручником традиціоналізму української інтелігенції та селянства.

Ключові слова: Володимир Винниченко, модернізація, українське суспільство, література, жінка.

Стаття посвячена взаимоотношениям В. Винниченко с украинским обществом в начале ХХ в. Раскрыто, как именно своими произведениями он способствовал повышению его интеллектуального уровня, влиял не только на украинского, но и русскоязычного читателя, проанализированы мотивы постановки вопроса «перехода» в русскую литературу, особенности реакции на творчество писателя в русскоязычной прессе украинских губерний на примере Харькова. Доказывается, что В. Винниченко, будучи лидером новейших тенденций в украинской литературе, стал символом современной трансформации общества, но одновременно и заложником традиционализма украинской интеллигенции и крестьянства.

Ключевые слова: Владимир Винниченко, модернизация, украинское общество, литература, женщина.

The article is devoted to V.Vynnychenko's relations with the Ukrainian society in the early 20th century. It is revealed how his works helped to raise the intellectual level of the Ukrainian society, influenced upon not only the Ukrainian, but also the Russian-speaking reader, analyzed the motives for posing the question of "transition" to Russian literature, the peculiarities of reaction on the work of the writer in the Russian-language press of the Ukrainian provinces on the example of Kharkiv. It is proved that V. Vynnychenko, being the leader of the latest trends in Ukrainian literature, became a symbol of the modern transformation of society, but also a hostage of the traditionalism of the Ukrainian intelligentsia and the peasantry.

Key words: Volodymyr Vynnychenko, modernization, Ukrainian society, literature, woman.

Постать Володимира Винниченка була й залишається однією з конраверсійних в українському гуманітарному дискурсі. Діапазон оцінок коливається від визнання видатної ролі письменника й політика до використання зневажливих епітетів, особливо щодо його участі в подіях революції 1917-1920 рр. На сторінках найпоширеніших навчальних посібників, підручників, узагальнених історичних наукових досліджень його життя, політична діяльність, творчість постають доволі трафаретно. В. Винниченко згадується як політик [12, с. 90, 114-115, 122, 131, 142-145 та ін.] у супровіді епітетів «неординарна постать», «письменник-новатор», «талановитий письменник», «лідер Центральної Ради і

Директорії» [23, с. 8, 30, 84, 115], один з лідерів/вождів української революції [3, с. 327; 4; 19, с. 137], «належить до літературного олімпу», творчість «сягнула мистецьких вершин» [14, с. 40, 106]. В узагальненому монографічному дослідженні, присвяченому В. Винниченку, абсолютна більшість тексту приділена його діяльності в добу національно-демократичної революції 1917-1920 рр., яка характеризується як «зіркова година» [20, с. 73]. Автори пишуть про «чесність із собою» як Винниченкове життєве кредо [20, с. 50-53], доводять, що він уникнув романтизування революціонерів [20, с. 61], а книговидавництво «Польза» назвало його «вождем сучасного культурного руху на Україні» [20, с. 62].

Більшість істориків для характеристики політичної діяльності В. Винниченка послуговується запропонованим самим письменником образом-символом Голгофи, на яку він добровільно пішов в роки революції. Водночас переважає в літературі наголошування на його діяльності в «зіркову годину» як на втечі з посад у найвідповідальніші моменти [20, 280, 284-285; 23, с. 98]. Це створює в читача відчуття невідворотності насунання негативних наслідків від рішень, які він ухвалював. Такий підхід нівелює значення уживаних позитивних епітетів, породжує у свідомості далеких від історії споживачів інформації уявлення про вкрай обмежену результативність його доробку та політичної діяльності [1].

У філософському дискурсі домінує зображення В. Винниченка як модерної особистості, творчість якого була пронизана екзистенційними рисами, що зближує його із Ж. П. Сартром [24; 26, с. 103-115]. Літературознавці наголошують на модерних рисах прози та особливо драматургії, приділяючи головну увагу характеристиці доробку письменника крізь призму окремих творів та питанню його переходу до російської літератури [2; 9; 17, с. 401-435; 18]. Підсумовуючи сказане, можемо зазначити: попри те, що В. Винниченку присвячена значна кількість публікацій, в історичних, літературознавчих та філософських дослідженнях відбувається робота, яка здійснюється на «паралельних» курсах. Вона не доповнює одна одну, а жорстко розмежує доробок політика, письменника, філософа, створюючи образ людини, що лише в окремих випадках «перетинається» із тогочасним українським суспільством. Залишається поза межами ґрунтового аналізу характер його стосунків із соціумом, який на початку ХХ ст. перебував у стані модернізації, проблеми сприйняття В. Винниченка інтелігенцією, широкими колами українського громадянства, жителів українських губерній Російської імперії.

У зв'язку із сказаним, ми ставимо завдання спробувати дослідити ці стосунки, спираючись на листування В. Винниченка із Є. Чикаленком, проаналізувати їх щоденники, публікації про В. Винниченка на шпальтах преси одного з провідних культурних центрів українських губерній – Харкова.

На початку ХХ ст. В. Винниченко став одним з лідерів процесів української модернізації. І якщо роль В. Винниченка як політичного провідника модернізаційних перетворень докладно розглянуто в літературі [25, 42-45; 26, с. 103-115; 27, с. 172-178], інший аспект його доробку, а саме як своїми творами він сприяв піднесенню інтелектуального рівня українського суспільства, впливав не тільки на українського, але й загальноросійського читача, залишається недостатньо висвітленим.

Намагання вивести українську літературу на якісно новий рівень, «вписати» її в загальноросійське і європейське культурне коло, піднести культуру українського читача червоною ниткою проходить крізь усе листування письменника із його літературним батьком, видатним меценатом української культури Є. Чикаленком. Так, 21 січня 1908 р. В. Винниченко писав: «будьте певні..., що поки я почуваю в собі сили, я постараюсь зробити все, щоб прислужитись нашій національній справі. Всякими путями, всякими способами, а ми мусимо стати на рівні з передовими націями. Це мета, для якої варто жити й працювати» [13, с. 57]. Перешкодою на цьому шляху стали неоднозначні стосунки В. Винниченка із українським суспільством початку ХХ ст. Вони заважали повноцінній реалізації письменником своїх задумів, адже неодноразово порушували душевний спокій, можливість повного зосередження над написанням творів. Одним із драматичних епізодів, особистісною

драмою письменника стало несприйняття його творів. В. Винниченко зазначав, що ставить за мету сприяти розвитку всіх верств українського суспільства. Але українські інтелігенція, селянство критично ставилися до обраних тем та прийомів подання матеріалу письменником. В сучаній науковій літературі згадується, зокрема, критика з боку корифея тогочасної української літератури І. Нечуй-Левицького за захоплення еротоманією, «калічення» мови [7]. 20 лютого 1908 р. Є. Чикаленко повідомляв йому: редакція «Ради» отримала листа від селян з вимогою, аби не воспівали «скотських моментів», зокрема в оповіданнях «Момент», «Рабині справжнього» [13, с. 65], у яких зображувалися стосунки між чоловіком і жінкою, далекі від розуміння людиною традиційного світосприйняття. Зважаючи на критику, що лунала з усіх боків, навіть Є. Чикаленко 20 березня 1908 р. погоджувався: «пишіть тепер по-російськи», «...бо, справді, Вам тепер нігде в укр[аїнській] пресі висловлювати думок, які тепер обхопили Вас» [13, с. 74-75]. Водночас, зазначимо: толерантний до різних точок зору, Є. Чикаленко на сторінках свого щоденника критично висловлювався щодо захоплення В. Винниченко «половою проблемою» [30, с. 142, 218].

У концентрованому вигляді душевний неспокій В. Винниченка виявився у порушенні питання щодо переходу в російську літературу. Найбільш докладно на з'ясуванні мотивів, що рухали письменником, зупинився В. Панченко. Посилаючись на лист до М. Горького від 12. 04. 1909 р., в якому В. Винниченко писав: «что печатается в русской литературе, в украинской конфискуется и преследуется», дослідник акцентує увагу на тому, що приводом до конфлікту стала поява драми «Щаблі життя». Водночас В. Панченко характеризує подію (намір переходу) як «екстравагантний бунт» В. Винниченка [25, с. 158, 159, 160], наголошує на тому, що серед мотивів письменника – бажання, щоби «Я» не було затерте «Ми» [25, с. 157], тоді як українська критика намагалася буцімто знівельювати його особистість.

На наш погляд, листування В. Винниченка із Є. Чикаленком не дає підстав для зображення наміру «переходу» в якості головної проблеми в житті письменника, на відміну від болючого переживання ним самого конфлікту. Мотивів порушувати питання «переходу» у В. Винниченка було кілька. Зокрема, у 1908 р. письменника спонукали до такого кроку проблеми із здоров'ям, матеріальна скрута, викликана не в останню чергу через зникнення (крадіжку) громадських грошей, за які він ніс відповідальність. Але, вважаємо, головними стали морально-етичні переживання. Очевидно, для 28-річного чоловіка, який сповідував філософію «чесності із собою», було дуже важко часто покладатися на щирю допомогу з боку Є. Чикаленка, людини, яку він глибоко поважав. Особливо ці переживання загострилися через те, що він знав про складні обставини із фінансуванням газети «Рада», яка трималася самовідданою працею Євгена Харлампійовича [13, с. 51-52, 63, 75, 89; 30, с. 20, 23]. Тому в листі 25 квітня 1908 р. В. Винниченко зазначав, що «...ввійти мені в рос[ійську] літературу конче потрібно хоч би з боку тих самих грошей... От тоді я зможу вже і з довгами своїми розквитатись і не турбувати Вас своєю остогидлою мені самому піснею про гроші» [13, с. 79]. Через два тижні в листі до Є. Чикаленка В. Винниченко уточнює свою позицію: «я все-таки бачу більше цінності в задоволенню щиро зробленою роботою, ніж в грошах» [13, с. 90]. Намір притягнути увагу російського читача до України ставав додатковим чинником: «Крім того, таким чином пропаганда українського може вийти в більш широке поле інтелігенції» [13, с. 79]. Останньої думки він не полишав і пізніше. 3 вересня 1912 р. В. Винниченко пише Є. Чикаленку: «моя ж мрія й до всяких конфліктів була така: виступити в рос[ійській] літературі, притягнуть до себе увагу, а тоді перестать писать по рос[ійськи] і примусить їх брати у мене тільки переклади і платити як за оригінальні роботи» [13, с. 236].

Проте «спокуса» друкуватися російською була значною, і пов'язана вона із тим, що російськомовна критика звертала все більшу увагу на письменника у позитивному сенсі, тоді як українська писала в образливих тонах [13, с. 97, 224, 225, 247, 280]. Про характер та масштаби цієї уваги маємо змогу скласти уявлення зі шпальт російськомовних засобів масової комунікації Харкова. Одна з найвпливовіших регіональних газет того часу «Южный край» та друга за «вагою» в місті газета «Утро» регулярно повідомляли читачів про появу

нових творів письменника, публікували рецензії. Так у березні 1909 р. харківських читачів інформували про вихід лютневої книжки «Літературно-наукового вісника», в якій «найбільший інтерес» викликає п'єса В. Винниченка «Memento» [31, 1909, 6 бер.]. Наприкінці 1912 р. однією з найважливіших подій місцевого культурного життя стали літературні четверги, що проводилися в місті, на тему «Жінка в новітній російській літературі». Такі зустрічі стали знаковим явищем життя Харкова, адже питання ролі жінки у великому місті, що модернізується, набувало все більшої ваги. У рамках такого четверга знаний літературний критик початку ХХ ст., вихованець 3-ї Харківської гімназії та Харківського університету, М.Б. Грейденберг розглядав в контексті «творення сучасної легенди про жінку» кілька самостійних літературних типів: «вільну (*свободную*) жінку» М. Арцибашева, «сильну жінку» В. Винниченка, «нову жінку» А. Вербицької, «ту, яку не зрозуміли» (*непонятую*) С. Ценського. На літературних четвергах виводилася тяглість у зображенні жіночих образів від І. Тургенева, М. Гоголя, А. Чехова. [32, 1912, 13 груд.]. Таким чином, у провінційному, за імперськими мірками, Харкові український письменник потрапив у спільне поле із шанованими в культурному середовищі країни письменниками. А зважаючи на те, що художня література початку ХХ ст. претендувала на глибокі соціальні узагальнення щодо тенденцій суспільного розвитку, формула «творення сучасної легенди про жінку» мала приховати від начальства та цензури гострі моменти суспільного звучання. Таким чином В. Винниченко потрапляв в поле не лише літературного, а й актуального соціально-політичного дискурсу.

Увага до творчості В. Винниченка не зменшувалася і надалі. І хоча В. Панченко зазначає, що після М. Арцибашева російського читача важко здивувати [25, с. 159], український белетрист посів належне місце поруч із цим російським автором суспільно-значущих сенсаційних романів. На початку 1916 р. харківський літературний критик І. Турський порівнював нові твори В. Винниченка і М. Арцибашева – романи «Хочу» і «Раба». На думку автора рецензії, який із прискіпливістю зазначає, що обидва романи «пізнавані» і що процес «пізнавання» письменника у нових його речах не завжди супроводжується задоволенням, критик одразу наголошує: «На щастя для Винниченка, останній уміє бути цікавим і у повторенні, він не наскучає» [32, 1916, 21 червня]. Рецензент особливо підкреслює, що значне місце в романі посідає зображення «психології» українства і що про це написано щиро, гаряче і з болем. Особливо критика вразила беззастережна відданість ідеї українського відродження одного з героїв твору – Сосненка. Думка про значну цінність роману, яка пронизує рецензію, стосується перш за все зображення психології людини. Критик акцентує увагу на тому, що В. Винниченко доводить: людина не є всебічно дослідженою істотою, а людяність головного героя – Халепи – проявляє себе, зокрема, в іраціональні хвилини зривів. І. Турський позитивно оцінив метод В. Винниченка-письменника, який він називає «авторським свавільством»: «художня цілісність роману, його примхливо ламка (*ламающаяся*) фабула, примхливе свавілля (*прихотливый произвол*) автора», у якому «ми впізнаємо свавільство життя, і ось ця правдоподібність роману Винниченка нами оволодіває швидше за інші враження».

Прихильні відгуки преси Харкова контрастували із відгуками поза межами України. Навесні 1916 р. в столицях Імперії газети жваво обговорювали постановки п'єси «Брехня» на сценах Александрінського театру Санкт-Петербургу та театру К. Н. Незлобіна Москви. Помітним було зверхнє ставлення до творчості В. Винниченка з боку столичної критики, яке проявлялося у відсутності згадки про те, що п'єса – переклад з української мови; закиданні «глухого провінціалізму», який вбачали у тому, що один з персонажів вдягнений у «свиту», а герої співають «малоросійські пісні»; купюрах в тексті [6, с. 68; 22, с. 59, 61]. Але головним закидом столичних рецензентів, який межував із непрофесіоналізмом та свідомим перекручуванням фактів, були твердження про запозичення В. Винниченком, зокрема з однієї з п'єс Л. Андрєєва, хоча «Брехня» була надрукована і поставлена на українській сцені на кілька років раніше від твору російського автора [6, с.64].

В. Винниченко, на наш погляд, був символом України початку ХХ ст. в двох значеннях цього слова. По-перше, він уособлював типові риси української вдачі, українського світовідчуття. З його щоденникових записів, листів постають традиційне для українця замилування Україною та рідною природою. Образи «наших» «вишень і соняшників», безкрайого степу та могил, Дніпра, верб, млинів [8, с. 58-59, 283; 13, с. 73, 225] надихають його. Притаманні письменнику настрої і емоції, особливо «туги» [8, с. 282, 283], знайомі кожному з віршів Т. Шевченка. Винниченко некомфортно почувався на чужині – як в Росії, так і в Європі. Бажання жити в Україні, висловлене на сторінках листів, щоденника формулою «хочу їхати... на Україну... чути сльози, самому плакати» чи не найповніше передають внутрішній світ письменника на різних стадіях його життя [13, с. 91, 276].

Водночас В. Винниченко був символом руху українців до модерного світу. Таким його зробила копітка літературна праця та устремління до самоосвіти, самовдосконалення без яких неможливо уявити собі модерне суспільство. Перебуваючи за кордоном, він намагався надолужити прогалини в освіті. Із граничною відвертістю писав про себе: «Я ж – неук, як і більшість наших письменників» [13, с. 49, 50], а тому брав приватні уроки, студіював історію, літературу. Однією з інших ознак модерної людини є вміння концентрувати власну волю. Цьому він також наполегливо вчився [8, с. 85]. Врешті-решт така самовіддача принесла плоди. Є. Чикаленко писав, що «Ви стали сенсаційним письменником, якого читають з цікавістю і праві, і ліві» [13, с. 228], гаряче вітають в різних містах Українських земель не лише як автора якогось окремого твору, а взагалі як письменника [13, с. 222]. Восени 1917 р. В. Винниченка впізнавали на вулиці і зверталися в особистистих та державних справах [8, с. 272]. Особливо відверто визнання проявило себе з боку не лише інтелігенції, а й селянської маси: «... Вас не тільки не закидають бовтунами, як Ви сподівались, а роблять Вам навіть овації, на всіх з'їздах вибирають в президіуми», – повідомляв Є. Чикаленко [13, с. 291-292].

В. Винниченко виявився заручником тієї стадії розвитку українського суспільства, яке позначалося відставанням від інших націй. Відставання проявляло себе у різних сферах життя і обумовлювалося різними чинниками. Особливо масштабними були відсутність заможного інтелектуально підготовленого читача, здатного купувати й розуміти художні твори модерного напрямку, розвиненої інфраструктури доведення продукта творчості письменника до споживача. Так, наприкінці ХІХ ст. перепис в Імперії зафіксував лише 47 тис. українців із середньою та вищою освітою, що становило 0,3% українського населення, в той час як серед російського населення України цей показник становив 5% [15, с. 52]. Перша українська газета «Рада» мала вкрай обмежене число передплатників, приміром, у Харківській губернії – 214, Полтавській – 465, а редакція не мала фахових журналістів [5, с. 500, 502; 30, с. 6-9]. Реакція, що запанувала в країні після 1907 р., погіршила умови розвитку українського слова. Є. Чикаленко записав у своєму щоденнику 14 лютого 1909 р.: «Правда, народжуються тепер і між сільським народом елементи свідомі національно, що читають українські книжки, газети, але їх мало, бо політична атмосфера не сприяє розвиткові цих елементів. Сваюля адміністрації душить їх» [30, с. 47]. Все це В. Винниченко добре розумів і тому із сумом писав 22 грудня 1911 р. Є. Чикаленку: «Несеш як якусь наслідственну хворобу на собі свою національність. Скинути її – неможливо, як неможливо з блондина стати брюнетом, але ж і нести не легко... Я розумію, ... що виною всьому наша «провансальність», а тим часом на мені вона одбивається далеко сильніше, ніж на «провансальці» – читачу. Читач собі читає та критикує й вимагає, не входячи в те, як з'являється те, що він читає» [13, с. 207].

Є. Чикаленко неодноразово спонукав письменника «оживити» український театр, написати «ряд п'єс... з сучасного життя, реальних, художественних, а головне «пріємлемих» публікою...» [13, с. 130, 132-133]. Очевидно, письменник дослухався порад свого літературного хрещеного батька і створив низку п'єс, які знайшли в цілому позитивний відгук Є. Чикаленка [30, с. 119]. Однією з них стала п'єса «Брехня», про яку сам

В. Винниченко писав: «Хотілось тільки намалювати людину, яка має хорошу, але сучасну душу, коли старі цінності не можуть уже мати такої влади над душами, як раніше» [13, с. 183]. Але в українському середовищі драматургія В. Винниченка сприймалася неоднозначно. Особливо вразило письменника специфічне сприйняття акторами українських театрів негативних і позитивних персонажей. Так, 24 серпня 1912 р. В. Винниченко бідкався, що найвидатніші українські артисти дивляться на п'єси з боку етики, не бажаючи грати поганого героя, аби не асоціюватися із негативним образом [13, с. 230, 231].

У листуванні В. Винниченка і Є. Чикаленка порушувалась проблема, яку вони називають «обробленням» або «перепискою» художнього твору. У листопаді 1905 р. письменник визнавав: «я не обробляю своїх праць» [13, с. 37]. Є. Чикаленко відповідав йому: «скаржитесь на те, що жахаєтесь переписки. Правда, се нудне діло, але ж і хватопеком писать теж погано!» [13, с. 40]. На перший погляд, мова може йти про недостатню вимогливість до себе з боку письменника. Проте обвинувачувати лише В. Винниченка в «необробленості» текстів, на наш погляд, не зовсім коректно. Необхідним елементом підготовки літературного твору до друку є робота редактора видавництва. Але на початку ХХ ст. в українському літературному середовищі бракувало людей, які були здатні допомогти автору вдосконалити текст. Між тим історія світової літератури надає чимало прикладів важливості постаті літературного редактора. Навіть в житті таких видатних американських письменників як Е. Хемінгвей, Ф. Скотт Фіцджеральд, Т. Вульф порадиником, «чистильником» їх романів та оповідань був М. Перкінс. В. Винниченко скаржився Є. Чикаленку, і, зауважимо, цілком слушно: «Українська ж критика, як зарядила «необробленість» та так і говорить собі по традиції. Чим необроблено, в чому, де саме, які саме помилки, – це ніхто не дає собі труда подумати» [13, с. 233]. 22 листопада 1913 р. у листі до Є. Чикаленка письменник писав: «Шкода і дуже шкода, що нема у [нас] об'єктивного, безстороннього й не партійного критика, який би з літературного боку мав серйозну освіту й міг допомогти авторам і читачам. У нас гадають, що бути критиком – це уміть лаятись» [13, с. 254]. Функцію уважного редактора (і критика) час від часу брав на себе Є. Чикаленко, якого сучасники вважали одним з найкращих знавців української мови [28, с. 155]. Прикладом такої ґрунтовної і водночас коректної роботи є помітки Євгена Харлампійовича на рукописі оповідання В. Винниченка «Матвій Безодня» [13, с. 363-383]. Тож слова Є. Чикаленка в одному з листів у липні 1908 р. про матеріальний бік письменницької долі: «А до того всього Ви вродились раніше, ніж треба було Вам» [13, с. 100] – можна вважати за такі, що стосуються в цілому взаємин В. Винниченка із українським суспільством.

Підводячи підсумки, маємо зауважити, що порушені у статті питання не претендують на вичерпне висвітлення. Надалі вони мають розглядатися крізь призму концепції модернізації, але не в домінуючій інтерпретації як процесу, яким керує держава і що збігається із поняттям реформування, головним суб'єктом якого є еліта: «раціональна бюрократія» та підприємницько-капіталістична верства в промисловості [3, с. 251; 10, с. 18, 19; 11]. На наш погляд, варто керуватися більш широким трактуванням процесу модернізації як важкого, звивистого руху до сучасності. У ході такого руху елементи традиційної культури пристосовуються до модерних явищ, формується розуміння суб'єктами історичного процесу необхідності розвитку, а вкорінення нових цінностей відбувається нерівномірною і викликає періодичні конфлікти. Модернізація вимагає високої громадянської культури всіх верств суспільства, мобільності як у фізичному, так і в першу чергу соціально-психологічному сенсі, а раціональні дії мають переважати інші [16, с. 140-141; 21; 29, с. 73]. Отже суб'єктами, носіями модернізації мають виступати всі верстви суспільства.

В. Винниченко, будучи лідером в торуванні новітніх тенденцій в українській літературі, став символом модерної трансформації суспільства, але й заручником традиціоналізму української інтелігенції та селянства. Тому в «трикутнику», винесеному

нами у назву статті, він був більшою мірою заручником відсталості українського культурного середовища, політичних амбіцій, матеріального чинника як характерної риси тієї стадії модернізації, яку проходило українське суспільство. Конфлікт В. Винниченка із останнім слід розглядати як закономірний результат, викликаний процесами модернізації, а не вадами характеру або українського менталітету. У разі більш-менш рівномірного дозрівання всіх верств українського суспільства сприйняття творчості В. Винниченка могло б протікати більш м'яко. Значний стрибок, зроблений в процесах модернізації в 1917-1920 рр., був лише частково підготовлений попереднім розвитком й обумовлений надзвичайними обставинами Першої світової війни та революції. Отже через це і сам письменник психологічно виявився не готовим втриматися на вершині політичного Олімпу. Розпорошеність українства, як результат чергової стадії модернізації, зробила В. Винниченка символом заручництва, але вже іншого гатунку. Та попри всі колізії, його творчість сприяла вписуванню української літератури в загальноросійський і європейський дискурс, знайшла відгук в зросійщеному середовищі інтелігенції сходу українських земель, що демонструє приклад Харкова. Через сприйняття його літературної творчості могли формуватися основи того, що сьогодні називають «політична українська нація». Але і в Харкові він не встиг стати «своїм», а був лише «упізнаваним».

Література

1. Анничев А. «Пророк», «Тайно» «Пригвожденный» «Грехом» «Курносого Мефистофеля» // *Время*. – 2015. – 8 окт.
2. Блажесєвська Т. Пан Вольдемар і його перші читачі (Особа і творчість Володимира Винниченка у сприйнятті сучасників початку ХХ століття) // *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. – № 519. – Вип. 32. – С. 98-106.
3. Бойко О.Д. *Історія України: Посібник*. – К.: Видавничий центр «Академія», 2001. – 656 с.
4. Бойко О.Д., Дмитрієнко М.Ф., Ясь О.В. Винниченко // *Енциклопедія історії України*. – Т.1: А-В. – К.: Наукова думка, 2005. – С. 510.
5. Бойко Ю.О. Євген Чикаленко – видавець першої україномовної газети «Рада» // *Рукописна та книжкова спадщина України*. – Вип. 18. – К., 2014. – С. 497-512.
6. Бурчак Л. «Ложь» на сцене театру К.Н. Незлобина в Москві // *Українська жизнь*. – 1916. – №3. – С. 64-68.
7. Велєдницька Т. Ідея-фікс Володимира Винниченка // *Літературна Україна* [Режим доступу]: <http://litukraina.kiev.ua/deya-f-ks-volodimira-vinnichenka> 11.02.2015.
8. Винниченко В. *Щоденник*. – Едмонтон-Нью-Йорк, 1980. – Т.1. 1911-1920. – 500 с.
9. Гнідан О.Д., Дем'янівська Л.С. Володимир Винниченко: Життя, діяльність, творчість (Навч. посіб. для студ.-філол.). – К.: «Четверта хвиля», 1996. – 256 с.
10. Головка В.В. Модернізації теорії // *Енциклопедія історії України*. – Т.7: Мл-О. – К.: Наукова думка, 2011. – С. 18-20.
11. Головка В. «Модернізація» як метанарратив української історії // *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. – 2003. - №9. – С. 410-427.
12. Грицак Я. *Нарис історії України. Формування модерної української нації ХІХ-ХХ століття*. – К.: Генеза, 1996. – 360 с.
13. Є. Чикаленко, В. Винниченко. *Листування. 1902 – 1929 роки / Упоряд. та вст. ст. Н. Миронець*. – К.: Темпора, 2010. – 448 с.
14. *Історія української культури: у 5 т. – Т.5, кн. 2: Українська культура ХІХ – початку ХХ століття*. – К.: Наукова думка, 2011. – 1032 с.
15. Каппелер А. Структура українського національного руху в Російській імперії // *Сучасність*. – 1992. – №7. – С. 48-56.
16. Каспэ С.И. *Империя и модернизация: Общая модель и российская специфика*. – М.: РОССПЭН, 2001. – 255 с.

17. Ковалів Ю. Історія української літератури : кінець XIX – поч. XXI ст. : К. : ВЦ «Академія», 2013. – Т. 2 : У пошуках іманентного сенсу. – 624 с.
18. Кошова І. Євген Чикаленко і Володимир Винниченко : аспект особистий і літературний // [Режим доступу]: <http://book.net/index.php?p=achapter&bid=21112&chapter=1>
23. 12. 2017.
19. Кульчицький С.В., Лебедева Ю.Г. Історія України: підруч. Для 10 кл. загальноосвіт. навч. закл.: рівень стандарту, академічний рівень / С.Кульчицький, Ю.Лебедева. – 2-е вид. – К.: Генеза, 2012. – 304 с.
20. Кульчицький С., Солдатенко В. Володимир Винниченко. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 2005. – 376 с.
21. Миронов Б.Н. Модернизация имперской России и благосостояние населения // Российская история. – 2009. – № 2. – С. 137-176.
22. Могилянський М. «Ложь» Винниченка на Александринской сцене // Украинская жизнь. – 1916. – №3. – С. 59-63.
23. Нариси історії української інтелігенції (перша половина XX ст.): У 3 кн. – Кн. I. – К., 1994. – 138 с.
24. Павлишин Л. Г. Володимир Винниченко про духовну кризу суспільства як результат нівелювання людини // Грані. – 2016. – №2. – С. 117-121.
25. Панченко В. Володимир Винниченко: парадокси долі і творчості: Книга розвідок та мандрівок. – К.: «Твім інтер», 2004. – 288 с.
26. Петрів О. Володимир Винниченко: філософський дискурс. – Дрогобич: Вимір, 2007. – 164 с.
27. Старовойтенко І. Євген Чикаленко : людина на тлі епохи. – К. : Темпора, 2009. – 544 с.
28. Старовойтенко І. Євген Чикаленко та його спадщина в українській історіографії // Історіографічні дослідження в Україні. Вип. 18. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2008. – С. 151-163.
29. Травин Д., Марганя О. Европейская модернизация: В 2 кн. – М.: ООО «Изд-во АСТ»; СПб: Terra Fantastica, 2004. – Кн.1. – 665 с.; Кн.2. – 572 с.
30. Чикаленко Є. Щоденник. Т.1. (1907-1917). – К.: Видавництво «Темпора», 2004. – 428 с.
31. Утро. – Харків, 1909.
32. Южный край. – Харків, 1912–1916.

О. М. Богдашина

Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди

Д. І. БАГАЛІЙ У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРИОГРАФІЇ

У статті проаналізовано праці українських авторів, присвячені життю та творчості видатного історика і громадського діяча. Наведено факти, що доводять помітну активізацію дослідження біографії видатного українця за останню чверть століття. Особливістю сучасного періоду розвитку багалієзнавства є яскраво виражена його археографічна складова, а саме публікація листування Д. І. Багалія, його рукописів і повторний друк найбільш відомих монографій історика.

Ключові слова: Д. І. Багалій, українська історіографія, позитивізм, Харківський університет, Слобідський літописець історії України

В статье проанализированы работы украинских авторов, посвященные жизни и творчеству выдающегося историка и общественного деятеля. Приведенные факты доказывают заметную активизацию исследования биографии выдающегося украинца за последние четверть века. Особенностью современного периода развития багалеезнавства является ярко выраженная его археографическая составляющая, а именно публикация переписки Д. И. Багалей, его рукописей и повторная печать наиболее известных монографий историка.

Ключевые слова: Д. И. Багалей, украинская историография, позитивизм, Харьковский университет, Слободской летописец истории Украины

In the article analyzed the works of Ukrainian authors devoted to the life and work of an outstanding historian and public figure. The facts prove a noticeable intensification of the study of the biography of a prominent Ukrainian during the last quarter century. The peculiarity of the modern period of the development of Bagalyi's studies is its archeographic component, namely the publication of the correspondence D. Bagalyi, his manuscripts and the reprint of the most famous monographs of the historian.

Key words: D. Bahaliy, Ukrainian historiography, positivism, Kharkiv University, Sloboda chronicler of the history of Ukraine

Наукова література про Д. І. Багалія, що вийшла друком за останні 30 років, нараховує дві монографії, сотні статей, більше десяти збірників тез. Такий значний обсяг праць із багалієзнавства потребує докладного аналізу. Примітно, що оцінки ролі Д. І. Багалія у розвитку національної історіографії 80-х рр. XIX – першої третини XX ст. постійно корелюються, про що свідчить назви статей О. М. Богдашиної (1998), В. В. Масненка (2002), Г. М. Старикова (2008), В. Л. Маслійчука (2009) [16; 59–60; 85]. Тому мета даної статті – шляхом аналізу сучасних розвідок узагальнити нові досягнення українських дослідників у вивченні життя та творчості Д. І. Багалія, – залишається актуальною.

Уже праці другої половини 1980-х – початку 1990-х рр. містили набагато менш критичні й об'єктивні оцінки діяльності та творчості Д. І. Багалія й інших істориків із дореволюційним минулим [35; 49; 50; 56–57 та ін.].

Наприкінці радянського періоду було захищено кандидатську дисертацію

«Д. И. Багалей и его вклад в изучение отечественной истории» (1986) й надруковано монографію «Д. И. Багалей: научная и общественно-политическая деятельность» (1990 р.) В. В. Кравченка [50; 56], що започаткували якісно новий етап дослідження життя та творчості видатного історика. Саме В. В. Кравченко зробив вагомий внесок у формування багалієзнавства як напрямку українознавчих й історіографічних студій.

Заслуговує високої оцінки подальша, вже у незалежній Україні, діяльність професора Харківського університету В. В. Кравченка з наукового вивчення й популяризації творчості Д. І. Багалія. Так, саме за його ініціативи й за безпосередньою координацією зусиль харківських і київських учених побачили світ із ґрунтовними вступними статтями та детальними коментарями «Вибрані праці» Д. І. Багалія (з шести томів п'ять уже видано, останній том (листування) готується до друку). «Автобіографія» й «Опыт истории Харьковского университета» входять до шеститомника «Вибраних праць» Д. І. Багалія (відповідно перший і третій-четвертий томи) [4; 6–7]. Другий, п'ятий містять із передмовою В. В. Кравченка й солідними науковими коментарями перероблені на початку 1930-х рр. такі праці історика, як «Нарис української історіографії» (2-й том), «Очерки из истории колонизации степной окраины Московского государства» (5-й том, ч. 1), «Заселення південної України (Запорожжя й Новоросійського краю) і перші початки її культурного розвитку» (5-й том, ч. 2) [5; 8–9]. Авторами археографічних легенд томів, окрім самого В. В. Кравченка, були О. М. Богдашина, В. Л. Маслійчук, Т. Г. Павлова, В. В. Склокін й інші харківські науковці. Видання п'яти томів «Вибраних праць» Д. І. Багалія (п'ятий у двох частинах) у 1999–2008 рр. відбулося завдяки видавничій і фінансовій допомозі зі сторони Харківського гуманітарного університету «Народна українська академія» й особисто її першого ректора В. І. Астахової.

Деякі праці Д. І. Багалія («Автобіографія» (2002) [3] й «Український мандрівний філософ Г. С. Сковорода» (1992) [11], фрагменти робіт «Нариси української історіографії доби феодалізму й доби капіталістичної» [98, 1993, №1/3, С. 54–59] та «Нарис історії України. Доба натурального господарства» [10]) перевидано, на жаль, із недостатньою у таких випадках археографічною легендою. З великим науковим коментарем першу і другу розвідки було надруковано відповідно в першому і другому томах уже згаданих «Вибраних праць».

Кандидатську дисертацію (1993 р.) і монографію (1994 р.) О. М. Богдашиної «Діяльність Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури ім. акад. Д. І. Багалія (1921–1934 рр.)» [19–20] присвячено аналізу умов, напрямів і результатів роботи цієї провідної установи УСРР, яку авторка вперше у науковій літературі представляє як наукову школу історика радянських часів.

В інших працях О. М. Богдашиної показано місце Д. І. Багалія в українській історіографії, аналізується у цілому життєвий шлях видатного історика в т. ч. його діяльність на посаді першого директора інституту Тараса Шевченка, взаємин Дмитра Івановича з різними видатними вченими тощо [14–18; 21–24 та ін.].

У великій узагальнюючій статті в «Українському історичному журналі» під назвою «Слобідський літописець історії України Д. І. Багалій» [23] завдяки залученню нових джерел з особистого архіву сім'ї Багаліїв, центральних державних архівів, О. М. Богдашина оприлюднила нові, узагальнила відомі біоісторіографічні факти. Нетрадиційною назвою цієї статті «Слобідський літописець історії України Д. І. Багалій» авторка підкреслює, що звичним титулом «літописець Слобідської України» [71 й ін.] дослідники применшують доробок Дмитра Івановича. Відомий учений займався не лише вивченням історії нашого краю, а його громадська, науково-організаційна й освітянська діяльність за своєю значимістю, впливом виходила далеко за межі Слобожанщини.

Сучасні дослідники (О. М. Богдашина, В. В. Кравченко, О. О. Колпакова) наголошують як на вдалій для сина простого київського ремісника соціалізації Д. І. Багалія у Російській імперії, так і на продовженні кар'єри вченого за радянських часів [23; 47; 50; 57 та ін.].

О. М. Богдашина, В. В. Кравченко, В. В. Масненко, Г. М. Стариков підкреслюють збереження української самоідентифікації науковця, його подекуди завуальовану, але досить активну проукраїнську діяльність у різні часи [23; 50; 61–62; 74 та ін.]. При цьому сучасні дослідники посилаються на опубліковані 1927 р. спогади, що мають показову для часів українізації назву: «Автобіографія. П'ятдесят літ на сторожі української культури». Часто цитується фраза на початку мемуарів: «І коли треба визначити основну, переважну прикмету моєї вдачі, знайти центр, осередок моїх змагань, розум і зміст мого “буття”, то, підбиваючи підсумки і оглядаючись на своє минуле, я міг би сказати: “50 років на сторожі української науки й культури”» [4, с. 59].

Обережну поведінку Дмитра Івановича В. В. Кравченко, А. М. Домановський, А. В. Коханський, М. В. Пархоменко назвали «шляхом золоті середини» [38–39; 53]. А. М. Домановський та А. В. Коханський підкреслюють, що «істориком випало стати другим виборним ректором Харківського університету за дуже складних умов, у яких науковець повною мірою виявив здатність бути водночас і тонким політиком, шукаючи балансу хиткої рівноваги між революційними настроями протесту студентства, з одного боку, і консервативною, реакційною й репресивною діяльністю влади, – з другого» [38, с. 21]. Автори вважають, що «Д. І. Багалієві вдавалося-таки проводити в цих складних умовах виважену, помірковану політику, захищаючи студентів від поліцейських репресій, наскільки було можливо» [38, с. 22]. Сам Дмитро Іванович у 1927 р. характеризував своє ректорство як становище «між молотом і ковадлом» [4, с. 129].

Невипадково неодноразово В. В. Кравченко називав Дмитра Івановича Багалія «майстром компромісу» [51, с. 18; 53, с. 24]. За його оцінкою поміркованість історика приваблювала «до нього різних за походженням, суспільно-політичною та національно-культурною орієнтацією людей. Д. І. Багалій залишався своїм як для просвічених консерваторів, так і для поміркованих демократів, російських федералістів та українських культурників» [51, с. 16].

Викладацька й ректорська робота Д. І. Багалія в університеті, на Вищих жіночих курсах, його участь у створенні історико-філологічного факультету в Полтаві високо оцінена як в узагальнюючих працях, присвячених історії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна [91 та ін.], так і спеціалізованих роботах [15; 40; 67; 69].

Роль Д. І. Багалія в організації та роботі Харківського історичного архіву, створенні централізованої архівної системи в УСРР у 1920-х рр. досить повно розкрито у «Нарисах з історії архівної справи в Україні», працях І. Б. Матяш та А. А. Шийко [63; 66; 94].

Роботі Д. І. Багалія на посаді голови та члена правління Харківської громадської бібліотеки (сучасної Харківської державної наукової бібліотеки імені В. Г. Короленка) присвячені окрема стаття В. О. Ярошик і Т. О. Сосновської, а також збірка матеріалів конференції [2; 97].

Певну увагу науковій спадщині Д. І. Багалія приділено в новітніх історіографічних розвідках, як узагальнюючих з історіографії певної теми, так і присвячених іншим історикам [27–29; 44–46 та ін.].

Характеристика політичних переконань Д. І. Багалія, як буржуазно-ліберальних, помірковано-реформаторських, за партійною платформою кадетських; історичних поглядів ученого, як позитивістських, міститься у працях О. М. Богдашиної, М. Д. Галіва, В. В. Кравченка, В. В. Масненка, В. Ф. Сухіної [24; 30–31; 50; 89 та ін.]. У той же час С. П. Стельмах зачисляє Д. І. Багалія до неокантіанців [88, с. 225]. О. М. Богдашиною у докторській дисертації та відповідній монографії доведено, що теоретико-методологічні засади наукових праць Д. І. Багалія можна охарактеризувати як «другий позитивізм», оскільки всі елементи цієї, загальноприйнятої у науковому співтоваристві того часу, моделі історіописання вчений публічно підтримував та пропагував не лише у наукових працях, а й у лекціях принаймні до 1920-х рр. Звичайно Дмитро Іванович був знайомий з ідеями неокантіанства, марксизму та інших течій кінця XIX – початку XX ст., але їх практично не

сприйняв. Його ж заяви 1920-х рр. про оволодіння марксистською методологією слід сприймати більше як політичну та наукову мімікрію.

Значна частина праць присвячена стосункам між Дмитром Івановичем й іншими науковцями, у першу чергу характеристиці співпраці всередині його наукової школи [14; 19–20; 25–26; 33; 42–43 та ін.].

О. П. Толочко у статті «Дві не зовсім академічні дискусії (І. А. Лінниченко, Д. І. Багалій, М. С. Грушевський)» підняв дразливе питання плагіату у магістерській дисертації Д. І. Багалія, що стало загальновідомим після публікації рецензії іншого учня В. Б. Антоновича І. А. Лінниченка. О. П. Толочко вважає переконливими висновки І. А. Лінниченка про широке запозичення Д. І. Багалієм досліджень інших авторів [90].

Маловідомі деталі публічного та приватного життя також знайшли відображення у статтях І. Мацкевича, Т. Г. Павлової, інших харківських дослідників [64–65; 67–70 та ін.].

Праці А. П. Коцура, Б. Ф. Білецького, В. І. Юрчука 1990-х рр. носять скоріше науково-популярний характер, оскільки не містять жодного нового факту [48; 95–96].

Захищено лише п'ять кандидатських дисертацій із багалієзнавства, з них за останні шість років – три (М. І. Маркевич, Г. М. Старикова, А. А. Шийко).

Г. М. Стариков виявив й опрацював понад півтори тисячі листів ученого та до нього, що зберігаються переважно у державних архівах і фондах рукописних зібрань бібліотек. У дисертації [79] й інших працях дослідник виділив домінуючу тему листування – науково-організаційна діяльність Д. І. Багалія, специфіку його епістолярного стилю: часто брак повного датування листів, але вказівка місця написання (за умови, коли адресант перебував не в Харкові); обов'язкові свої прикінцеві вітання та побажання адресатам, їхнім дружинам, дітям, колегам; зміну останнього речення з кліше «Примите уверения в неизменном уважении и преданности. Ваш покорный слуга» на вираз «С уважением», а у 1920-х рр. – «академік Багалій»; використання будь-якого паперу, в т. ч. власних візиток [77, с. 38–39].

У своїй дисертації А. А. Шийко простежила роль Д. І. Багалія в організації архівної й археографічної справи [93]. Дисертаційне дослідження М. І. Маркевич «Дмитро Багалій – дослідник української історіографії», на жаль, як дисертація А. А. Шийко хибує на неточності [58].

Найбільша кількість археографічних публікацій – це листування Д. І. Багалія з іншими науковцями, педагогами, громадськими діячами тощо [32; 41; 55 та ін.].

Найбільше в цій царині зробив Г. М. Стариков. Він надрукував листування Д. І. Багалія з В. Б. Антоновичем, О. Ф. Бичковим, Д. І. Іловайським, О. П. Оглоблиним, Є. К. Редіним (останнє разом з Д. С. Гордієнко) [34; 73; 75; 78; 81–84 та ін.].

Деякі публікації Г. М. Старикова присвячено маловідомим сторінкам життя Д. І. Багалія радянських часів, а саме: питанням організації централізованої архівної системи у 1920-х рр., організації переслідувань академіка з боку партійно-державних та каральних органів в останні роки життя [76; 80; 86 та ін.].

До его-джерел із багалієзнавства можна віднести і публікацію О. Ю. Багалій у скороченому вигляді без допоміжного наукового апарату спогадів трьох близьких до Дмитра Івановича людей: зятя (чоловіка старшої доньки Наталії) О. М. Ладиженського, аспірантки Н. В. Суровцової, наукового співробітника кафедри О. П. Оглоблина, а також літературознавця Г. С. Костюка (останній з ученим особисто знайомий не був). Важливо, що вперше надрукована частина рукопису О. М. Ладиженського, що зберігається у родині Багаліїв. Цікава оцінка тестя як «типового селянина», який готовий підкорятися будь-якій владі [92].

Список праць Д. І. Багалія і про нього уточнено в нових бібліографічних покажчиках і довідниках [36–37; 72 та ін.].

Певній популяризації життя та діяльності відомого історика сприяють невеличкі енциклопедичні статті [12–13; 52 та ін.].

У Народній українській академії й у Харківському національному педагогічному університеті імені Г. С. Сковороди раніше періодично відбувалися Багаліївські читання, які мали особливий резонанс серед науковців Харкова й інших міст України. Збірники тез Багаліївських читань обох вищих навчальних закладів яскраво свідчили про невгасимий інтерес широкого загалу науковців і громадськості до постаті Д. І. Багалія [1 та ін.]. На честь 160-річного ювілею від дня народження Д. І. Багалія в Україні пройшли наукові заходи, в тому числі Другі міжуніверситетські біографічні читання (м. Харків). Сподіваюся, що громадськість незабаром побачить оприлюднені результати цих наукових заходів.

Отже, за останню чверть століття помітно активізувався процес вивчення життя та творчості видатного українця. Особливістю сучасного періоду розвитку багалієзнавства є яскраво виражена його археографічна складова, а саме публікація листування Д. І. Багалія, його рукописів і повторний друк найбільш відомих монографій історика.

Література:

1. Багаліївські читання в НУА. – Харків : НУА, 1998–2002. – Вип. I–V.
2. Багаліївський збірник: академік Д.І. Багалій та бібліотечна справа України: наук. ст. та мат. / Харк. держ. наук. б-ка ім. В.Г. Короленка; [уклад. О.П. Куніч]. – Х. : Сага, 2008. – 308 с.
3. Багалій Д.І. Автобіографія : 50 літ на стороні української культури / Д.І. Багалій. – Х. : Прапор, 2002. – 192 с.
4. Багалій Д.І. Вибрані праці : у 6 т. Т. 1 : Автобіографія; Ювілейні матеріали; Бібліографія / Д.І. Багалій. – Харків : Золоті сторінки, 1999. – 600 с.
5. Багалій Д.І. Вибрані праці : у 6 т. Т. 2 : Джерелознавство та історіографія історії України / Д.І. Багалій. – Харків : Золоті сторінки, 2001. – 661 с.
6. Багалій Д.І. Вибрані праці: в 6 т. Т. 3. Опыт истории Харьковского университета (по неизданным материалам). Ч. 1 (1802—1815 гг.). – Х. : Вид-во НУА, 2004. – 1152 с.
7. Багалій Д.І. Вибрані праці : у 6 т. Т. 4. Опыт истории Харьковского университета (по неизданным материалам). Ч. 2 : (1815–1935 гг.) / Д.І. Багалій. – Х. : НУА, 2005. – 1003 с.
8. Багалій Д.І. Вибрані праці : у 6 т. Т. 5, ч. 1. Історія колонізації Слобідської України / Д.І. Багалій. – Х. : НУА, 2007. – 575 с.
9. Багалій Д.І. Вибрані праці : у 6 т. Т. 5. Ч. 2 : Заселення Полудневої України (Запорожжя й Новоросійського краю) і перші початки її господарства і культурного розвитку. З додатками Н.Д. Полонської-Василенко / Д.І. Багалій. – Х. : НУА, 2008. – 551 с.
10. Багалій Д.І. Нарис історії України. Доба натурального господарства / Д.І. Багалій. – Київ : Час, 1994. – 288с.
11. Багалій Д.І. Український мандрований філософ Григорій Сковорода / Д.І. Багалій. – 2-е вид., випр. – Київ : Кобза : Орій, 1992. – 472 с.
12. Багалій Дмитро Іванович // Історики Харківського університету: біобліогр. довідник (1905–2013 рр.) / укл. О.М. Богдашина, В.І. Бутенко, С.І. Посохов та ін. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2013. – С. 19–23.
13. Багалій Дмитро Іванович // Енциклопедія історії України. – К., 2003. – Т. 1. – С. 159–161.
14. Богдашина Е.Н. К вопросу о школах в украинской историографии 20-х – начала 30-х гг. XX в. / Е.Н. Богдашина // Проблемы историографии и источниковедения: материалы науч.-метод. конф. – Х., 1993. – С. 33–40.
15. Богдашина О.М. Д.І. Багалій та вища школа на Україні // Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди. Сер. Історія та географія. – Х., 2003. – Вип. 13. – С. 148–152.
16. Богдашина О.М. Д.І. Багалій та його місце в українській історіографії / О.М. Богдашина // Науковий вісник Харківського державного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди. [Сер.]. Історичні науки : зб. наук. пр. –Х., 1998. – Вип. 1. – С. 8–12.

17. Богдашина О.М. Д.І. Багалій та Д.І. Яворницький: (до історії взаємовідносин двох видатних вчених) / О.М. Богдашина / О.М. Богдашина // Науковий вісник Харківського державного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди. [Сер.]. Історичні науки : зб. наук. пр. Х., 1998. – Вип. 1. – С. 67– 68.
18. Богдашина О.М. Головні напрямки науково-організаційної та громадсько-політичної діяльності Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури ім. акад. Д.І. Багалія (1921– 1934 рр.) / О.М. Богдашина // Збірник наукових праць викладачів та аспірантів історичного факультету / Харк. держ. пед. ін-т ім. Г.С. Сковороди. – Х., 1993. – Вип. 1. – С. 76– 88.
19. Богдашина О.М. Діяльність Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури ім. акад. Д.І. Багалія (1921– 1934 рр.) : автореф. канд. іст. наук / Богдашина Олена Миколаївна. – Дніпропетровськ, 1993. – 17 с.
20. Богдашина О.М. Діяльність Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури ім. акад. Д.І. Багалія (1921– 1934 рр.) / О.М. Богдашина. – Х. : Вид. ХДПУ, 1994. – 196 с.
21. Богдашина О.М. Перший директор інституту Тараса Шевченка Д.І. Багалій / О.М. Богдашина // Науковий вісник Харківського державного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди. [Сер.]. Історичні науки : зб. наук. пр. – Х., 1998. – Вип. 1. – С. 80– 82.
22. Богдашина О.М. Позитивізм в історичній науці в Україні (60-ті рр. XIX – 20- ті рр. XX ст.) / О.М. Богдашина. – 2-е вид., доп. та переробл. – Х. : Вид-во ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2013. – 560 с.
23. Богдашина О.М. Слобідський літописець історії України Д.І. Багалій / О.М. Богдашина // Український історичний журнал. – К., 2008. – № 1. – С. 88– 112.
24. Богдашина О.М. Теоретико-методологічні погляди Д.І. Багалія / О.М. Богдашина // Сумська старовина. – Суми, 2007. – № 21– 22. – С. 7– 14.
25. Верба І. Дмитро Багалій і Олександр Оглоблин: До історії творчих стосунків / І. Верба, С. Кіржаєв // Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник. – 1999. – Вип. 2. – С. 218– 270.
26. Водотика С.Г. Формування історичних шкіл в Україні (на прикладі школи Д.І. Багалія) // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – 1998. – Вип. 4. – С. 279– 294.
27. Воронов В.І. Внесок Д.І. Багалія в розробку джерелознавчих проблем історії України / В.І. Воронов // Вісник Дніпропетровського університету. Серія : Історія та археологія. – 2014. – Т. 22, вип. 22. – С. 111– 120.
28. Воронов В.І. Д.І. Багалій versus / de О.М. Лазаревський: «Поле дискусій» в українській історіографії доби класичного позитивізму / В.І. Воронов // Вісник Дніпропетровського університету. Сер. Історія та археологія. – 2015. – Т. 23, вип. 23. – С. 168–178.
29. Гоцуляк В.В. Історіографічна думка про М. Грушевського і українську історичну науку його доби / В.В. Гоцуляк. – Черкаси : Сіяч, 1996. – 181 с.
30. Галів М.Д. Доктрина позитивізму в історико-педагогічному наративі Дмитра Багалія // Наукові записки Тернопільського нац. пед. університету ім. В. Гнатюка. Сер. Педагогіка. – 2016. – № 1. – С. 23–31.
31. Галів М. Суспільно-політичні ідеї в історико-педагогічному наративі Дмитра Багалія / М. Галів // Молодь і ринок. – 2016. – № 5. – С. 113–118.
32. Герасименко Н.О. Листи Д.І. Багалія: З епістолярної спадщини Олександра Лазаревського / Н.О. Герасименко // Український історичний журнал. – 2008. – № 1. – С. 113–122.
33. Гончар О. Наукові контакти Миколи Костомарова та Дмитра Багалія / О. Гончар // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. – К., 2013. – Ч. 22– 23. – С. 111–118.

34. Гордієнко Д. Дмитро Багалій та Єгор Редін: кілька епізодів взаємин (за епістолярними джерелами) / Д. Гордієнко, Г. Стариков // Софія Київська: Візантія. Русь. Україна. – 2013. – Вип. 3 : збірка наукових праць, присвячена, присвячена 150-літтю з дня народження Єгора Кузьмича Редіна (1863–1908). – С.176–200.
35. Гуменюк М.П. Библиография и библиотековедение в научном наследии акад. АН УССР Д.И. Багалей / М.П. Гуменюк // Біля джерел української радянської бібліографії / М.П. Гуменюк. – К., 1991. – С. 40–45.
36. Д.І. Багалій : бібліогр. // Вибрані праці : у 6 т. / Д.І. Багалій. – Х., 1999. – Т. 1. – С. 473–576.
37. Дмитро Іванович Багалій – професор Харківського університету : біобібліогр. покажч. – Х. : ХДУ, 1992. – 124 с.
38. Домановський А. М., Коханський А. В. На шляху золоті середини. Дмитро Іванович Багалій у політичному житті Харкова (1910–1914 рр.) // UNIVERSITATES. Наука и просвещение. – 2014. – № 1. – С. 18–29.
39. Домановський А. М., Пархоменко М. В. На шляху золоті середини. Дмитро Іванович Багалій – харківський міський голова (1914– 1917 рр.) // UNIVERSITATES. Наука и просвещение. – 2014. – №2. – С. 30–45.
40. Завальнюк О. Дмитро Багалій і творення національної університетської освіти в Україні (1918–1919 роки) / О. Завальнюк // Етнічна історія народів Європи. – 2005. – Вип. 19. – С. 37–43.
41. Заруба В. Листування М. Грушевського з Д. І. Багалієм / В. М. Заруба // Український історик. – 1991– 1992. – № 3– 4 / 1– 4. – С. 433–437.
42. Заруба В. Михайло Грушевський та Дмитро Багалій / В. Заруба // Березіль. – 1991. – № 9. – С. 141–154.
43. Зозуля С.Ю. До питання про належність ніжинських істориків 20-х– 30-х років ХХ ст. до зони тяжіння наукової школи акад. Д.І. Багалія / С.Ю. Зозуля //Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. – Харків, 2004. – Вип. 7. – С. 92– 101.
44. Історія української археографії. Персоналії. — К., 1993. — Вип. 1 : Микола Костомаров, Дмитро Багалій, Володимир Антонович, Михайло Грушевський, о. Атанасій Великий. — 97 с. (Проблеми едиційної та камеральної археографії. Вип. 17).
45. Казьмирчук Г.Д. Українське декабристознавство / Г.Д. Казьмирчук, Ю.В. Латиш. – Черкаси : Брама, 2002. – 282 с.
46. Кіян О. Володимир Антонович: історик і організатор Київської історичної школи / О. Кіян. – К. : Вид. Ін-ту історії України, 2005. – 492 с.
47. Колпакова О.Д. І. Багалій і Д.І. Яворницький: порівняльний аналіз досвіду соціалізації українських істориків у Російській імперії кінця ХІХ – початку ХХ ст. / О. Колпакова // Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України. – Дніпропетровськ, 2004. – С. 226–235.
48. Коцур А.П. Дмитро Багалій – видатний діяч українського національного відродження / А.П. Коцур, Б.Ф. Білецький // Слов'янський вісник. – 1998. – Вип. 1. – С. 117–121.
49. Кравченко В.В. Д.И. Багалей и его вклад в изучение отечественной истории: автореф. дис. канд. ист. наук: 07.00.09/ Владимир Васильевич Кравченко ; Институт истории АН УССР. – Киев, 1986. – 17 с.
50. Кравченко В.В. Д.И. Багалей : научная и общественно-политическая деятельность / В.В. Кравченко. – Х. : Основа, 1990. – 176 с.
51. Кравченко В.В. Д.І. Багалій в світлі й тіні своєї «Автобіографії» // Вибрані праці: у 6 т. / Д.І. Багалій. – Харків, 1999. – Т. 1. – С. 9– 56.
52. Кравченко В.В. Багалій Дмитро Іванович // Українські архівісти: бібліограф. довідник. – К., 1999. – Вип. 1. – С. 22– 26.

53. Кравченко В.В. Д.І. Багалій: Шлях золотої середини (до 140-річчя з дня народження) / В.В. Кравченко // Древности. – 1997– 1998. Харьковский историко-археологический ежегодник. – X., 1999. – С. 16– 40.
54. Кравченко В.В. Деятельность Харьковской научно-исследовательской кафедры истории Украины им. академика Д.И. Багалей / В.В. Кравченко, Л.А. Савенок // Вопросы истории народов СССР. – 1990. – № 35. – С. 49– 55.
55. Кравченко В.В. Листи Х.Д. Алчевської до Д.І. Багалія / В.В. Кравченко // Схід – Захід: Історико-культурологічний збірник. – Харків, 2001. – С. 166– 182.
56. Кравченко В.В. Личный фонд Д.И. Багалей в рукописном отделе Центральной научной библиотеки Харьковского государственного университета // Археограф. ежегодник за 1988 год. – М., 1989. – С. 222– 228.
57. Кравченко В. В. „Славних прадідів великих...” / В.В. Кравченко // Історія Слобідської України / Д.І. Багалій. – Харків, 1990. – С. 6– 12.
58. Маркевич М.І. Дмитро Багалій – дослідник української історіографії : автореф. дис. канд. іст. наук : 07.00.06 / Маркевич Мар'яна Іванівна ; Черкас. нац. ун-т ім. Богдана Хмельницького. – Черкаси, 2014. – 20 с.
59. Маслійчук В.Л. Спадщина Дмитра Багалія та сучасні дослідження історії Слобідської України / В.Л. Маслійчук // Збірник Харківського історико-філологічного товариства. — Харків, 2009. — Т.13. — С. 3—10.
60. Масненко В. Дмитро Багалій і його місце в українській національній історичній думці / В. Масненко // Вісн. Черкас. ун-ту. Сер. : іст. науки. – Черкаси, 2002. – Вип. 33. – С. 12–20.
61. Масненко В. Самовизначення Дмитра Багалія у науковому та ідентифікаційному просторі українознавчих студій / В. Масненко // Проблеми гуманітарних наук. Історія. – 2013. – Вип. 32. – С. 96– 113.
62. Масненко В. Самоідентифікація українських істориків у контексті становлення національної історичної думки (брати А.В. та М.В. Стороженко, І.А. Линниченко, Д.І. Багалій) // Киевская старина. – 2002. – № 6. – С. 92– 106.
63. Матяш І.Б. Архівна наука і освіта в Україні 1920–1930-х рр. : історія, бібліографія, бібліометрія / І.Б. Матяш. – К. : Вид. Укр. держ. наук.-досл. ін-ту архівної справи та документознавства, 2000. – 599 с.
64. Мацкевич І. Дмитро Багалій. Приватне життя / І. Мацкевич // Слобода. – 1992. – №88. – С. 6.
65. Мацкевич І. Кілька слів у вінок Дмитрові Багалію / І. Мацкевич // Слобода. – 1992. – №72. – С. 7.
66. Нариси з історії архівної справи в Україні / За загальною редакцією І.Б. Матяш та К.І. Климової. – К., 2002. – 612 с.
67. Павлова Т.Г. Великий українець – великий харьковчанин (К 150-летию Д.И. Багалей) / Т.Г. Павлова // Universitates = Университеты. Наука и просвещение. – 2008. – №1. – С. 94–97.
68. Павлова Т.Г. До питання про написання «Истории г. Харькова за 250 лет его существования» / Т.Г. Павлова // Вісн. Харків. ун-ту ім. В.Н. Каразіна. Сер. : історія України. Українознавство : історичні та філософські науки. № 641. – Вип.7. – Харків, 2004. – С. 54–67.
69. Павлова Т.Г. Про Д.І. Багалія, Харківський університет і сучасну критику / Т.Г. Павлова // Збірник Харківського історико-філологічного товариства. – 2009. – Нова серія. – Т. 13. – С. 11– 20.
70. Парамонов А.Ф. История Харьковского городского самоуправления. 1654– 1917 гг. / А.Л. Антонов, А.Ф. Парамонов, В.Л. Маслійчук. – Х. : Регион-Информ, 2004. – 191 с.
71. Пиріг П.Д. І. Багалій як дослідник історії Слобожанщини / П. Пиріг // Академія пам'яті професора Володимира Антоновича. – К., 1994. – С. 193– 201.
72. Ректори Харківського університету (1805–2014) : біобібліогр. довід. / Харків. нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна. – Харків : ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2015. – 191 с.

73. Стариков Г.В. Б. Антонович у листах, спогадах та працях Д.І. Багалія // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – К., 2008. – Т. 16. – С. 289–301.
74. Стариков Г.Д. І. Багалій і український національний рух // Сумська старовина. – 2007. – №24. – С. 137–145.
75. Стариков Г.М. Два листи Дмитра Іловайського з “Автобіографії” Дмитра Багалія // Український археографічний щорічник. – Вип. 16/17. – К., 2012. – С. 713–714.
76. Стариков Г.М. Діяльність Комісії із вивчення соціально-економічної історії України XVIII – XIX ст. / Г.М. Стариков // Сумська старовина. – 2009. – № XXVIII–XXIX. – С. 43–58.
77. Стариков Г.М. До питання про дослідження епістолярної спадщини Дмитра Багалія / Г.М. Стариков // Збірник Харківського історико-філологічного товариства. – 2009. – Нова серія. – Т. 13. – С. 37–40.
78. Стариков Г.М. До питання про початок наукової діяльності Д.І. Багалія (1882–1889 рр.) (за матеріалами листування з О.Ф. Бичковим) / Г.М. Стариков // Сумська старовина. – 2007. – №XXI–XXII. – С. 15–21.
79. Стариков Г.М. Епістолярна спадщина Д.І. Багалія як джерело до вивчення наукового та громадського життя в Україні кінця XIX – першої третини XX ст. : автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.06 / Григорій Миколайович Стариков ; НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. – Київ, 2011. – 16 с.
80. Стариков Г.М. Зачистка ідеологічної території напередодні заснування Інституту історії АН УРСР. Д.І. Багалій і більшовицька репресивна машина в останні роки життя / Г.М. Стариков // Історіографічні дослідження в Україні. – 2012. – Вип. 22. – С. 665–680.
81. Стариков Г.М. Листи Дмитра Багалія до Олександра Оглоблина / Г.М. Стариков // Сумський історико-архівний журнал. – 2007. – № II–III. – С. 128–151.
82. Стариков Г.М. Листи Дмитра Багалія до Опанаса Бичкова / Г.М. Стариков // Український археографічний щорічник. – 2010. – Вип. 15. – С. 434–475.
83. Стариков Г.М. Листування Д.І. Багалія з редакторами «Київської старовини» як джерело до вивчення творчої співпраці / Г.М. Стариков // Університет. – 2007. – № 4. – С. 59–67.
84. Стариков Г.М. Листування Д.І. Багалія з редакцією журналу «Киевская старина» / Г.М. Стариков // Сумська старовина. – 2007. – № XXI–XXII. – С. 22–55.
85. Стариков Г.М. Постаць Д.І. Багалія в українській історіографії / Г.М. Стариков // Історіографічні дослідження в Україні. – 2008. – Вип. 19. – С. 259–282.
86. Стариков Г.М. Стан архівної справи на Україні у першій половині 20-х років XX ст. (за матеріалами листування Д.І. Багалія) / Г.М. Стариков // Сумська старовина. – 2009. – №XXVI–XXVII. – С. 177–181.
87. Стариков Г.М. Чернетка виступу Д.І. Багалія на I з'їзді архівних працівників РСФР (14–19 березня 1925 року) / Г.М. Стариков // Український археографічний щорічник. – К., 2012. – Вип. 16/17. – С. 432–437.
88. Стельмах С.П. Історична наука в Україні епохи класичного історизму XIX – початок XX століття / С.П. Стельмах. – К. : Київ. ун-т, 2005. – 378 с.
89. Сухіна В.Ф. Філософський аналіз творчої діяльності Д.І. Багалія / В.Ф. Сухіна // Філософська думка. – 2007. – № 6. – С. 74–84.
90. Толочко О.П. Дві не зовсім академічні дискусії (І.А. Лінниченко, Д.І. Багалій, М.С. Грушевський) / О.П. Толочко // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К., 1993. – Т. 5, вип. 2. – С. 92–103.
91. Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна за 200 років. – Х.: Фоліо, 2004. – 750 с.
92. Чотири розповіді про Дмитра Багалія / Упоряд., передне слово О. Багалій. – Х. : Сага, 2007. – 94 с.

93. Шийко А.А. Архівно-археографічна діяльність Д.І. Багалія : автореф. дис. канд. іст. наук : 07.00.06 / Шийко Альона Анатоліївна; Київський нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – Київ, 2012. – 16 с.
94. Шийко А.А. Д.І. Багалій – фундатор харківського історичного архіву / А.А. Шийко // Вісник Черкаського університету. Сер. : Історичні науки. – 2010. – № 192. – С. 42–47.
95. Юрчук В. Зробити „дещо” для свого народу : До 140-річчя від дня народження Д.І. Багалія / В. Юрчук // Вісник НАН України. – 1997. – №9–10. – С. 64–68.
96. Юрчук В.І. П’ятдесят літ на сторожі української науки та культури / В.І. Юрчук. – К. : Персонал, 2012. – 223 с.
97. Ярошик В. Дмитро Багалій і Харківська громадська бібліотека / В. Ярошик, Т. Сосновська // Бібл. вісник. – 1997. – №1. – С. 16–18.
98. Архіви України (Київ).

В. П. Потоцький
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

ДІЯЛЬНІСТЬ Д.І. БАГАЛІЯ В ХАРКОВІ В УМОВАХ ДЕНІКІНСЬКОГО РЕЖИМУ

В статті розглядається невеликий епізод з життя видатного українського історика Д.І. Багалія, пов'язаний з його перебуванням у Харкові протягом вересня-грудня 1919 року. В цей час місто знаходилося під владою Добровольчої армії генерала А. І. Денікіна, який намагався проводити політику реставрації дореволюційних порядків. С статті приділено увагу причинам переїзду Дмитра Івановича з Києва до Харкова, особливостям роботи Багалія на історико-філологічному факультеті Харківського університету, а також його науковій і видавничій діяльності.

Ключові слова: Д.І. Багалій, Харківський університет, Добровольча армія, А. І. Денікін, Українська академія наук.

В статье рассматривается небольшой эпизод из жизни выдающегося украинского историка Д.И. Багалія, связанный с его пребыванием в Харькове в течение сентября-декабря 1919 года. В это время город находился под властью Добровольческой армии генерала А. И. Деникина, который пытался проводить политику реставрации дореволюционных порядков. С статье уделено внимание причинам переезда Дмитрия Ивановича из Киева в Харьков, особенностям работы Багалія на историко-филологическом факультете Харьковского университета, а также его научной и издательской деятельности.

Ключевые слова: Д.И. Багалій, Харьковский университет, Добровольческая армия, А. И. Деникин, Украинская академия наук.

The article considers the short period of outstanding Ukrainian historian D. I. Bagaliy's life, when he was in Kharkov from September 1919 to December 1919. At that time the city was under the authority of the Volunteer Army of General Denikin, who tried to pursue a policy of restoring pre-revolutionary order. The article draws attention to the reasons of Dmitry Ivanovich's move from Kiev to Kharkov, the peculiarities of Bagaliy's working at the historical-philological faculty of Kharkov University, as well as his scientific and publishing activities.

Key words: D. I. Bagaliy, Kharkiv University, Volunteer Army, A. I. Denikin, Ukrainian Academy of Sciences.

Розвиток української наукової думки часів Національно-визвольної революції 1917 – 1920 рр. є дуже актуальною проблемою, що порушує багато цікавих питань, серед яких, безумовно, не останнє – роль окремих учених у тих буремних подіях. Частіше за все ця сторінка біографії того чи іншого українського науковця є найменш відомою через цілком об'єктивні обставини: політичну нестабільність, часту зміну правлячих режимів, бойові дії тощо. Однак 1919 рік навіть на такому фоні виглядав дуже неспокійним: він відрізнявся ще небаченим політичним хаосом, який охопив більшість території України. Спроба реакційно-консервативних сил на чолі з генералом А. Денікіним реставрувати дореволюційний лад з одного боку призвела до встановлення в багатьох українських містах хоча б відносного порядку, а з іншого – ця нова влада серйозно загрожувала подальшому розвитку будь-яких українознавчих студій. Саме тому діяльність багатьох видатних вітчизняних вчених-

гуманітаріїв за часів денікінської окупації залишається своєрідною «білою плямою» в історіографії та потребує на подальше дослідження.

Добровольча армія зайняла місто Харків 24 червня 1919 року, а покинула – 12 грудня 1919, відповідно, протримавшись у центрі Слобідської України майже півроку. Київ білогвардійці захопили 31 серпня 1919 року й відступили з нього під ударами Червоної армії тільки через три місяці – 16 грудня 1919 року. Чим у цей час займався знаний український історик Дмитро Іванович Багалій, залишається майже невідомим. В своїй короткій автобіографії 1927 року він зовсім не згадує про цей період [13, ф.166, оп.6, спр.7908, арк.139-142]. Власне, у межах запропонованої статті й хотілося б розглянути цю проблему. Хоча через брак джерел ми маємо більше запитань, ніж відповідей, саме тому дану невелику розвідку можна скоріше сприймати як постановку проблеми.

Отже, відомо, що Дмитро Іванович у січні 1919 року перебував у Києві, де входив до складу створеної урядом УНР «Комісії в справах щодо вищих шкіл і наукових інституцій». У цій поважній структурі окрім нього ще працювали такі відомі українські вчені, як В.І. Вернадський, А.Ю. Кримський, М.С. Грушевський, Ф.П. Сушицький, І.М. Ганицький, Г.Г. Павлуцький, О.В. Корчак-Чепурківський, В.В. Дуб'янський, Д.А. Граве, Б.О. Кістяківський, І.А. Фещенко-Чопівський, О.Ф. Музиченко і Г. Нарбут. Очолював комісію П. Холодний, а Д. Багалій виконував обов'язки його заступника. Однак робота даної комісії була вкрай нетривалою. На початку лютого 1919 року її фундатор, міністр освіти УНР Іван Огієнко, опинився у Вінниці, звідки безуспішно намагався керувати діями вчених, які залишилися в Києві. Багато хто з науковців тоді покинув українську столицю, але Дмитро Багалій продовжував опікуватися справами УАН, навіть контактуючи заради цього з радянською владою [8, с. 41].

Втім його роботу у цей час важко назвати занадто енергійною. У травні 1920 р. Д.І. Багалія було мобілізовано до комісії консультантів при Народному комісаріаті освіти, де він мав працювати над проектом реформи вищої школи. 2 липня 1919 р. Д.І. Багалія було затверджено позаштатним викладачем кафедри історії України українського відділу. Про це вийшло окреме розпорядження комісара Київського університету. У «Пам'ятній записці про Київський Український Державний Університет», складеній керівництвом закладу у вересні 1919 р. (тобто вже при денікінцях), зокрема говорилося про те, що «Д.І. Багалій, колишній ректор і професор Харківського університету, є професором Київського Державного Українського Університету» [8, с. 42]. Сучасний дослідник О. Завальнюк зауважує, що хоча «Дмитро Іванович був прийнятий у штат закладу, але не прочитав у ньому жодної лекції» [8, с. 42].

Інший дослідник життя та творчості видатного історика Слобожанщини В. В. Кравченко у своїй статті «Д.І.Багалій в світлі й тіні своєї «Автобіографії»» наводить дані про рішення спільних зборів Академії наук від 7 вересня 1919 р. задовольнити прохання Дмитра Івановича про відрядження до Харкова терміном на один місяць для роботи в місцевому архіві [9, с.27]. Однак, поїхавши в Харків на місяць, до Києва Багалій вже не повернувся. У зв'язку з від'їздом Дмитра Івановича слід звернути увагу на дві обставини: по-перше, він переїхав із Києва до Харкова тільки тоді, коли обидва міста опинилися під контролем денікінців, а при більшовиках, наприклад навесні 1919 року, він цього не зробив. По-друге, до Києва з Харкова Багалій так і не повернувся, лишаючись у місті, що вважалося одним із центрів так званого денікінського Півдня Росії й відповідно забезпечувалося й охоронялося.

Чим саме займався колишній міський голова у білогвардійському Харкові точно не відомо. Тим більше, що з новою владою у нього просто повинні були виникнути певні розбіжності у поглядах хоча б з приводу української мови, якою Багалій принципово читав свої лекції. Проте й повністю відмовлятися від викладацької діяльності Дмитро Іванович не став. Вже 11 вересня, тобто менше ніж через тиждень після його від'їзду з Києва, керівництво Харківського університету затвердило представлення історико-філологічного

факультету про доручення читання лекцій на вакантних кафедрах позаштатним професорам Д. Багалію, М. Сумцову, В. Савві та іншим [4, с.3]. Як бачимо, сам факт влаштування на роботу свідчить про своєрідний компроміс Багалія з денкінською владою, а також про небажання повертатися до Києва, з якого він виїхав формально лише на місяць. У своєму листі до академіка В. І. Вернадського від 8 листопада 1919 року Багалій просить його доручити Григорію Іванцю переслати до Харкова найбільш цінні книги та особисті речі, що були залишені Дмитром Івановичем у Києві в приміщенні Академії наук [6, с. с. 110]. З огляду на цей факт рішення Багалія затриматися у Харкові виглядає не запланованим заздалегідь, а уявляється скоріше спонтанним, прийнятим вже на місці.

Слід зазначити, що протягом усього періоду перебування денікінців у Харкові, видатний вчений уникає будь-яких різновидів співпраці з владою. Дивно, але він не проявляє жодної активності навіть у тих сферах, які ще нещодавно знаходилися в колі його інтересів. Ім'я Багалія в цей час зовсім не фігурує у новинах про наукове життя Харкова. Наприклад, його колега Микола Сумцов 14 вересня виступав одним із опонентів під час захисту дисертації проф. Є. Кагарова «Грецькі таблички із закляттями» [5, с.3]. А 12 жовтня він брав активну участь в обговоренні дисертації «Тексти пірамід» доцента Новоросійського університету О. Коцеєвського. Тоді Микола Федорович був призначений керівництвом історико-філологічного факультету неофіційним опонентом на захисті [1, с.3]. Сумцов, на відміну від Багалія, в цей час не уникав і публіцистичної діяльності: його огляди інколи з'являлися на шпальтах місцевих газет [10, с.1]. Ім'я Багалія також не фігурує серед тих професорів Харківського університету, хто читав лекції у новоутвореному Вільному факультеті мистецтв.

Важко сказати, які саме курси читав академік Багалій восени 1919 року у Харківському університеті. Напевно, це був курс, пов'язаний з історіографією та джерелознавством історії України, про що Дмитро Іванович повідомляв свого колегу Володимира Вернадського в листі від 8 листопада [6, с.109]. Однак, навряд чи Багалію вдалося прочитати багато лекцій з цієї дисципліни. Це можна пояснити дуже коротким осіннім семестром 1919 року, що розпочався тільки 15 жовтня й закінчився через неможливість опалювати приміщення вже у середині листопада. До речі, професор Микола Сумцов 1 листопада подав доповідну записку керівництву університету з пропозицією опалювати хоча б професорську лекторію (тобто окреме приміщення при бібліотеці), де викладачі й студенти могли б грітися у перерві між заняттями [3, с.3]. Не виключено, що турбота про тепло у лекторії може свідчити про те, що Сумцов (а також, цілком ймовірно, і Багалій) проводили більшу частину свого робочого часу саме у бібліотеці.

З цілком зрозумілих, скоріш за все ідеологічних, причин Дмитро Іванович відмовлявся також від співробітництва з сумнозвісним Освагом, у пропагандистських заходах якого брали активну участь багато університетських викладачів. Професори й доценти широко залучалися до поїздок із лекціями по селах і повітових містечках, де вони роз'яснювали політику ЗСПР та під виглядом наково-популярних доповідей проводили відверту агітацію за Денікіна. Ці заняття, між іншим, були доволі небезпечними. Так, наприклад, доцент юридичного факультету Г. А. Семака-Максимович загинув під час читання лекції у Дніпровському повіті Катеринославської губернії. Його зарубали шашками місцеві махновці [2, с.3].

Дмитро Іванович під час свого перебування у Харкові цілком лояльно поставився до здійсненої денікінським режимом спроби відновлення Академії наук. 17 жовтня Управління народної освіти запропонувало Харківському університету розглянути проект заснування в Києві нової Академії наук замість Української АН, яка припинила свою діяльність [12, с. 4]. Денікінська Особлива нарада створила Тимчасовий комітет для керівництва справами Академії наук у Києві. Його головою було призначено В.І. Вернадського, а членами – С.П. Тимошенко та О.І. Левицького. Рішення щодо долі Академії мали винести також ради Новоросійського (Одеського), Донського (Ростовського) і Київського університетів та деяких

інших вузів, що діяли на контрольованій Добармією території. У своєму листі до В. І. Вернадського академік Багалій зокрема повідомляє, що «...Сегодня историко-фил[ологический] фак[ультет] Харьк[овского] у[ниверсите]та, рассмотрев Вашу записку и проект, единогласно (при одном воздержавшемся – проф[ессоре] Клочкове) присоединился к ним и признал желательным учреждение Академии Наук в Киеве. Ранее такое же заключение вынес физико-математический факультет. Теперь очередь за советом» [6, с. 110]. У тому ж самому листі Багалій запитує у Вернадського, якою саме мовою комітет планує видавати твори КАН й просить заздалегідь повідомити його, щоб «...точно знать, на каком языке (русском или украинском) ее составлять и на каком языке она может появиться в изданиях Академии» [6, с. 110]. Як виявляється, Дмитро Іванович погоджувався писати третій том своєї «Української історіографії» і російською мовою, хоча два попередні були написані українською.

Цікаво, але згадуючи ці дні, академік Д.І. Багалій відзначав, що саме тоді наукова праця, яка раніше йшла надзвичайно жваво, ледве зовсім не припинилася, і Академія мала втратити своє значення вищої центральної наукової установи в Україні [9, с.32].

Так чим же займався академік Багалій під час свого перебування у «білогвардійському» Харкові? Цей період в його житті, як не дивно, виявився надзвичайно плідним. Сам Дмитро Іванович так писав про це у листопаді 1919 року: «В настоящее время мною заканчивается первая часть «Украинской историографии», содержащая обзор всех видов источников для истории Украины – летописей, хронографов, житий, повестей, мемуаров, сказаний иностранцев, актов и грамот, памятников археологии и словесности (устной и письменной). Это первый опыт такого труда – и в нем ощущается большая потребность как в украинской, так и в русской истории...Работа эта требует массы библиографических справок, и я ее веду теперь в Харькове, пользуясь всеми здешними книгохранилищами, начиная с университетской библиотеки и оканчивая своей собственной... От души желал бы закончить этот труд для Академии Наук в Киеве и увидеть его в печати в академических изданиях...Для Академии я также хочу продолжить и обработать свое специальное исследование «Магдебургское право в городах Левобережной Украины», данные для коего извлекаю из Харьковского исторического архива. Мог бы предоставить в распоряжение Академии и собранные мною «Документы для истории Харьковского университета» [6, с. 109-110].

Слід також звернути увагу на той факт, що за час перебування у денікінському Харкові Дмитро Іванович зовсім не друкувався. Всі його п'ять публікацій, що офіційна бібліографія Багалія відносить до 1919 року, вийшли у першій його половині, причому у Києві, тобто при владі УНР та при більшовиках [7, с.516].

Література

1. Академическая жизнь // Новая Россия, 1919 – №122 – 15 октября – С. 3.
2. Академическая жизнь // Новая Россия, 1919 – №134 – 29 октября – С. 3.
3. Академическая жизнь // Новая Россия, 1919 – №137 – 1 ноября – С. 3.
4. Академическая жизнь // Новая Россия, 1919 – №96 – 12 сентября – С. 3.
5. Академическая жизнь // Новая Россия, 1919 – №99 – 17 сентября – С. 3.
6. Вибрані наукові праці академіка В. І. Вернадського – Т.2. – Кн.1. – Листування з великими вченими – К. 2011. б.в. – 824с.
7. Д. І. Багалій : біобібліографія] / упоряд. Ю. Г. Шевченко, Р. А. Ставинська, М. Г. Швалб, В. Д. Прокопова ; бібліогр. ред. С. Б. Глибицька // Вибрані праці : у 6 т. / НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського (Харк. філ.) ; ХГІ «НУА» ; Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна; упоряд., вступ. ст., комент. В. В. Кравченка ; редкол. : В. В. Кравченко (голов. ред.) [та ін.]. – Харків, 1999. – Т. 1. – С. 473–576.

8. Завальнюк О. Дмитро Багалій і творення національної університетської освіти в Україні (1918–1919 роки) / О. Завальнюк // Етнічна історія народів Європи – 2005. – Вип. 19. – С. 37–43.
9. Кравченко В. В. Д. І. Багалій у світлі й тіні своєї «Автобіографії»: [передмова] / В. В. Кравченко // Багалій Д. І. Вибр. пр. – Х., 1999. – Т. 1. – С. 9–56.
10. Маньківська Т.О. Антиукраїнська політика денікінського режиму в Україні (червень – грудень 1919 року) // Збірник наукових праць [Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди]. Серія : "Історія та географія". – 2010. – Вип. 38. – С. 30–33.
11. Сумцов Н. Ф. Памяти двух ученых // Южный край, 1919 – №104 – 12 октября – С. 1.
12. Учреждение Академии Наук // Родина, 1919 – №93 – 17 октября – С. 4.
13. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України.

УДК 929Липинський:[316.644:33]

DOI: 10.26565/2225-6505-2017-2-14

С. О. Жидков

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

ДО ПИТАННЯ ПРО СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ПОГЛЯДИ В'ЯЧЕСЛАВА ЛИПІНСЬКОГО

У статті окреслені соціально-економічні погляди В'ячеслава Липинського. Аналізуючи творчість історіософа, автор простежив впливи різних «іпостасей»/ідентичностей інтелектуала на становлення його соціально-економічних концептів. Досліджено, як учений розумів систему «держава-економіка», капіталізм та соціально-економічну диференціацію. Порівняно базові постулати аграризму та хліборобської ідеології. Встановлено значення приватного землевладіння в історіософії вченого. Розглянуто «класовий дискурс» у текстах мислителя й авторська «відповідь» на «марксистську монополію» в інтелектуальному середовищі доби.

Ключові слова: В. Липинський, клас, держава, аграризм, національна аристократія.

В статье определяются социально-экономические взгляды Вячеслава Липинского. На основе анализа творчества историсофа прослеживаются влияния различных «ипостасей»/идентичностей интеллектуала на становление его социально-экономических концептов. Исследуется авторское понимание системы «государство-экономика», капитализма и социально-экономической дифференциации. Устанавливается значение частного землевладения в историософии ученого. Сравниваются базовые постулаты аграризма и земледельческой («хлеборобской») идеологии. Рассматривается «классовый дискурс» в текстах мыслителя и его «ответ» на «марксистскую монополию» в интеллектуальной среде того времени.

Ключевые слова: В. Липинский, класс, государство, аграризм, национальная аристократия.

The paper is devoted to the study of socio-economic views of Viacheslav Lypyns'kyj. The author, analyzing the creativity of historiosopher, traces the influences of various «hypostases»/identities of the intellectual on the formation of his socio-economic concepts. The understanding of the system «state-economic», capitalism and socio-economic differentiation by Viacheslav Lypyns'kyj is studied. The significance of the question about private ownership of land in the historiography of scholar is clarified. The basic postulates of agrarianism and «the farmer (khlborob) ideology» are compared. The «class discourse» in the texts of thinker and his «answer» to the «Marxist monopoly» in intellectual environment of epoch are highlighted.

Key words: V. Lypyns'kyj, class, state, agrarianism, national aristocracy.

В'ячеслав Казимирович Липинський (1882–1931) належить до чільних представників української суспільно-політичної та історичної думки ХХ ст. Аналіз «інтелектуального продукту» мислителя щодо соціально-економічних «інтенцій» дозволяє не лише по-новому «прочитати» вченого, але й продемонструвати зв'язок його ідей/поглядів із соціокультурним контекстом відповідної епохи. Той факт, що В. Липинський, на думку Д. Дорошенка, «концепційний» історик [4, с. 72], який передусім теоретизує над історичною дійсністю, а також обставини суспільно-політичної та громадської діяльності вченого (участь у революційних подіях 1917–1921 рр. та конструюванні ідеологій політичних організацій

«хліборобського» спрямування, статус «популяризатора-фундатора» політичного та соціально-економічного «феномена» Гетьманату Скоропадського) засвідчують перспективність аналізу соціально-економічного складника поглядів історіософа.

На сучасному етапі розвитку історіографії системно (пере)осмислюють творчість В. Липинського. Хоча, предметно його соціально-економічні погляди не розглядають. У цих умовах постає необхідність не лише «вписати» контент студій мислителя (зокрема соціально-економічних) у світову теоретичну спадщину, але й встановити їхню внутрішню природу – джерела формування ідей, інтелектуальні впливи епохи тощо. Цінність економічного складника поглядів історіософа зумовлено специфікою авторського бачення соціально-економічних відносин в історичному розвитку, а також її ідеологічним обрамленням.

Отож, мета дослідження передусім полягає в окресленні/делімітуванні «соціально-економічного» у поглядах В. Липинського – його бачення соціально-економічних відносин загалом і конкретних «акцентуацій»/сюжетів зокрема. Звісно, встановлення ідейних «кордонів» умовне, тому з дослідницької перспективи важливо синтезувати різні «іпостасі» мислителя – економічну, політичну, власне історичну.

Одразу ж варто зазначити, що соціально-економічні погляди теоретика закономірно випливають із логіки державності. Той факт, що В. Липинський представляє (фактично розпочинає) державницький напрям української історіографії, визначив інклюзивний характер категорії «держава» в його історіософії [5; 16]. «Держава», в авторському абсолютизованому варіанті, з одного боку, має бути «економічно забезпеченою», а з другого – визначати перебіг економічного процесу, сприяти/регулювати [14, с. 77].

Найповніше концепт «держава-економіка» відображений у «Листах до братів-хліборобів» [8]. Ідеальний «державний організм» для теоретика – це «Трудова Монархія» [8, с. 46], яка вже з назви засвідчує суспільно-політичну та економічну орієнтацію мислителя, демонструючи симптомність першої третини ХХ ст. [2]. «Статут УСХД» [13], автором якого був В. Липинський, доповнює епітетами формат зазначеної монархії – «понадкласова» та «правова» [13, с. 241]. Згідно з концептом «Трудової Монархії», соціальною основою держави є «природні та сталі» групи людей – матеріально/продуктивні/трудова класи [13, с. 240]. Забезпечити економічний розвиток цих класів – первинне завдання держави, яка, що цікаво, регулюючи відносини між класами, має додержуватися принципу «пропорційності» до ступеня впливу кожного окремого класу [13, с. 240]. Усе це історіософ подає під політичним «омофором» самоврядності, державно-національної єдності та влади «невиборного» та «незмінного» очільника держави [13, с. 240]. Тільки в умовах «Трудової Монархії», на думку В. Липинського, можна говорити про прогресивність класової боротьби в масштабах світової історії, яку супроводжуватиме виховання в пролетарському середовищі здатності до економічної творчості, почуття законності й моралі праці [8, с. 60–61].

Як бачимо, вчення про «Трудову Монархію» вирізняється універсальністю [15] та яскраво засвідчує авторський синтез особистих монархічно-діничних вподобань і концепцій К. Маркса. У такому контексті варто докладніше проаналізувати марксистські «інтенції» у творчості вченого.

Передусім наголосимо на «класовому дискурсі», який у викладі В. Липинського специфічно екстрапольований на історію ранньомодерного часу [14, с. 58]. Історіософ демонструє обізнаність у вченні К. Маркса, про що свідчать роздуми, що, мовляв, дійсна пролетарська революція може відбутися лише в моменти найвищого розвитку економічного життя та призвести до якісно нового/вищого рівня виробничих відносин (мислитель, трактуючи Маркса, йде від супротивного, зокрема, ілюструючи соціально-економічні та політичні умови «неможливості» соціальної/пролетарської революції на українських землях) [8, с. 84, с. 141, с. 158]. Звісно, Липинський «насихує» марксистську риторику власними «інтенціями», наприклад «пролетаріат продуцентів» [8, с. 57] («робітники духу» + «люди

невизначених професій»), моралізаторський імператив праці [8, с. 42] тощо. Серед показових сюжетів – трактування трансформації революціонера («руїник» vs «творець») в організатора праці, який у Липинського стає «аристократом-консерватором» [8, с. 53].

Попри наявну суголосність між марксистськими концептами та поглядами В. Липинського (як, власне, і «впливів» матеріалістичного розуміння історії), усе ж, варто зазначити їхні засадничі розбіжності. При чому, суперечливість лежить «на поверхні». Якщо у трактуванні Маркса «буття» визначає «свідомість», то В. Липинський демонструє обернену тенденційність [1, с. 219–220]. Моралізаторський імператив, акцент на вольовій стороні виробничих відносин і загалом суспільного життя, та, найголовніше, наскрізно ірраціональний підхід історіософа до тлумачення процесів суспільного розвитку [15, с. 13; 7, с. 252] – усе це переконливо засвідчує специфічність поглядів Липинського [6, с. 245–246]. Зокрема, історіософ наголошував, що «знайти об'єктивно правдивий соціальний закон, який автоматично, без ніякого суб'єктивного внутрішнього зусилля, зробив би з нас націю – неможливо» [8, с. 116].

Серед акцентуацій економічного характеру у площині «Маркс vs Липинський» варто також зазначити проблему суспільного антагонізму – боротьбу «бідних» та «багатих». Нехай тенденційно, але В. Липинський дає «рецепт» як розв'язати проблему, правда, лише для так званого «хліборобського класу», пояснюючи протистояння між соціальними групами крізь призму конфлікту економічних інтересів, конфлікту «позитивної дії».

«Хліборобський клас» [8, с. 555] як своєрідна «альфа та омега» соціально-економічних поглядів В. Липинського має дві «крайнощі» – хлібороба «бідного» (селянина) та хлібороба «багатого» (поміщика), які взаємодоповнюють один одного як складники єдиного класу. Їхній конфлікт, на думку автора, внутрішньокласовий [8, с. 379], а антагонізм усередині класу має нівелювати виважена аграрна державна політика [5, с. 27–28]. Щодо останньої зазначимо ключові аспекти: 1) землекористування – це не лише право, але й обов'язок («кожному по його зусиллях»); 2) приватний/індивідуальний підхід до вирішення земельних спорів, який забезпечують місцеві хліборобські органи самоврядування за принципом справедливої «обоюсторонньої нівеляції»; 3) ставка на «середнього» землевласника; 4) забезпечення «економічного поширення» хліборобського класу, зокрема – розширення ринків збуту, здобуття колоній; 5) ліквідація «політичного» антагонізму – поділу на «дворянство» та «селянство».

Державні заходи з паралельною внутрішньокласовою/моральною еволюцією сприятимуть, за логікою В. Липинського, створенню економічного за своєю природою класу (щодо здатності творити економічні умови для існування всієї нації/держави). Невіддільним його атрибутом є «економічна сила» [8, с. 170]. Зрозуміло, що в цьому контексті В. Липинський вводить зазначену дефініцію, щоб продемонструвати матеріальну незалежність представників хліборобського класу, а це, у свою чергу, означає їх сталість/тяглість у суспільному житті та слугує беззаперечним символом опори для сучасного ладу, демонструючи соціально-економічний «розвій» держави. Фактично, володіючи «матеріальною/економічною силою» [8, с. 184], представники хліборобського класу в поглядах мислителя стають «монополістами» суспільного життя, несуть «стяг» державного та національного творення/відродження [8, с. 555]. У такому контексті Липинський свідомо залишає на маргінесі українських реалій представників малочисельного пролетаріату та безсилої/«непродукуючої» інтелігенції. Усе це вкотре переконливо засвідчує, що кон'юнктура першої третини ХХ ст. впливала на погляди інтелектуала, зокрема й на їхній соціально-економічний складник.

Ґрунтуючись на принципі соціокультурної впливовості епохи, зазначені економічні/світоглядні «інтенції» В. Липинського отримали широке інтерпретаційне тло щодо «джерельної бази» поглядів мислителя [3]. Серед широко педальованих схем привертає увагу концепція «аграризму». Достеменно невідомо, чи «сповідував» В. Липинський ідеї зазначеної європейської течії. Якщо так, то як/через кого здійснено транслювання?

Суперечливість питання посилено кількома обставинами: соціальний статус/ідентифікація В. Липинського; «польські впливи» раннього етапу його творчості; студіювання агрономії у європейських навчальних закладах; знання французької мови, що сприяло інтелектуальним впливам з «французького фронту» [6, с. 245], де, до речі, спочатку (поряд із німецьким варіантом) й виникає концепція «аграризму» [3, с. 369] (принагідно згадаємо, хоча б творчість Жоржа Сореля, через яку В. Липинський ознайомився із класичними елітистськими аспіраціями [19, с. 332–333]); власне, той факт, що теоретик не послуговувався дефініцією «аграризм».

Загалом там, де зосереджено багато селянського елемента, гостро стоїть аграрне питання (типова українська ситуація) і може виникнути «аграризм». Одразу ж зауважимо, що В. Липинському не властивий «селоцентризм», сконцентрований на передньому краї центрально-східного варіанта «аграризму». Утім альтернативна сутність «аграризму» (своєрідного «третього/серединного шляху» поза капіталізмом та соціалізмом/комунізмом) не могла не «привабити» молодого теоретика «хліборобського толку» [15, с. 14].

Якщо порівнювати базові постулати «аграризму» та «хліборобської ідеології» В. Липинського (починаючи з «Програми УДХП» [10]), можна натрапити на споріднені позиції, зокрема антикапіталістичну суголосність та «прихований» антидемократизм (мислитель побоювався «державної трестифікації народного господарства під егідою демократій» [10, с. 256]). «Хаос приватного капіталістичного господарства» [10, с. 261], податкове здирництво демократій, на думку В. Липинського, може зліквідувати, по-перше, державний контроль, а по-друге – організаційні потуги продукуючої верстви/ хліборобського класу.

Ставлення/думки В. Липинського щодо капіталізму яскраво демонструє схема історіософа – «закон землі (право цивільне) vs закон капіталу (право торговельне)» [8, с. 34]. Це протистояння між селом та капіталістичним містом [10, с. 257], між сільськогосподарською людиною/хліборобом та анонімним членом акціонерного товариства/ біржовим гравцем, між продуцентом та «обрізувачем купонів», між релігійною ідеєю та релігійним індиферентизмом, між естетизмом та «штукою на продаж» [8, с. 33–34]. У цьому конфлікті, на думку В. Липинського, не може бути компромісу, зударившись – «одне впаде, а інше залишиться» [8, с. 219].

Цікаво, що «конфліктне» у В. Липинського все ж нерідко заміщують компромісні сюжети – «територіальний патріотизм», «релігійний плюралізм» [9, с. 227.]. У такому разі можна говорити про «розходження іпостасей» вченого – «історична» іпостась диктувала компромісність на тлі розбудови державного «організму»/нації, а «політична» та «економічна» – культивували конфліктне середовище.

Найеклектичніше «іпостасі» відображені в поглядах та ідеях В. Липинського щодо історії ранньомодерного часу. Там ми натрапляємо на згаданий «класовий дискурс» – українська козаччина як стан («клас») продукуючий та лицарський (войовничий) [14, с. 58], і спрощені цивілізаційні сюжети боротьби «культури плугу» та «культури степу» [14, с. 89–97]. Так, «культуру плугу» асоційовано з конструктивністю, осілістю, приматом хліборобського «духу», державниками, тенденціями «Заходу», виразниками яких є шляхта й городове козацтво. Натомість «культуру степу» характеризують деструктивні тенденції, руйніцтво, січове кочове общинно-добичницьке козацтво, вияви східного «начала».

Одне із головних економічних питань у ранньомодерному дослідницькому локусі В. Липинського – приватне землеволодіння [8, с. 517, с. 556; 14, с. 116], асоційоване з «європеїзацією» [14, с. 122]. Приватна земельна власність городового козацтва та революційної шляхти була своєрідною «стежкою», якою ввійшла в козацьку Україну європейська хліборобська цивілізація. Конфлікт західного та східного «начал», який відтворює В. Липинський, покликаний продемонструвати акт «скріплення індивідуально-українського характеру приватної земельної власності» [14, с. 122–123], що полягав у набутті провідною верствою аристократичних ознак з переважанням службового «начала». Саме

«служилий» формат землеволодіння [14, с. 124], який В. Липинський трактує як органічне (спадкове) «хотіння» – своєрідний «моральний імператив» виконувати певні обов'язки на користь держави – індикатор «європейськості» тогочасного українського суспільства.

Характеристика економічних поглядів В. Липинського буде не повна, якщо не розглянути/конкретизувати проблеми соціально-економічної диференціації. Для теоретика суспільна диференціація – це кінцевий результат «стихійного економічного процесу» [14, с. 135]. Разом із «класовими» інтенціями, у висвітленні суспільної організації В. Липинський послуговується й «становими параметрами» [14, с. 379] – культурний стан духовний, державний стан лицарський та матеріальний стан продукуючий (класична середньовічна тріада – «oratores», «bellatores», «laboratores», – яка в мислителя зберігає «історичну тяглість»). В історіософії вченого натрапляємо ще на один варіант «соціального групування» – «войовники» (мілітарне), «продуценти» (економічне) та «інтелігенти» (культурне), з перспективою «соціальної інженерії» – комбінаціями на кшталт «войовників-продуцентів» [8, с. 407].

У всіх схемах соціальної диференціації виокремлено виняткову «соціальну категорію», що абсолютизує державно-національні переконання мислителя – «національну аристократію» [8, с. 111–343] (з трьома варіантами її організації – класократичним (ідеал В. Липинського, з чітким поділом на класи та економічною визначеністю), охлократичним (з юрбою, відсутністю класів та стабільних економічних підстав) та демократичним (з класовою мішаниною та економічною хаотичністю).

Серед «атрибутів» «національної аристократії» [8, с. 136] у В. Липинського виокремимо два базові – «матеріальна сила» й «моральний авторитет». Ці змістовні «атрибути» («прикмети національної аристократії») широко педалюються в історіософії вченого [8, 11, 12]. Атрибутація «національної аристократії», окреслена єдністю «матеріальної сили» й «морального авторитету», забезпечує конструкт державності й нації. Дефініцію «матеріальна сила» ідентифіковано з «жертвністю»/«хотінням» правити, володінням засобами економічної продукції (фабриками, землею і машинами) та засобами війни (державою, зброєю та армією) [8, с. 138]. Категорія «моральний авторитет» історіософ тлумачить з позицій законності, громадської моралі, а також сприйнятності масами, яку забезпечує акт релігійного «освячення» «провідної верстви» [12, с. 13].

Загалом аналіз категоріального апарату В. Липинського щодо дефініцій «економічного спрямування» можна розширити у площині «інтенсивне (шляхетське)/екстенсивне (магнатське)», «корисне/паразитарне» [14, с. 18] тощо. Усе це лише переконує у перспективності «соціально-економічного прочитання» поглядів мислителя.

Таким чином, аналіз соціально-економічних поглядів В. Липинського засвідчує широту охоплених теоретиком соціально-економічних проблем, їх історичне «обрамлення», ідейне/ідеологічне пропрацювання. У своїх поглядах мислитель відобразив соціокультурне тло першої третини ХХ ст. Загальноєвропейська криза аристократизму (з яким автор себе ідентифікував), пошук суспільно-економічних та політичних альтернатив, національно-державницькі змагання, інтелектуальний дух класового/матеріалістичного «гатунку», глибока суспільна конфліктність, цивілізаційне протистояння «антантівського Заходу» та «червоного Сходу» – це неповний перелік тих «викликів», на які відповідав В. Липинський своїми економічними/суспільно-політичними/історичними пошуками.

Так, кризі аристократизму теоретик протиставив концепт «аристократичного прометеїзму», за якого «національна аристократія» (як носій «матеріальної сили» та «морального авторитету») є «колективним героєм», рушієм суспільного поступу/прогресу. У відповідь на «інтелектуальну інтервенцію» марксистських ідей історіософ, поєднуючи хрестоматійно приписувані йому консервативні/монархічні «інтенції», витворює концепт «Трудової Монархії».

Тотальне протистояння «Заходу» та «Сходу» В. Липинський не лише екстраполює на події ранньомодерної доби (із цивілізаційною риторикою в межах схеми «культурного

протистояння»), але й, реагуючи, бере за основу, щоб обґрунтувати антикапіталістичні/антидемократичні сюжети й несприйняття «більшовицького варіанта» організації національної аристократії/нації/держави – усе це, нерідко, зближує погляди теоретика із «аграризмом», зокрема в його альтернативній сутності – «третього/серединного шляху» (між капіталізмом та соціалізмом/комунізмом). Водночас цей «шлях» постійно трансформується у поглядах історіософа – від конфліктного до компромісного. Останнє визначене потребою державно-національного будівництва, а отже, очевидно стає й природа моралізаторського концепту, «територіального патріотизму», плюральних сюжетів (у соціальному та релігійному вимірах). Соціальній конфліктності В. Липинський протиставляє консолідований образ «хліборобського класу» (економічно стійкого елемента «державного організму», що покликаний «творити»/«організувати» економічний «розвій» на засадах спільності економічних інтересів).

Очевидно, можна впевнено стверджувати про універсалістський, синтетичний, часто надміру еkleктичний «інтелектуальний/економічний» світ В. Липинського. Аспект суголосності економічних/матеріалістичних елементів із ідеалістичними/іраціональними/містичними інтенціями історіософа дає змогу припускати «гегелівський» варіант розуміння категорії «економічного» у творчості/поглядах В. Липинського.

Література

1. Андрієвський О. Правно-політичний і фільософічний світогляд Вячеслава Казимировича Липинського / О. Андрієвський // Вячеслав Липинський та його доба: наукове видання / упоряд.: Т. Осташко, Ю. Терещенко. – Київ-Житомир, 2007. – С. 219–227.
2. Бескид Ю. Вячеслав Липинський – ідеолог української трудової монархії / Ю. Бескид. – Торонто: Український робітник, 1951. – 160 с.
3. Галушко К. Європейський контекст соціально-політичних ідей Вячеслава Липинського / К. Галушко // Вячеслав Липинський та його доба: наукове видання / упоряд.: Т. Осташко, Ю. Терещенко. – Київ-Житомир, 2007. – С. 357–374.
4. Дорошенко Д. В. Липинський як історик / Д. Дорошенко // В. Липинський як ідеолог і політик. – Ужгород, 1931. – С. 66–72.
5. Забаревський М. Вячеслав Липинський і його думки про українську націю і державу / М. Забаревський. – Відень, 1925. – 52 с.
6. Заїкин В. Вячеслав Липинський як історик / В. Заїкин // Вячеслав Липинський та його доба: наукове видання / упоряд.: Т. Осташко, Ю. Терещенко. – Київ-Житомир, 2007. – С. 236–249.
7. Кучабський В. Значення ідей Вячеслава Липинського / В. Кучабський // Вячеслав Липинський та його доба: наукове видання / упоряд.: Т. Осташко, Ю. Терещенко. – Київ-Житомир, 2007. – С. 250–260.
8. Липинський В. Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму / В. Липинський. – Відень, 1919–1926. – 580 с.
9. Липинський В. Меморіал до Українського інформаційного комітету про наше становище супроти напруженої політичної ситуації в Європі / В. Липинський // Вячеслав Липинський та його доба: наукове видання. – Кн. 4. / упоряд.: Т. Осташко, Ю. Терещенко. – К.: Темпора, 2015. – С. 224–228.
10. Липинський В. Нарис програми Української Демократичної Хліборобської Партії / В. Липинський // Вячеслав Липинський: історико-політологічна спадщина і сучасна Україна: студії. Т. 1. / ред. Я. Пеленський. – Київ-Філадельфія, 1994. – С. 254–266.
11. Липинський В. Національна аристократія / В. Липинський // Консерватизм: Антологія / упоряд.: О. Проценко, В. Лісовий. – вид. 2-ге, виправл. й доповн. – К.: Простір, Смолоскип, 2008. – С. 772–776.
12. Липинський В. Релігія і церква в історії України (Передрук статей з «Америки») / В. Липинський. – Філадельфія: Народна бібліотека «Америки», 1925. – 112 с.

13. Липинський В. Статут і Реглямент Українського Союзу Хліборобів Державників / В. Липинський // В'ячеслав Липинський та його доба: наукове видання. – Кн. 4. / упоряд.: Т. Осташко, Ю. Терещенко. – К.: Темпора, 2015. – С. 239–251.
14. Липинський В. Україна на переломі (1657–1659): замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті / В. Липинський. – Відень, 1920. – 304 с.
15. Липинський В. Універсалізм у хліборобській ідеології / В. Липинський // Консерватизм: Антологія / упоряд.: О. Проценко, В. Лісовий. – вид. 2-ге, виправл. й доповн. – К.: Простір, Смолоскип, 2008. – С. 13–19.
16. Осташко Т. Державницький імператив Вячеслава Липинського / Т. Осташко // Вячеслав Липинський та його доба: наукове видання / упоряд.: Т. Осташко, Ю. Терещенко. – Київ-Житомир, 2007. – С. 296–327.
17. Терещенко Ю. Україна і європейський історичний контекст у «Листах до братів-хліборобів» В'ячеслава Липинського / Ю. Терещенко // В'ячеслав Липинський та його доба: наукове видання. – Кн. 4. / упоряд.: Т. Осташко, Ю. Терещенко. – К.: Темпора, 2015. – С. 24–83.
18. Тимофіїв М. Памяти В. Липинського / М. Тимофіїв // В. Липинський як ідеолог і політик. – Ужгород, 1931. – С. 16–19.
19. Pelenski J. V. Lypyns'kyj and the Problem of the Elite / J. Pelenski // Harvard Ukrainian Studies: The Political and Social Ideas of Vjaeslav Lypyns'kyj / ed. by Jaroslaw Pelenski. – 1985. – Vol. IX., № 3/4. – P. 326–341.

УДК 930.1:303.446.4

DOI: 10.26565/2225-6505-2017-2-15

Д. В. Сачко
Херсонський державний університет

ІДЕЯ ОБ'ЄДНАНОЇ ЄВРОПИ У ПОГЛЯДАХ ДОКІЇ ГУМЕННОЇ

Стаття присвячена інтелектуальній спадщині Докії Гуменної, зокрема аналізу її ідеї об'єднаної Європи. Особлива увага приділяється поглядам письменниці на причини міжнародних конфліктів. Розкрито основні аспекти трактування Д. Гуменною місця України в об'єднаній Європі, права на статус суверенної держави, що у своєму розвитку спирається на давні державницькі традиції. Визначено, що ідея Докії Гуменної була на свій час актуальною та обґрунтованою.

Ключові слова: Докія Гуменна, Європа, європейська інтеграція, Україна, військовий конфлікт.

Статья посвящена интеллектуальному наследию Докии Гуменной, а именно ее идее объединённой Европы. Особое внимание уделено взглядам писательницы на причины международных конфликтов. Раскрыты основные аспекты трактования Д. Гуменной места Украины в объединённой Европе, права на статус суверенного государства, основой развития которого являются давние традиции государственности. Определено, что идея Докии Гуменной в свое время была актуальной и обоснованной.

Ключевые слова: Докия Гуменная, Европа, европейская интеграция, Украина, военный конфликт.

The article is devoted to intellectual heritage of Dokia Humenna, namely, her idea of a united Europe. Particular attention is paid to the views of the writer on the causes of international conflicts. The main aspects of the interpretation of Dokia Humenna Ukraine's place in the united Europe, the right to the status of a sovereign state, the basis for the development since it has a long tradition of statehood, the causes of loss of statehood. From these studies we can draw a conclusion that the idea of Dokia Humenna about the need to unite the countries of Europe in its time was relevant and justified.

Key words: Dokia Humenna, Europe, European integration, Ukraine, military conflict.

Чергова загроза суверенітету України, її територіальній цілісності, матеріальному та культурному розвитку, вимагає остаточного цивілізаційного вибору, розуміння та прийняття свого минулого і тверезого бачення перспектив майбутнього. В ХХІ ст. для будь-якого українця є очевидною необхідність зближення української спільноти, яка переборює нав'язані віками імперські традиції, та західноєвропейської спільноти.

Проблема місця української культури в європейському просторі мала актуальність з ХІХ ст. та порушувалась у роботах П. Куліша [12], І. Франка [19], М. Драгоманова [7] та інших, пізніше – учасників літературної дискусії 1925 – 1928 рр. – М. Зерова [8], М. Хвильового [20] та інших, в публіцистиці та наукових студіях української діаспори ХХ ст. – І. Багряного [2], Ю. Косача [10], У. Самчука [17], Ю. Шереха [22] та інших. Серед українських інтелектуалів, для яких майбутнє України поряд із демократичними, правовими державами Європи було очевидним, знайшла своє місце й українська письменниця Євдокія Гуменна.

Творча спадщина, особливості художнього відтворення історичних явищ, жанрова специфіка творів Докії Гуменної стали об'єктом наукових студій українських дослідників Ю. Артеменка [1], Н. Довганич [6], О. Коломієць [9], Г. Костюка [11], В. Марценішко [14], М. Лаврусенко [13], В. Родигіної [17], Т. Садівської [18], П. Сороки [20], Т. Швець [21], О. Шостак [23]. Одним із малодосліджених аспектів історіософських поглядів письменниці залишається її бачення ролі та геополітичного становища України у ХХ столітті.

Протягом 1939–1945 рр. світ переживав один із найбільших військових конфліктів – Другу світову війну, яка призвела до радикальних змін у міжнародному, суспільно-політичному та культурному житті всього людства. Докія Гуменна була очевидцем і військових дій на території СРСР під час бомбардування німецькими військами Києва, і нацистського окупаційного режиму в Україні, і капітуляції Німеччини. Ці події змусили письменницю замислитись над причинами війн та їх наслідками, а що найважливіше – над перспективами для України після Другої світової війни. Всі її переживання вилились у дві роботи «Епізод із життя Європи Критської» [4] та «Хрещатий Яр» [5], через які вона і транслювала результати міркувань.

У 1943 р. Д. Гуменна написала повість-феєрію «Епізод із життя Європи Критської», частину якої 1948 р. опублікувала в журналі «Арка», а 1957 р. вона вийшла окремою книгою у Нью-Йорку (США). Саме цю роботу український літературознавець Григорій Костюк називає «філософським трактатом у діалозі», а також «новітнім «виводом прав українського народу», адже однією із ключових проблем повісті є право України на незалежність і рівноправність серед європейських народів [11, с. 64]. Журналістка вінніпезького журналу «Український голос» Л. Горлиця, як і Г. Костюк, вказувала, що повість є твором, з якого легко створити фільм [3, с. 9]. Ця робота була відзначена 1944 р. на літературному конкурсі «Українського видавництва» у Львові. Але читачі, попри позитивні відгуки та рецензії, не зацікавились нею, тож вона не мала популярності.

Ідея європейської інтеграції не була новою для західноєвропейського суспільства. Після Першої світової війни (1914–1918 рр.) було запропоновано низку проектів формування економічних і політичних блоків європейських капіталістичних країн: «Пан-Європи», «Європейської федерації», «Європейського союзу», Сполучених Штатів Європи і т. п. Однак для пересічної людини, особливо радянської, можливість такої трансформації Європи була маловідома, або не відома зовсім.

Д. Гуменна, вказуючи на необхідність об'єднання європейських країн, 1943 р. об'єктивно долучилась до плеяди європейських експертів, що наголошували на потребі у злитті європейських промисловості, інфраструктури, освітнього та наукового простору тощо. Письменниця переконана, що ХХ століття – це час великих держав, і жодна невелика країна не може існувати самостійно, адже Європа – це «жива, неподільна істота, а не зшите з різнокольорових лоскутків рядно, розвішане на мапі!» [4, с. 84].

Аналізуючи причини війн ХХ століття, Докія Гуменна дійшла власного висновку, що головною з них є відсутність «спільноти» в Європі. Остання у письменниці викликає асоціацію з безтурботною жінкою, яка мріє про спокій [18, с. 356]. Довготривале ігнорування такими впливовими у міжнародній політиці країнами Західної Європи (Францією, Великою Британією) права націй на самовизначення (наприклад, українців), національних конфліктів (наприклад, у Югославії), нехтування національними інтересами у ході проведення політики умиротворення агресора (наприклад, за рахунок Чехословаччини) є яскравим підтвердженням поглядів письменниці [1, с. 26]. Саме така нерішуча політика західних демократій дозволила домінувати агресивним тоталітарним режимам у Німеччині, Італії, СРСР.

Не менш вагомою причиною збройних конфліктів письменниця вважала перевагу раціонального над інтуїтивним (духовним). Вона вказувала на стрімкий розвиток науково-технічного прогресу, який плекали всі народи Європи, удосконалення військової техніки

протягом останніх десятиріч та майже повну втрату європейцями духовного зв'язку з минулим, з історією, ігноруванням духовної частини життя, гуманізму.

Основні ідеї, які намагалась донести Докія Гуменна до читача, полягали в такому: по-перше, те, що Друга світова війна не принесла свободи народам Центрально-Східної Європи, а по-друге, перед всіма європейськими державами постало нелегке завдання пошуку компромісів між собою задля подальшого об'єднання [24, арк. 182].

Д. Гуменна порушує питання місця України на політичній карті Європи та можливої перспективи стати її невід'ємною частиною. Але для цього було необхідно позбавитись внутрішніх чинників, що призводять до розколу українського народу. Серед них Д. Гуменна виділяє домінування індивідуалізму в національному характері українців та їхню легковірність; розбіжність у світосприйнятті українців Заходу і Сходу, адже вони є «продуктом різних окупацій» [4, с. 384]; довготривале панування іноземців-загарбників над нашим народом.

Спостерігаючи за поспішною втечею більшовиків з Києва під час нападу Німеччини, швидке ідейне перефарбування тих, хто ще недавно був щирим комуністом, догматичну затятість новоприбулих націоналістів (похідних груп ОУН), Д. Гуменна вказує на ще один недолік українців – відсутність сильних неогоїстичних особистостей, здатних не лише мріяти, а й працювати, покладаючись тільки на свої сили, відмовившись від вузькопартійних чи групових інтересів. Письменниця не підтримує жодної панівної доктрини, яка засліплює розум і серце, вважає їх такими, що не відповідають українським потребам.

Тому одна із частин повісті «Епізод із життя Європи Критської» присвячена авторській демонстрації антагонізму між демократією і аристократією, причому аристократія у письменниці асоціюється із партійним керівництвом СРСР, що при проголошеній рівності протистояло інтелігенції, пролетаріату і селянству; нацією і класом; ідеєю і матерією, раціональним та інтуїтивним. Докія Гуменна є безперечною прихильницею демократичного політичного режиму, націоналізму та єдності духовного й матеріального, що не можуть існувати один без другого. Хоч письменниця не раз наголошувала, що не має антибільшовицьких думок, бо вона – «продукт радянської системи», однак демонструвала негативне ставлення до ідеї класового суспільства, зокрема «диктатури пролетаріату». Вона переконувала, що «пролетар не має батьківщини... чого варт такий безбаченко?» [4, с. 113]. А нація, яка відчуває та зберігає свою єдність, скільки б не втрачала своєї державності, буде відроджуватись і розвиватись.

Письменниця звертає особливу увагу на колиску формування українського народу, якою вона вважала територію Наддніпрянщини, відхиляючи інші теорії. Д. Гуменна вказує, що саме Україна є правонаступницею Київської Русі, а назва «Росія» є краденою [4, с. 64]. А бездержавність українців – результат інкорпорації українських земель до складу іноземних країн. Особливо руйнівний вплив чинили Російська імперія та СРСР. Тоталітарний режим Радянського Союзу вона ототожнювала з нацистським у Німеччині і не мала сумніву щодо його повалення з часом.

Письменниця, вказуючи на потребу Європи в Україні, пророкувала, що саме Україна стане «зародком майбутнього співжиття народів, що проросте ... з хаосу суперечностей» [4, с. 137]. А шанс у відновленні незалежності Докія Гуменна вбачала в участі України у Другій світовій війні під проводом Організації українських націоналістів.

На думку Д. Гуменної, Європа є своєрідним імперіалістичним утворенням. Тому вона відстоює право України на незалежність та самостійність поза межами об'єднаної європейської спільноти, але у тісній співпраці з нею. Адже Україна є європейською державою, а українці частиною індоєвропейських народів. Однак попри це, письменниця застерігає щодо можливої появи нової крайності: бездумне сліпе впровадження чужих порядків. Вона закликає до збереження давніх самобутніх українських традицій, їх розвитку та модернізації: «європейський одяг... А де ж він узявся, як не виробився з етнографічних одягів народів? То чому ми маємо переймати, а не розвивати свій? Пізно вже? Краще взяти

готове? Так і побут, суспільні системи? А де ж наша творчість, про яку ми стільки кричимо? А сірість уніфікації!» [25, с. 10]. Слепе наслідування чужих традицій, проявів культури обурювало письменницю.

Отже, українська діаспорна письменниця Докія Гуменна вже у 40-х роках ХХ століття відстоювала ідею об'єднаної Європи, а єдину перспективу розвитку України вбачала в її утвердженні у статусі суверенної, демократичної, правової держави та невід'ємної частини європейської сім'ї народів.

Література

1. Артеменко Ю. Докія Гуменна повертається на Батьківщину / Ю. Артеменко. – Умань : УВПП. 2006. – 69 с.
2. Багрянний І. Думки про літературу / І. Багрянний // МУР. Збірник літературно-мистецької проблематики. – 1946. – Збірник І. – С. 25–38.
3. Горлиця Л. Казки Докії Гуменної / Л. Горлиця // Український голос. – 1982. – № 50. – С. 9–10.
4. Гуменна Д. Епізод із життя Європи Критської / Докія Гуменна. – Нью-Йорк : «Слово», 1957. – 143 с.
5. Гуменна Д. Хрещатий яр / Докія Гуменна. – Нью-Йорк : «Слово», 1956. – 489 с.
6. Довганич Н. «Ми – всі сліпці. Бредемо у майбутнє навпомацки. Зрячі тільки в минуле»: динаміка пам'яті у романістиці Докії Гуменної / Н. Довганич // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія : Філологія. – 2016. – Вип. 2 (36). – С. 107–113.
7. Драгоманов М. Сторінки великого життя / М. Драгоманов // Драгоманов М. Вибране. – К. : Либідь, 1996. – 682 с.
8. Зеров М. Наші літературознавці і полемісти / М. Зеров // Червоний шлях. – 1926. – Ч. 4. – С. 151–177.
9. Коломієць О.В. Проза Докії Гуменної (проблемно-тематичні та жанрово-стильові особливості) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.01.01 Українська література / О. В. Коломієць. – К., 2007.
10. Косач Ю. Вільна українська література // МУР. Збірник літературно-мистецької проблематики. – 1946. – Збірник II. – С. 47–69.
11. Костюк Г. На перехрестях життя та історії: до 70-річчя літературної діяльності Докії Гуменної / Григорій Костюк // Сучасність. – 1975. – № 4 – С. 50–75.
12. Куліш П. Шукачі щастя / П. Куліш ; пер. з рос. І. Миронця. – К. : Рух, 1930. – 210 с.
13. Лаврусенко М. Повість-феєрія Докії Гуменної «Епізод з життя Європи Критської»: жанрово-стильові модифікація / М. Лаврусенко // Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету. – Вип. 111. – Серія : Філологічні науки (літературознавство). – Кіровоград : РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2012. – С. 121–131.
14. Марценішко В. Синтез історіософського та міфологічного у творчості Докії Гуменної / В. Марценішко // Вісник Черкаського університету. Серія : Філологічні науки. Збірник наукових статей. – 2004. – Вип. 58. – С. 40–45.
15. Родигіна В.Ю. Мемуаристика Докії Гуменної: інтерпретація української ідентичності в літературі та культурі : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.01.01 / Родигіна В. Ю. ; Черкас. нац. ун-т ім. Богдана Хмельницького. – Черкаси, 2010. – 16 с.
16. Садівська Т. Твори Докії Гуменної в контексті «наукової белетристики» / Т. Садівська // Слово і час. – 2004. – № 3. – С. 70–76.
17. Самчук У. Велика література / У. Самчук // МУР. Збірник літературно-мистецької проблематики. – 1946. – Збірник I. – С. 38–54.
18. Сорока П. Докія Гуменна. Літературний портрет. До 100-ліття з дня народження письменниці / Петро Сорока. – Тернопіль : Арії, 2003. – 496 с.
19. Франко І. Задачі і метод історії літератури / І. Франко // Зібрання творів : У 50 т. – К. : Наукова думка, 1984. – Т. 41 – С. 17–23.

20. Хвильовий М. Твори: У 2 т. / М. Хвильовий. – К. : Дніпро, 1990. – Т. 2. – 619 с.
21. Швець Т.В. Щоденник Докії Гуменної: типологія жанру, історико-літературний контекст: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук. Наук. спец. 10.01.01 Українська література, Тернопіль, 2017.
22. Шерех Ю. Друга черга: Література. Театр. Ідеології / Ю. Шерех; уклад. Ю. Шевельов. – Нью-Йорк : Сучасність, 1978. – 392 с.
23. Шостак О.О. Досвід війни в романі Докії Гуменної «Хрещатий Яр»/ О.О. Шостак // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Серія : Філологічні науки. – 2015. – Вип. 40. – С. 44–48.
24. Архів відділу рукописних фондів та текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, – Ф. 234 Д. Гуменна. – Спр. 22 «Дар Евдотеї. Друга серія – (Америка). Ізоляція. Частина IV. Пустеля. Частина V». – 240 арк.
25. Архів відділу рукописних фондів та текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, – Ф. 234 Д. Гуменна. – Спр. 1 Докія Гуменна. Щоденник. Зошит 20, 21, 22, 23, 24. Роки: 1948, 1949, 1950. – 111 арк.

УДК 75.071.1.036.1/.2.047:(477.51)"1957/1959"

DOI: 10.26565/2225-6505-2017-2-16

Л. П. Дубиківська-Кальненко
Національний центр народної культури «Музей Івана Гончара» м. Київ.

КРАЄВИДИ В ЕКСПЕДИЦІЯХ ІВАНА ГОНЧАРА: ЧЕРНІГІВ І ЧЕРНІГІВЩИНА (1957-1959 рр.)

У статті вперше проаналізовано живописні етюди Народного художника України Івана Гончара (1911-1993), створені під час спланованої експедиції в Чернігів (1957) та наступних поїздок на Чернігівщину впродовж 1957-1959 рр. Визначено манеру письма художника як реалістично-імпресіоністичну. Встановлено, що роботи цього циклу об'єднані темою «історичний краєвид» і є складовою «Живописної України» Івана Гончара. Краєвиди Чернігівщини власне відкривають цикл «Живописної України», написаний у подорожах Україною й укладений за принципом етнографічно-адміністративного поділу. Доведено на основі щоденникових записів, що саме створення художнього образу Чернігова й Чернігівщини, разом з артефактами народного мистецтва краю, поклали початок формуванню хатнього музею Івана Гончара з 1959 р.

Ключові слова: Іван Гончар, Чернігів, Чернігівщина, «Живописна Україна», історичний краєвид, етюд, реалістично-імпресіоністична манера.

В статье впервые проанализированы живописные этюды Народного художника Украины Ивана Гончара (1911-1993), созданные во время запланированной экспедиции в Чернигов (1957) и последующих поездок на Черниговщину в 1957 – 1959 гг. Дано определение манере письма художника как реалистически-импрессионистической. Установлено, что работы этого цикла объединены темой «исторический пейзаж» и являются составляющей «Живописной Украины» Ивана Гончара. Пейзажи Черниговщины собственно и открывают цикл «Живописной Украины», написанный в поездках по Украине и составленный по принципу этнографически-административного деления. Доказано на основе дневниковых записей, что именно созданием художественного образа Чернигова и Черниговщины, вместе с артефактами народного искусства края, и было положено начало формированию хатнего музея Ивана Гончара с 1959 года.

Ключевые слова: Иван Гончар, Чернигов, Черниговщина, «Живописная Украина», исторический пейзаж, этюд, реалистически-импрессионистическая манера.

The article analyzes for the first time the paintings of Ivan Honchar (1911-1993), People's Artist of Ukraine, created during the planned expedition to Chernihiv (1957) and subsequent trips to Chernihiv region in 1957-1959. The artist's manner is determined as realistic-impressionistic. It was established that the works of this cycle are united by the theme "historical landscape" and are the integral part of Ivan Honchar's "Picturesque Ukraine". Actually, the landscapes of Chernihiv region gave start to the cycle of "Picturesque Ukraine", written on travels by Ukraine. The works are drawn the principle of ethnographic and administrative division. The study of Ivan Honchar's daily records demonstrates that the creation of the artistic image of Chernihiv and Chernigiv region, together with artifacts of folk art of the region, marked the beginning of the collection which later became the base of Ivan Honcharas' home museum in 1959.

Key words: Ivan Honchar, Chernihiv, Chernihiv region, "Picturesque Ukraine", historical landscape, sketch, realistic-impressionistic style.

Іван Гончар (1911 – 1993) – художник, скульптор, етнограф, фундатор хатнього музею українських старожитностей, заслужений діяч культури і мистецтв УРСР (1960 р.), лауреат Національної премії ім. Тараса Шевченка (1989 р.), народний художник України (1991 р.), учасник всесоюзних і республіканських художніх виставок з 1949 р. За життя мав три персональні виставки: “Скульптура, живопис, графіка І. Гончара” (Спілка художників УРСР, Київ, 1988); “Архітектурні пам’ятки України в малюнках Гончара І. М.” (Товариство охорони пам’яток, 1992); “Краса, обпалена війною” (Музей Великої Вітчизняної війни, 1992–1994). Остання виставка тривала й по смерті художника.

Видано два прижиттєвих каталоги художника: 1972 р. – автор вступного слова та упорядник Г. Богданович; 1987 р. – автор вступної статті та упорядник Ю. Іванченко. У 1990 та 1991 рр. у видавництві «Мистецтво» вийшли друком комплекти листівок «Українські народні типи в малюнках Івана Гончара» (випуски 1 і 2), автор та упорядник В. Підгора.

У державному Музеї Івана Гончара творчою спадщиною митця довгий час займалася мистецтвознавець Н.М. Павленко (1951 – 2008 рр.). Нею систематизовано та внесено до Книги надходжень живопис, графіку та скульптуру Івана Гончара, підготовлено кілька повідомлень на Гончарівські читання, які проводилися у 1995-1998 рр.

Усі названі автори, за винятком Н. Павленко, акцентували увагу переважно на скульптурних творах та декоративно-етнографічному живописі Івана Гончара.

Загальні характеристики краєвидів, створених упродовж 40-річних спланованих експедицій Україною і виставлених на першій персональній виставці Івана Гончара, подав мистецтвознавець В. П. Підгора [4].

Публікації аспірантки Н. Коваленко (2011-2016 рр.), одна з яких створена у співавторстві з Ю. Афанасьєвим, про збиральницьку та творчу діяльність Івана Гончара, мають оглядовий узагальнювальний характер.

Тему краєвидів в експедиціях у цілому почала досліджувати Лідія Дубиківська-Кальненко восени 2017 р. [2]

У цьому дослідженні ми вперше аналізуємо живописні краєвиди Івана Гончара, створені в експедиціях у Чернігів та на Чернігівщину на початку його краєзнавчої діяльності.

Окрім того, ця публікація є частиною наукової біографії Майстра, власне, однією із складових опису початків формування хатнього музею Івана Гончара.

Іван Гончар почав їздити Україною з чітко окресленими цілями й завданнями навесні 1957 р. Мета його поїздок – визначення й фіксація та збереження зразків і проявів української культури в конкретному місці й конкретному часі. Одночасно, у процесі формування етнографічної збірки хатнього музею, Іван Гончар, колекціонер і збирач, реалізувався як художник. Прикметно, що, як зазначає сам митець у спогадах «Як це почалося», у зимку він працював переважно в скульптурній майстерні, і дуже часто його скульптурні образи були нав’язані літніми подорожами Україною.

Улітку, щороку, упродовж близько чотирьох десятиліть, від ранньої весни і до пізньої осені він вирушав у мандри Україною, у яких спорадичний збір предметів народного мистецтва все більше набував рис етнографічних експедицій. Але подорожував з етюдником, інколи з мольбертом, блокнотом для начерків, тобто його методологія мала чітку структуру й носила системний характер: зустрічі з людьми, збір експонатів, і при цьому – живопис і рисунок, як відпочинок, як подарунок собі і як обов’язок. Так творився хатній музей українських старожитностей, у якому Україна, і її культура, була представлена зразками народного мистецтва за видами та художньою творчістю самого фундатора Музею.

Таким чином, засобами поєднання народного й професійного мистецтва в просторі хати, оздобленої в українському стилі, – творився цілісний образ України, і творчість самого Івана Гончара органічно вписувалася в цей образ.

У статусі хатнього Музей Івана Гончара проіснував до жовтня 1993 р. Відразу після отримання статусу державного Музей розпочинає активну роботу, у першу чергу, із

систематизації та обліку музейної збірки. Так, було створено меморіальний відділ, до якого ввійшли меморіальний архів та творча спадщина митця.

Творча спадщина Івана Гончара :

- 443 од. зб. живопису,
- 700 од. зб. графіки,
- 220 од. скульптури.

У даному дослідженні нас цікавить живопис, об'єднаний темою «Історичний краєвид». Варто зазначити, що живописні роботи, написані з натури, можна кваліфікувати як етюди; графіка (окрім начерків на сторінках експедиційних нотатників, блокнотів тощо) має явні ознаки кабінетної творчості і представлена серіями «Архітектурні пам'ятки України», «Українське народне вбрання», «Типи, обряди і вбрання українців», «Орнаментика в українському народному мистецтві», «Шляхами війни».

Головна ознака живописних робіт – безпосередність контакту художника з краєвидом. Перше враження від натури, тобто свіжість погляду, – перенесено на полотно. Захопленість природою, радість від споглядання краси, можливість передати побачене засобами образотворчості – все це надає етюдям особливої настроєвості, за якою незримо присутній ліричний портрет автора – мрійника й реаліста водночас, безмежно залюбленого в свою рідну землю. «Тонкі живописні сполучення, виконані з великою любов'ю – до України в цілому і до конкретно зображуваного місця, і до свого ремесла, – перетворюють звичайні краєвиди в поетичні краєвиди-архетипи», – за визначенням мистецтвознавця Наталки Павленко, яка упродовж багатьох років досліджувала творчість Івана Гончара [3].

Що спонукало Гончара до самоствердження в живописі? Безумовно, жага краси і потреба площини. Замальовки з натури, виконані художником упродовж 1950-х років, надзвичайно настроєві, наповнені енергією молодості, якій все під силу, відчуттям щастя тут і тепер, необмеженістю творчих можливостей, всеперемагаючого оптимізму – від сонця і природи. Це цілком логічно для митця, який пройшов через війну, і в якого, як і всього його покоління, жага до краси була визначальним стимулом для творчості в повоєнні роки. Для більшості робіт цього періоду характерна врівноваженість, спокій, певна застиглість, переведена в час. «У краєвидах передчувається присутність щасливих людей (людина – народ), таких же гармонійних і врівноважених. Якими ж благородними й обдарованими мусять бути люди, що живуть серед таких прекрасних краєвидів» [3].

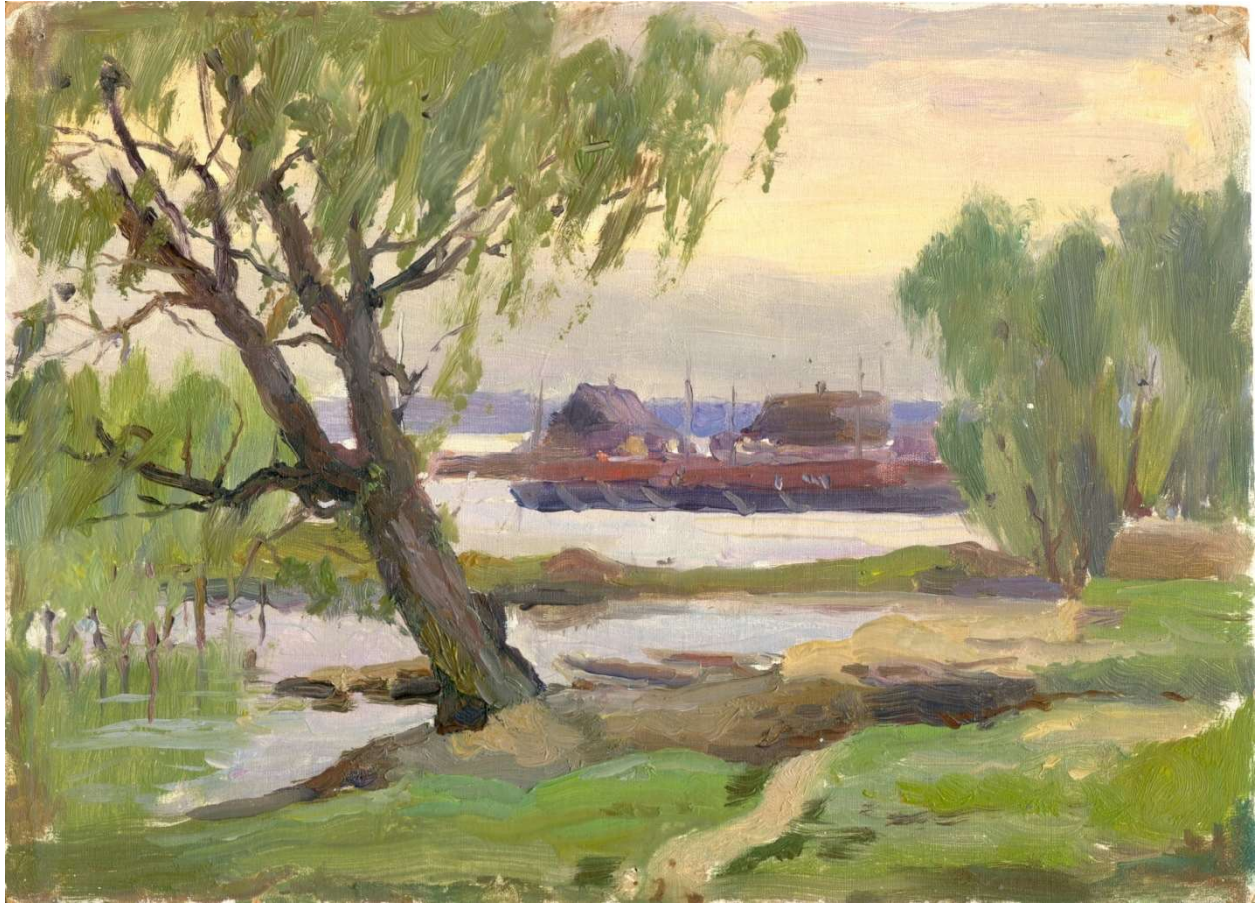
Із спогадів «Як це почалося», укладених у 1980-х рр. Іваном Гончаром на основі експедиційних записів, нотаток 1950-х рр., дізнаємось про першу сплановану етнографічну експедицію: «...одного теплого травневого дня 1957 року я з піднесеним романтичним настроєм їду автобусом до Чернігова. Мов у кінокартині минаємо мальовничі весняні краєвиди, і ось нарешті омріяний Чернігів з його пам'ятниками архітектури славного минулого, з й[о]го святинями та мальовничими краєвидами із-за р. Десни на Чернігів.

Опівдні цього ж дня я вже в Чернігові. Влаштувавшись в готелі, взявши з собою все, що необхідно для малюнка і рисунка, я йду знайомитись з містом, в якому вперше в своєму житті» [1, с.1-2]. За кілька днів перебування в місті митець створив кілька краєвидів Чернігова, написав вид на Троїцький монастир XVIII ст., Катерининську церкву, Борисоглібський собор.

Написані ці роботи переважно олійними фарбами на картоні або на полотні з картонною основою. Вони – невеликого розміру, надзвичайно «легкі» – і за манерою письма, і за сприйняттям. У них багато відтінків зеленого із тонкими живописними переходами, навіть якась «грайлива» техніка накладання мазка, панорамність – у роботах і з горизонтальною побудовою композиції, і з вертикальною.

Одним із перших, створених у Чернігівській експедиції, є «Краєвид на Десну. 1957 р.» (КН 9951).

Гончар І.М. Краєвид на Десну. 1957 р. КН-9951

Іван Макарович згадував: «На другий день я знову на етюдах. На цей раз я малюю загальний краєвид на історичний центр Чернігова з боку Катерининської церкви, на передньому плані, а далші (sic!) Борисоглібський собор XII ст. та інші. Як і в попередньому етюді на самому передньому плані могутня верба, що спустила, мов дівчина коси, додолу свої віти. Між вербою і церквами запашний квітчатий луг, ніби килим, ростався (sic!) перед урочистими храмами, а верба ніби поклонилася до величних святинь. Етюд вийшов також вдалим, колористичним і романтичним, як і мій настрій» [1, с. 5-6].

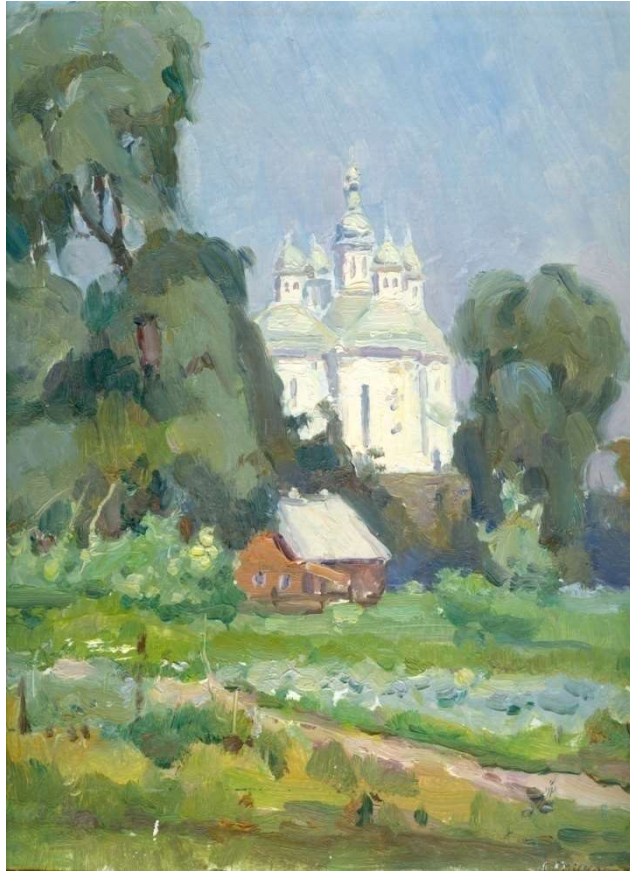
Зелена верба на передньому плані ліворуч, нахилена над розлогим річковим плесом, – ніби відкриває погляд на заплави з острівками – то з такими ж (праворуч) чи молодими (ліворуч) деревами. І найголовніше, що одразу ж впадає у вічі: острівко-поселення, ймовірно, рибальське, з хатою і господарчими будівлями, за якими ледве вгадуються обриси великого міста у фіолетовому сизому маренні протилежного берега. Художник фокусує зір на тому, що близьке його серцю – на традиційній архітектурі, – і саме цьому підпорядковані і побудова композиції, і манера письма – ніби недбало прописаний передній план і більш ретельно виписаний другий. Вражає гармонійність сполучення блакитно-сіро-фіолетових відтінків ріки, міста й неба, у яких зовсім не розчиняється, а навпаки, вирізняється рибальський острівко, підкреслених брунатно-фіолетовою смугою-межею.

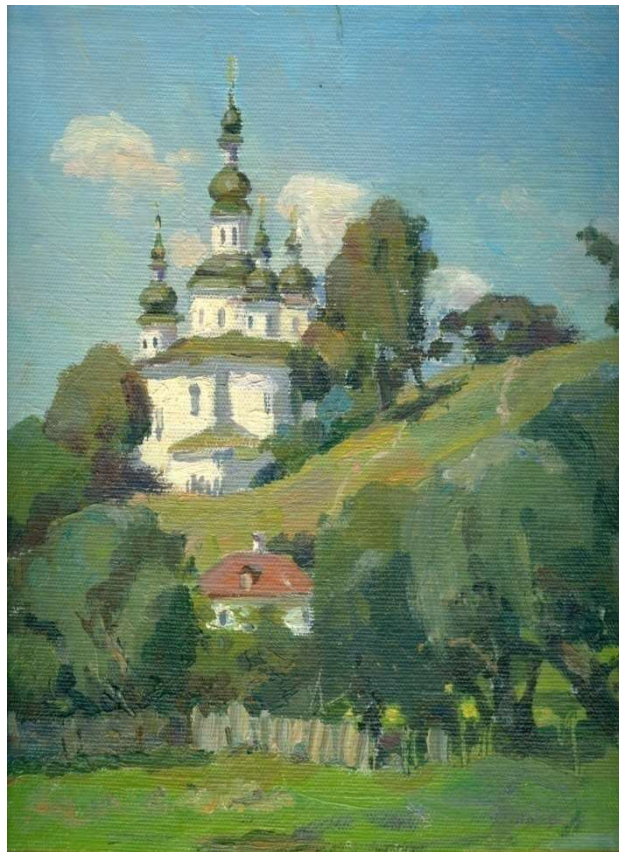

Гончар І.М. На околиці Чернігова. Краєвид на Десну. 1957 р. КН-9966.

«На околиці Чернігова. Краєвид на Десну» (1957 р., КН-9966) – дає, попри маленький розмір, розгорнутий вид на місто із лілово-розмитим другим планом – плавним річковим плесом, і – кострубатими деревами-стражами на передньому плані, на пагорбі, під яким ліворуч притулилась-«сховалась» звичайна сільська хата під стріхою. Майже ніяких ознак урбанізації, окрім споруди праворуч, можливо, руїн церкви, до якої в'ється стежечка. Прикметно, що і в краєвидах з Катерининською церквою XVIII ст. (1958 р., МІГ КН-10134) та Іллінською церквою XII-XVIII ст. (1957 р., КН-10110), обидва з вертикальною композицією, художник знаходить місце хаті. Сліпучо-біла Катерининська церква перегукується із білою покрівлею хати в тіні крилатих дерев, а шпилі Іллінської церкви височіють посеред хмар, контрастуючи із охристим дахом хати під горбочком.

Гончар І.М. Церква Катерини XVII ст. 1958 р. КН-10134

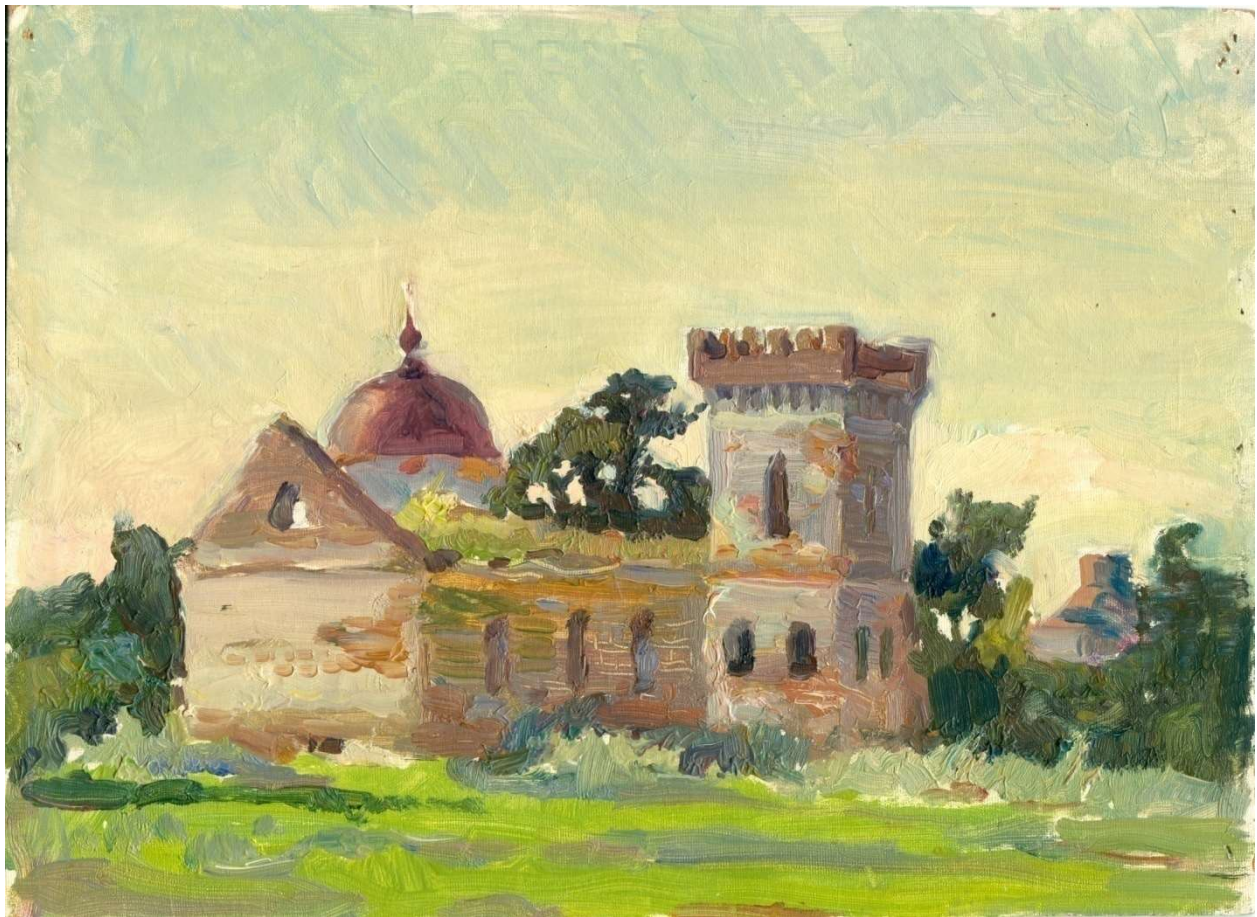
Гончар І.М. Чернігів. Іллінська церква XI ст. 1957 р. КН-10110

Ні в першому, ні в другому етюді наявність хати не викликає жодного протиріччя. Очевидно, митець так вибирав ракурс зображуваного, щоб явити світові цю виразну духовну доміанту українського простору, у якому церква захищає, оберігає, стереже побут, буття. На обох етюдах церкви в обрамленні дерев, тільки ефект близькості і доступності Катерининського храму посилюється «відкритістю» переднього плану – дорогою посеред зелені. Іллінська ж церква височіє, як твердиня, на пагорбі над селянським обійстям, огороженим дощатим тином, – неприступна фортеця духу.

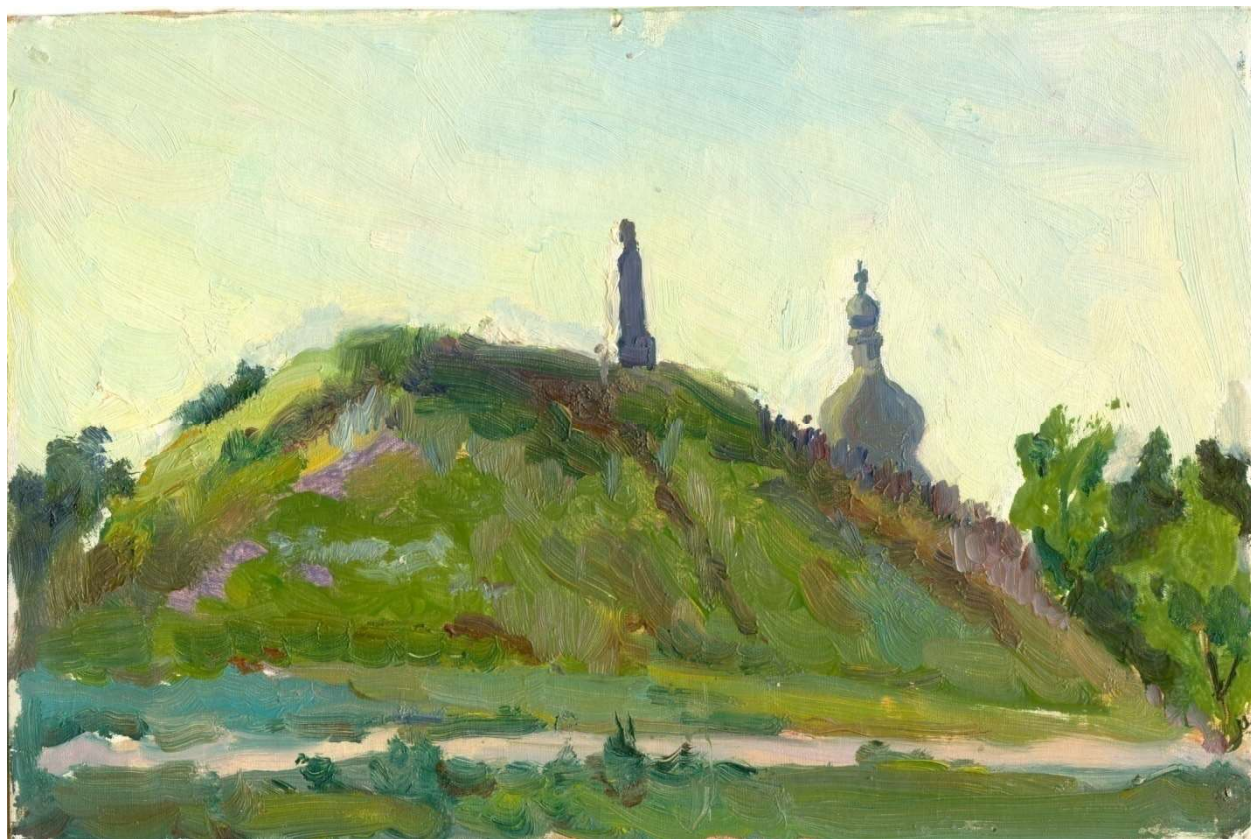
З-поміж робіт, створених під час Чернігівської експедиції, вирізняється етюд «Кам'яниця Лизогубів XVIII ст. у с. Седневі» (1958 р. – датування автора, КН-10290). У ній практично відсутній другий план, а всю увагу перебирає на себе архітектурна пам'ятка в центрі композиції. Ретельно виписана зубчата башта праворуч та руїни палацу, над якими височіє церковна баня. Напівзруйнований архітектурний комплекс в обрамленні дерев темними нішами-вікнами – безмовний свідок і результат вандалізму епохи.

Спокій неба контрастує із майже зловісними силуетами дерев, що ніби підсилюють гнітючу картину занепаду.

Гончар І.М. Кам'яниця Лизогубів XVIII ст. у с. Седневі. 1958 р. КН-10290

Ніби вихоплює із звичного поля зору і «Могила князя Чорного в Чернігові» (1957 р., КН-10135). Високий курган зі скошеним правим схилом і пам'ятним знаком на ньому наче розвернутий ліворуч, і не просто розвернутий, а спрямований до сонця (воно вгадується ліворуч угорі), і пагорб переливається лілово-ніжно-зеленими-смарагдово-бірюзовими відтінками зліва й біля підніжжя, а мазки лягають якомсь дивовижно: зверху вниз із нахилом ліворуч.

Гончар І.М. Могила князя Чорного в Чернігові. 1957 р. КН-10135.

Етюд «Місто Козелець. Козелецький собор XVIII ст.» (КН-10107) Іван Гончар датує 1959 роком. Одну із вцілілих перлин українського бароко – церкву Різдва Богородиці – художник поміщає в центр композиції. До храму за стіною густих дерев веде вузька дорога, освітлена сонцем. Високе небо з ніжними синьо-голубими, фіолетовими, ліловими розводами відсвічується такими ж кольорами церковних стін і далі – ніби дивовижним маревом огортає крилату квітучу яблуню на передньому плані.

Її силует цвітінням зливається з іншим деревом через дорогу, ближче до храму, і сам цей цвіт – як ніжно-пастельний бароковий орнамент. І очевидно, верби, зеленово-охристі в цю пору, оточують храм зліва (на передньому плані) і справа (на другому плані), утворюючи такий природний оберіг-пояс. Зворушливо-красиво. Тут немає різких ліній, контури храму ніби трішки розмиті, і тому він видається беззахисним – символ Божого захисту! І тому хочеться його захистити.

Дерева, таким символічним овалом, ніби розірваним власне зображенням церкви, і виконують оцю захисну берегову функцію. Таким чином митець подає не просто живописне своє бачення архітектурної пам'ятки, а створює цілісний художній образ конкретної місцевості, у якому ландшафт є невід'ємною частиною самої пам'ятки, і це ми бачимо практично в усіх етюдах, створених упродовж десятиліть у мандрах Україною.

Гончар І.М. Місто Козелець. Козелецький собор XVIII ст. КН-10107.

Влітку 1958 року Іван Гончар знов подорожував Чернігівщиною. Втретє художник побував на тут, зокрема, у Ніжині та Седневі, у березні 1959 року по дорозі з Москви. Ось як він це пригадує: «Мені вдалося дещо дістати з українського вбрання, з книг та намалювати краєвид на Ніжинський собор» [1, с. 30]. Наступні поїздки Чернігівщиною Іван Гончар здійснив у 1963 та 1966 рр., вони потребують окремого розгляду.

Як продовження циклу чернігівських етюдів можна розглядати й роботи «Міські околиці» (1950-і рр.) та «Краєвид на церкви» (1970-і рр.) – як узагальнювальний образ міста, погляд через роки.

«Міські околиці», картон, олія, 1950-і рр. – самотнє дерево, нахилене над річковим плесом, пологі піщані береги над річковим плесом – і ледь вгадувані обриси міста за деревами на дорогою. Нагадує дуже околиці Чернігова – той самий образ самотнього дерева над річкою.

І тільки небо не весняне, а літнє: рожево-жовтий обрій з найніжнішими переходами в безхмарну блакить.

«Краєвид на церкви», полотно, картон, олія, 1970-і рр. Ймовірно, Чернігів. Улюблений сюжет художника – вид на Чернігів із білокам'яними церквами – з протилежного берега Десни, де на горбочку притулилась самотня похилена верба. Образ самотнього нахиленого чи розбурханого вітром дерева на одному березі різко контрастує з силуетами освітлених сонцем церков на протилежному березі. Чому художник так полюбляв саме такий ракурс – самотнє дерево в різні пори року, а на тому березі – місто, над яким височіють храми, ще часів Київської Русі, і між ними – ріка, яка бачила і пам'ятає все?.. Крім фіксації ландшафту

як такого, бачиться глибинний філософський смисл в цьому протиставленні самотності – панорамності світу. Стоїть віками місто, тече ріка, схилилось самотнє дерево – так було і так є, і ти приходиш у цей світ сам, і сам пізнаєш життя, і сам стаєш перед лицем Бога... Але – добре, що можна показати, як змінюються береги, з'являються інші контури міста, і яким дивовижним може бути небо – то ніжно-блакитним з фіолетовим відображенням у річковому плесі і біло-голубими бликами на храмових стінах («Краєвид на Чернігів». 1955 рік), то ніжно-ліловим, залитим сонцем («Краєвид на церкви». 1970-і рр.). Спокій, умиротворення, благодать – в обох краєвидах.

Отже, в результаті дослідження можна зробити такі висновки. Уже в 1950-х рр. Іван Гончар експериментував у пошуках живописного стилю. Панорамність у зображенні конкретної місцевості часто поступалась місцем таким собі узагальненням живописного образу, де немає чіткого поділу на прямий і другий план, контури зображуваного виступають м'якими, плавними, фігуральними плямами.

Таким чином, у цьому дослідженні ми проаналізували декілька живописних робіт Івана Гончара, створених у 1957-1959 рр., тобто в експедиціях, які поклали початок створенню хатнього Музею українських старожитностей. Ці роботи об'єднані темою «Історичний краєвид» і технікою та манерою письма: переважно це невеликого розміру етюди з натури, написані олією або темперою на картоні або ж полотні на картоні. «Вони ретельно виписані, неспішні, у них відчувається насолода і краєвидами, і собою (попереду ще багато часу – усе життя). У цих етюдах багато неба, переважно однотонного, з відтінками забарвлення близьких кольорів. Для них характерна ретельна обробка деталей, т.зв. дрібниць» [2], які в сукупності створюють цілісний образ конкретного місця, забезпечуючи ефект панорамності.

Можна сказати, що це об'ємні простори або ж просторові об'єми, наповнені повітрям, тонкими живописними переходами, де кольорова гама розширюється, збагачується – з роками і досвідом. Манеру письма можна визначити як реалістично-імпресіоністичну (без накладання багатошаровості фарб).

Водночас усі названі роботи є образно-документальним втіленням концепції ідеї «Живописної України» Івана Гончара, над розробкою якої він починав працювати із середини 1930-х рр., під час Другої світової війни, – і продовжив у своїх поїздках Україною із середини 1950-х рр.

Географічний перелік зображуваних місць та об'єктів підтверджує важливість наукової методології у плануванні поїздок, добре знання історії та архітектурних пам'яток Чернігова і Чернігівщини. А спонтанність як архіважлива риса Художника (це виявлялось і в зміні маршрутів чи відхиленнях від них, і в настроєвості етюдів) додає цим маленьким шедеврам величі невмирущості.

Експедиції 1957-1959 рр. у Чернігів та на Чернігівщину підводили І.М. Гончара до пошуків способів їх захисту. Так зароджувалася ідея створення Українського товариства охорони пам'яток історії та культури (УТОПіК).

Сама фіксація пам'яток сакрального мистецтва наприкінці 1950-х рр. була проявом сміливості Художника й громадянина. Архаїчна Чернігівщина з її «зачарованою Десною» і християнськими твердинями часів Київської Русі у творчості Івана Гончара стала духовним наріжним каменем у побудові Музею – храму української народної культури, який і постав на садибі І.М. Гончара восени 1959 р.

Література

1. Гончар І.М. Як це почалося. Спогади. Рукопис. НЦНК «Музей Івана Гончара», Київ, МІГ КН-12856.
2. Дубиківська-Кальненко Л.П. Етнографічні типи українців у творчості Івана Гончара. Нотатки з персональних виставок у НЦНК «Музей Івана Гончара» у 2016-2017 рр. Традиційна культура України як складова культурної політики: сучасний стан, загрози, перспективи: Зб. наукових праць за матеріалами Всеукраїнської науково-практичної

конференції з міжнародною участю, 2 листопада 2017 р. / Український центр культурних досліджень; заг. ред. Ю.О. Федів [та ін.]; [упор. Босик З.О.; відп. ред. Телеуця В.В.]. — К.: НАКККиМ, 2017. — С. 31–38. Режим доступу: URL: http://uccs.org.ua/sites/default/files/Conf/%D0%B4%D1%80%D1%83%D0%BA_%D0%B7%D0%B1.%D1%82%D1%80%D0%B0%D0%B4%D0%BA%D1%83%D0%BB%D1%8C%D1%82_07.12.pdf, 14.01.2018

3. Павленко Н.М. Замітки. Рукопис. Науковий архів НЦНК «Музей Івана Гончара», Київ.

4. Підгора В.П. Життя для народу. Доповідь мистецтвознавця В. Підгори на обговоренні виставки творів Івана Гончара, 4 лютого 1988 р. Машинопис. Архів НЦНК «Музей Івана Гончара», Київ.

ХРОНІКА НАУКОВОГО ЖИТТЯ

Т. О. Чугуй, О. І. Вовк

**II Всеукраїнська наукова конференція
ТЕОРЕТИЧНІ ТА ПРИКЛАДНІ АСПЕКТИ БІОГРАФІСТИКИ
(до 160-річчя від дня народження Д. І. Багалія)
(Харків, 7 листопада 2017 року)**

7 листопада 2017 року в Харківському національному університеті імені В. Н. Каразіна пройшла II Всеукраїнська наукова конференція «Теоретичні та прикладні аспекти біографістики (до 160-річчя від дня народження Д. І. Багалія)». Науковий захід був організований Центром українських студій імені Д. І. Багалія філософського факультету, історичним факультетом і Центром краєзнавства імені академіка П. Т. Тронька Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, а також історичним факультетом Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди.

Конференція, історія якої розпочалася 2016 року, була спрямована на досягнення кількох цілей. З одного боку, учасники мали змогу презентувати й обговорити нагальні теоретико-методологічні проблеми, що постають перед українською і світовою біографістикою на сучасному етапі. Важливість цього аспекту діяльності конференції обумовлюється стабільно високим суспільним попитом на публікації біографічного характеру, який спостерігається упродовж останніх десятиліть і вже є визнаним світовим трендом. Чимало авторів (у тому числі й українських) намагаються задовольнити цей попит шляхом оприлюднення наукових, науково-популярних, публіцистичних і художніх життєписів. Рефлексія над основоположними питаннями біографічного жанру в перспективі може вивести ці публікації на якісно новий рівень.

З іншого боку, уже традиційним стає приурочення конференції до ювілеїв видатних діячів науки, освіти і культури, чиї життя й долі були пов'язані з Харківським університетом. Це дозволяє поглибити і розширити знання про цих людей, скласти уявлення про середовище, в якому вони зростали не тільки професійно, але й як особистості, здобували нові знання і реалізовували їх у своїй діяльності. Крім того, це дає змогу доповнити історію найстарішого на теренах Наддніпрянської України університету новими фактами, продемонструвати роль особистості в історії.

2017 року конференція присвячувалась 160-й річниці від дня народження видатного історика, професора і ректора Харківського університету, одного з перших академіків Всеукраїнської академії наук, який стояв біля її витоків – Дмитра Івановича Багалія (1857–1932). Він доклав великих зусиль до вивчення минулого Слобідської України, Харкова як центру цього історико-етнографічного регіону і Харківського університету як провідного інтелектуально-культурного осередку краю. Необхідно відзначити, що біографічний жанр також не був чужий Д. І. Багалію. Зокрема, він уважається одним з фахівців, які зробили найбільший внесок у вивчення історії життя й діяльності засновника Харківського університету – В. Н. Каразіна.

Напередодні 160-літнього ювілею Д. І. Багалія представники Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна і Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди здійснили покладання квітів до місця поховання Д. І. Багалія у Харкові для вшанування пам'яті вченого.

Відкриття конференції відбулося у Залі засідань Вченої ради Каразінського університету. Вітальні слова виголосили: голова оргкомітету, декан філософського факультету ХНУ імені В. Н. Каразіна, д-р філос. наук, проф. Іван Васильович Карпенко, декан історичного факультету ХНУ імені В. Н. Каразіна, канд. іст. наук, доц. Сергій Дмитрович Литовченко й завідувач кафедри суспільно-правових дисциплін і менеджменту освіти ХНПУ імені Г. С. Сковороди, д-р пед. наук, проф. Анатолій Васильович Губа.

На пленарному засіданні інтерес слухачів привернула доповідь д-ра іст. наук, проф. кафедри історії України ХНПУ імені Г. С. Сковороди Олени Миколаївни Богдашиної за темою «Дмитро Іванович Багалій у сучасній українській історіографії».

Після пленарного засідання розпочалася робота секцій «Спадщина Д. І. Багалія в контексті сучасності», «Біографістика: теоретичні та прикладні студії» та «Особистість в історії Харківського університету». У секційних засіданнях узяли участь дослідники з різних міст України, зокрема Харкова, Києва, Одеси, Львова, Полтави, Херсона. Характерною ознакою роботи секцій став глибокий аналіз актуальних теоретичних і практичних проблем біографістики, різноманіття тематики виголошених доповідей.

Аналізуючи результати II Всеукраїнської наукової конференції «Теоретичні та прикладні аспекти біографістики (до 160-річчя від дня народження Д. І. Багалія)», необхідно зазначити, що захід був організований на високому рівні. Доповідачі обговорили широке коло дискусійних питань, які є актуальними для розвитку сучасної науки. Таким чином, мета проведення конференції – розширення методологічного арсеналу дослідника-біографа й презентація нових прикладних студій, була досягнута.

Покладання квітів до могили академіка Д. І. Багалія.

Проф. І. В. Карпенко оголошує роботу конференції відкритою.

Триває пленарне засідання.

Організатори й учасники конференції біля пам'ятника Д. І. Багалію.

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

ВІСНИК**Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна****Серія «Історія України. Українознавство:
історичні та філософські науки»**

ВИПУСК 25

Збірник наукових праць**Українською, російською та англійською мовами****Підписано до друку 25.12.2017.** Формат 64x80 1/8. Папір офсетний. Друк ризографічний.

Ум. друк. арк... Обл.-вид. арк. .

Тираж 100 пр. Ціна договірна **Зам. №****61022, Харків, майдан Свободи, 6,
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна****Надруковано з макету замовника у ФОП Бровін О. В.****61022, м. Харків, вул. Трінклера, 2, корп. 1, к. 19. Тел.: 057 758 01 08**Свідоцтво про внесення суб'єкта до Державного реєстру видавців та виготовників видавничої продукції
серія ДК 3587 від 23.09.09 р.